

Регистрационный № 4188-Ж № 2-3, 2013 г.

Основан в 1997 году

Выходит 4 раза в год

Ғылыми журнал

І. Жансүгіров атындағы
Жетісу мемлекеттік университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

Жетысуского государственного университета
им. И. Жансугурова

Научный журнал

Бас редакторы - главный редактор

Ә.Е. Бектұрғанов
ректор, доктор юридических наук, профессор,
член-корреспондент Национальной академии
Наук Республики Казахстан

Редакция алқасы – Редакционная коллегия:
главный редактор – ректор, доктор юр. наук, профессор,
член-корреспондент Национальной академии Наук Республики Казахстан

А.Е. Бектурганов

зам. главного редактора – д.э.н. М.Т. Кантуреев
ответственный секретарь – к.ф.н. М.К. Бисенкулов

Члены редколлегии:

Л.К. Еркинбаева – д.ю.н., профессор
М.Ж. Мальтекбасов – д.п.н., профессор
Е.Ш. Дусипов – д.ю.н., профессор
Д.Н. Нургабыл – д.ф.м.н., профессор
Г.Б. Блеутаева – д.э.н., профессор
Ш.Г. Гуллыев – д.и., профессор
Р.К. Дюсембинова – д.п.н., профессор
А.Н. Нугусова – д.п.н., профессор
Н.Н. Смаил – д.м.н., профессор
Т.С.Сыдыков – д.ф.н., профессор
А.С. Бахтаулова – к.б.н., доцент
А.Ж. Рахымбеков – к.ф.м.н., доцент
К.Б. Сарбасова – к.ф.н., доцент
А.Н. Калханова – к.и.н., доцент

**Регистрационное свидетельство издания № 4188-Ж выдано
Министерством информации и общественного согласия
Республики Казахстан от 12 сентября 2003 г.**

**Международный центр ISSN в Париже зарегистрировал
журнал «Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік
университетінің хабаршысы» под номером
ISSN 1813-1123**

**МАТЕМАТИКА, ФИЗИКА,
ИНФОРМАТИКА**

УДК 372.853

ТЕХНОЛОГИЯ ИЗОБРЕТАТЕЛЬСТВА В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ

С.А.Филько, канд. физ.-мат. наук
ЖГУ им. И.Жансугурова, г. Талдықорған
filko_ns@mail.ru

Бұл мақалада Г.С. Альтишуллердің құрастырған жаңалық ашуға бейімделген есептерді шығару тәсілдерін қарастырады, және де физиканы оқытуда бұл жаңашылдық технологиясын оқушылар мен студенттерге үйретуді ұсынады. Жаңашылдық технологиясын мектепте беру практикалық тәжірибеден анализ жасалды, қорыта келгенде бұл технология оқу үрдісіне позитивті әсер берді.

В статье рассматриваются приемы решения изобретательских задач, разработанные Г.С.Альтишуллером, и предлагается обучать школьников и студентов технологии изобретательства при изучении физики. Проанализирован практический опыт преподавания технологии изобретательства в школе, сделан вывод о позитивном влиянии этой технологии на учебный процесс.

In the report Altshuler's methods of solving of inventive problems are considered; the teaching of technology of inventive activity in physics classes is suggested. The positive impact on the learning process of the technology of inventive activity is discussed.

Ключевые слова: ТРИЗ, АРИЗ, технология изобретательства, преподавание физики.

Введение. Современное общество ставит перед системой образования задачу воспитания юного исследователя, способного творчески мыслить и полноценно жить в динамичном, развивающемся мире. Об этом говорит «Закон Республики Казахстан об образовании», (статья 11, пункты: 2, 9, 11).

Различают множество видов творчества, соответствующих разнообразной практической и духовной деятельности человека. Здесь мы остановимся только на научном творчестве, а конкретнее – на творчестве в области физики и техники.

Творчество обычно определяют как деятельность, порождающая нечто качественно новое, никогда ранее не существовавшее; ценное не только для данного человека, но и для других. Основной критерий, отличающий творчество от производства – уникальность его результата. Принято считать, что источником объективно значительных творческих достижений и открытий во всех сферах науки, техники и искусства является внезапное и без видимой причины возникающее озарение. Причем творческий процесс не подчиняется никакой логике, им невозможно не только управлять, но и понять, что это такое и как это происходит.

Творчество – это всегда выход за рамки привычных шаблонов и стереотипов. Я.А.Пономарёв, изучая особенности действия неосознаваемых механизмов психики, использовал известную задачу «4 точки»: решающему даётся рисунок – четыре точки, расположенные квадратом, – и требуется провести через эти четыре точки три прямые линии, не отрывая карандаша от бумаги, так, чтобы карандаш возвратился в исходную точку [1]. Решение этой задачи заключается в том, чтобы вывести линии за пределы воображаемого квадрата, образуемого точками.

Академик В.И.Арнольд собрал замечательные задачи, обнаруживающие и помогающие преодолеть стереотипы мышления [2]. Вот одна из них. «На книжной полке

рядом стоят два тома Пушкина: первый и второй. Страницы каждого тома имеют вместе толщину 2 см, а обложка – каждая – 2 мм. Червь прогрыз (перпендикулярно страницам) от первой страницы первого тома до последней страницы второго тома. Какой путь он прогрыз?»

Эта топологическая задача с невероятным ответом – 4 мм – недоступна студентам, но некоторые младшие школьники легко справляются с ней.

Как же развивать творческие возможности учащихся, если самим процессом творчества, в отличие от всех других, нельзя управлять? Можно ли этому процессу обучить? Может ли неуправляемый процесс быть эффективным? Как управлять озарением или хотя бы создать условия для его наиболее вероятного появления?

К счастью, не все безоговорочно согласились с мнением о непознаваемости творчества. В 60-х годах XX века появился алгоритм решения изобретательских задач (АРИЗ), который позднее превратился в теорию решения изобретательских задач (ТРИЗ) [3-7]. Автор АРИЗ, Г.С.Альтшуллер, известный также как писатель-фантаст Г.Альтов, проанализировал процесс творчества с позиций техники. Он изучал патенты, описания изобретений, т.е. объективный результат деятельности изобретателей. В результате была создана технология творчества, которая обучает процессу мышления не хаотичному, а организованному и четко управляемому. Согласно АРИЗ, если необходимо решать изобретательскую задачу, начинать надо не со слепого перебора вариантов методом «проб и ошибок», а с освоения теории.

Изобретательские задачи качественно отличаются от технических или конструкторских, а также от обычных «школьных» задач, которые в педагогической литературе классифицируют по уровню сложности. Например, В.Г.Разумовский предложил учебную деятельность школьников делить на три этапа: 1) усвоение знаний и умений с целью их воспроизведения; 2) «решение тренировочных задач, условия которых прямо указывают на то, какие правила или законы надо применить»; 3) применение полученных знаний и умений для «решения творческих задач, условия которых не подсказывают ученику (ни прямо, ни косвенно), какие правила или законы надо применить для их решения» [8]. В градации деятельности учащегося В.Г.Разумовского, решение изобретательских задач можно отнести к наиболее трудному – третьему этапу. Изобретательская задача – это задача творческая, но имеющая свою специфику, «технический уклон».

Построить обычный дом, имея готовые чертежи и расчеты, – задача техническая. Рассчитать мост, пользуясь готовыми формулами, – задача инженерная. Спроектировать удобный и дешевый автобус, найдя компромисс между «удобно» и «дешево», – задача конструкторская. Задача является изобретательской, если для ее решения необходимо преодолеть противоречие (психологическую инерцию), которое существует не только в «железе», но и в первую очередь, в сознании человека. Изобретательским задачам присуща неопределенность условий, они не формализованы, т.е. отсутствуют математические формулы, по которым можно было бы произвести расчеты и получить изобретение.

ТРИЗ учит решать изобретательские задачи «по правилам», основанным на универсальных законах развития технических систем, помогает осуществить направленный поиск решения. Ситуация кажется парадоксальной: продукт творчества получается без творческих усилий. Изобретение формально является творческим, а на самом деле – это обычная планомерная работа, как, например, расчет электрической цепи по формулам Кирхгофа. Так же и в средние века, например, решение уравнений третьей степени считалось настоящим творчеством. А потом появилась формула Кардано, и теперь уравнения третьей степени умеет решать каждый студент.

И хотя ТРИЗ – технология далеко не совершенная, но намного более эффективная, чем «метод проб и ошибок» или «даже метод мозгового штурма», которые заключаются в

хаотичном переборе вариантов. И, главное, ТРИЗ поддается дальнейшему совершенствованию [9-11]. ТРИЗ также имеет огромный образовательный потенциал. Сам Г.С.Альтшуллер в 70-е годы в Баку проводил не имеющий аналога в мире многолетний эксперимент по обучению ТРИЗ школьников. К сожалению, в связи с распадом СССР школы и вузы претерпели серьезные изменения, значительная часть опыта преподавания технологии изобретательства была утеряна, институты изобретательства и преподаватели изобретательства исчезли.

В настоящее время ТРИЗ серьезно изучается и развивается только за рубежом: в Западной Европе, Израиле и США. Иностранные компании и корпорации (например, Microsoft и Samsung) активно берут на вооружение инструменты, повышающие креативность сотрудников и инновационность бизнеса – такие, как ТРИЗ. У ТРИЗ нет принципиальных отраслевых ограничений: опираясь на эту теорию, опытный специалист сумеет решить любую техническую или бизнес-задачу и в аэрокосмической корпорации, и на заводе по производству комбикормов – «от чипов до чипсов» [12].

К сожалению, в Казахстане в настоящее время замечательные достижения ТРИЗ не изучаются ни в школе, ни в вузе. Хотя в условиях современного динамично развивающегося общества, насыщенного технологическими процессами, необходимость в освоении ТРИЗ не требует доказательств, т.к. становится недопустимой потеря времени, неизбежная при использовании метода проб и ошибок.

Цель статьи – проанализировать возможности обучения технологии изобретательства в ходе преподавания физики в школе, выделить приемы преодоления инерции мышления, которым можно обучить школьников.

Очевидно, что знакомить учащихся с основами изобретательской деятельности необходимо, начиная со школьных лет. Наиболее естественно приемы изобретательства могут быть включены в курсы физики и математики.

АРИЗ в примерах. Как же решать изобретательские задачи? Г.С.Альтшуллер обнаружил, что процесс разработки нового технического решения является, по сути, процессом выявления и разрешения противоречий в технической системе. Как известно из философии, движущей силой развития является обострение и разрешение противоречий, а законы диалектики действуют везде, в том числе и в технике. Цепочка противоречий, соответствующая решению изобретательской задачи, выглядит так: 1) административное противоречие (АП), т.е. нужно что-то сделать, но не ясно, как; 2) техническое противоречие (ТП); 3) физическое (ФП); 4) решение задачи.

В начале 30-х годов XX века швейцарский ученый и путешественник О.Пикар сконструировал воздушный шар для полетов в стратосферу – стратостат. Он представлял собой гибкую оболочку, наполненную водородом и покрытую веревочной сеткой, к которой прикреплялась герметичная гондола для экипажа. Для управления подъемной силой стратостата Пикар сделал в верхней части оболочки отверстие, закрывавшееся клапаном с пружиной, который приводился в действие при помощи троса. Пикар не доверился электромеханическим устройствам с дистанционным управлением и решил, что надежнее пропустить конец троса прямо в гондолу. При этом он столкнулся с задачей сохранения герметичности гондолы при условии, что величина перемещения троса довольно велика. (Подробные пояснения к этой задаче даны в [10].)

Нужно сформулировать следующее, более конкретное противоречие – техническое. ТП отражает конфликт между свойствами или частями системы и проявляется в том, что при попытке улучшить одни свойства технической системы ухудшаются другие.

Последовательно перестраивая исходную задачу, определяем конфликтующую пару – трос и отверстие. Если отверстие велико, то трос свободно двигается, но и воздух выходит из гондолы; если отверстие мало, то воздух через него не проникает, но зато и трос не может двигаться – в этом заключается противоречие.

Сравнивая ТП с идеальным конечным результатом (ИКР), получаем дальнейшее

обострение и развитие цепочки – переходим к ФП. Кратко можно сказать, что идеальной системой является та, которой нет, а функция ее выполняется. В нашем примере идеальным отверствием будет то, которого нет, но функция его выполняется.

Очевидно, что в задаче Пикара оперативным пространством (в пределах которого возникает конфликт) будет пространство между тросом и краями отверстия, пространство, окружающее трос. Для нашей задачи ИКР можно было бы сформулировать следующим образом: X-элемент, абсолютно не усложняя систему и не вызывая вредных явлений, устраняет в течение оперативного времени пропускание воздуха через отверстие, сохраняя способность этого отверстия пропускать трос. Оперативная зона в течение оперативного времени должна быть проницаемой (для троса) и непроницаемой (для воздуха). Свойства X-элемента в оперативной зоне или, лучше, самой зоны должны быть строго противоположными.

На микроуровне в оперативной зоне должны быть частицы вещества, чтобы обеспечить прохождение троса, и не допустить утечки воздуха.

Трос сделан из металла, а металлы имеют плотную, кристаллическую упаковку своих молекул. С другой стороны, воздух, выходящий через отверстие, относится к газам, имеющим, мало молекул на единицу объема. Молекулы газа очень подвижны, легко перемещаются, в отличие от молекул твердых веществ. Следовательно, можно сделать вывод: частицы X-элемента в оперативной зоне в течение оперативного времени должны быть связаны друг с другом настолько прочно, чтобы не пропускать частицы газа, и должны быть связаны друг с другом настолько слабо, чтобы пропускать частицы твердого тела.

Физическое противоречие конкретизирует ТП, локализуя его в пространстве и во времени. Оно предъявляет ярко выраженные, строго противоположные требования какому-то свойству системы.

После этого шага задачу Пикара решают все начинающие изобретатели, т.е. называют X-элемент – это жидкость.

Так эту задачу решил и Пикар. Он пропустил трос через ртуть в U-образном колене. Ртуть обладает наибольшим удельным весом среди жидкостей. Поэтому для уравнивания перепада давления между внутренностью гондолы и окружающей атмосферой столбик ртути будет наименьшим по размерам по сравнению с другими жидкостями.

При реализации этого устройства возникают и другие изобретательские задачи, например, борьба с вредными испарениями ртути внутрь гондолы.

Итак, процесс решения задачи (по АРИЗ) состоит в ее последовательной переформулировке с целью поиска и постепенного углубления и обострения содержащихся в ней противоречий. Задача многократно перестраивается, становясь все более и более четкой.

Приемы преодоления инерции мышления. Психологическая инерция формирует стандарты мышления и часто не позволяет включиться воображению. В АРИЗ и ТРИЗ разработаны специальные приемы, позволяющие преодолеть инерцию, сломать навязчивый старый образ технической системы.

Итак, любая система, данная в условиях задачи, имеет привычный для нас образ. Термины придают строгую форму понятиям, но одновременно являются «клеткой» для воображения. Между тем всякое изобретение – выход за пределы. Если в условиях задачи речь идет, например, о повышении скорости ледокола, то термин «ледокол» сразу навязывает определенный круг идей: надо колоть, ломать, разрушать лед... Мысль о том, что дело вовсе не в разрушении льда и что главное – продвигаться сквозь лед, а не колоть его, оказывается где-то за психологическим барьером.

Пусть в задаче, которую надо решать специалистам сельскохозяйственного института, ставится проблема – борьба с долгоносиком. Нужно исследовать условия

существования жука, в частности определить температуру его тела. Можно ли измерить температуру долгоносика обыкновенным медицинским термометром?

Эту задачу мы предложили школьникам. Правильных ответов было немного. Другая группа получила тот же текст задачи, но с примечанием: «Если вы замените термин «долгоносик» несколькими простыми словами, задача станет легче». Результат: более половины учащихся быстро справились с задачей.

В самом деле, заменим слово «долгоносик» хотя бы словами «нечто очень маленькое» (букашка, песчинка, капелька), и задача резко упростится. Разве трудно узнать температуру одной капельки, если идет дождь и можно набрать стакан дождевой воды?..

Историкам науки известна легенда о том, как Поль Дирак, решая шуточную задачу о дележе некоторого числа рыб, получил в ответе отрицательное число. Все отбрасывали такое решение, а Дирак не отбросил, ведь математически это совершенно верное решение. Вероятно, такой образ мыслей и помог Дираку предсказать существование позитрона – «положительного электрона», «положительного отрицательного заряда...»

В АРИЗ отрицательные, мнимые, а то и вовсе «нерыбные рыбы» возникают обязательно. При решении изобретательских задач, о которых рассказал Г.С.Альтшуллер в своих книгах, часто появляются необычные словосочетания: «проводящий молниеотвод» (каким еще может быть молниеотвод?!), «непроводящий проводник» (какой же это проводник?!). Именно такой стиль мышления – нетривиальный, парадоксальный, оперирующий противоречиями является для АРИЗ нормой. Он закономерно возникает как рабочий режим творческого мышления: включается не по наитию, не по воле случая, а по программе, обеспечивающей его устойчивое поддержание на протяжении всего решения задачи.

Другой полезный прием технологии творчества – оператор «размеры, время, скорость» (РВС). Он включает мысленные эксперименты, перестраивающие условия задачи. Эксперименты могут быть осуществлены на разных уровнях – тут многое зависит от силы воображения, от характера задачи и от других обстоятельств. Однако даже формальное выполнение этих операций резко сбивает психологическую инерцию, связанную с привычным образом системы. Сильное воображение позволяет эффективнее применять оператор РВС. Но и применение его, в свою очередь, развивает воображение.

Наиболее ярко действие оператора РВС проявляется в изобретательских задачах на движение. Например, есть катер, на котором поставлен абсолютный рекорд скорости. Он имеет идеальную форму, лучшие двигатели. Как установить новый рекорд, намного (на 100-200 км/ч) превысив имеющиеся показатели?

Подготовленный изобретатель знает, что технические системы существуют не сами по себе. Каждая из них входит в надсистему, являясь одной из ее частей и взаимодействуя с другими ее частями; но и сами системы тоже состоят из взаимодействующих частей – подсистем. Когда речь идет о дереве (системе), надо видеть лес (надсистему) и отдельные части дерева (корни, ствол, ветки, листья – подсистемы). За деревом надо видеть не только лес, но и биосферу вообще, и не только лист, но и клетку листа.

Вот одна из подсистем скоростного катера – корпус. Чем выше скорость, тем больше сопротивление внешней среды. И потому корпус стремится сжаться, уменьшиться. Идеальный корпус – когда корпуса вовсе нет... А двигатель, другая подсистема катера, наоборот, стремится стать больше, заполнить весь корпус, а потом и вырваться наружу. Борьба этих взаимно противоречивых тенденций и определяет «развития» подсистем катера.

В воображении изобретателя постоянно сталкиваются противоречивые тенденции, возникают и обостряются конфликты, идет борьба противоположностей... Изображение подчас сменяется «антиизображением». Рядом с катером появляется «антикатер». Обычный катер плавает, значит, «антикатер», не плавает. Корабль, который не умеет держаться на воде и тонет... С точки зрения обычного мышления, это просто нелепость.

Но именно так устроен корабль на подводных крыльях: при движении он держится на поверхности за счет подъемной силы, а на стоянке использует «поплавки» – дополнительные надувные емкости. Разогнавшись и подняв корпус над водой, «антикорабль» «сожмется» – уберет ненужные теперь дополнительные емкости (дирижабль станет самолетом).

В 1911 г. была создана камера Вильсона – один из основных инструментов ядерной физики. Заряженные частицы, двигаясь в пересыщенном водяном паре, заполняющем камеру, становились видимыми, образовывали след из капелек жидкости. Были предложены тысячи усовершенствований камеры Вильсона. Но почти полвека никому не приходила в голову идея «антикамеры», в которой след образовывался бы пузырьками газа в жидкой среде. Только в 1960 г. Д.Глезер получил Нобелевскую премию за создание пузырьковой камеры...

Еще один прием изобретательства, найденный Г.С.Альтшуллером, – это «метод маленьких человечков» (ММЧ). В истории науки известны случаи, когда стихийно применялось нечто похожее. Например, открытие Кекуле структурной формулы бензола. Как вспоминал сам Кекуле, «...я увидел клетку с обезьянами, которые ловили друг друга, то схватываясь между собой, то опять расцепляясь, и один раз схватились таким образом, что составили кольцо... У меня сразу же блеснула в голове мысль: вот изображение бензола.» (цит. по [13 т. 2, с.80-81]).

Второй случай еще более известен. Это мысленный эксперимент Максвелла при разработке им динамической теории газов. Максвелл придумал «демона» – фантастическое существо, примерно молекулярных размеров, – который пропускал из одного сосуда в другой быстрые частицы и закрывал дверцу перед маленькими частицами.

В ММЧ взяты именно маленькие человечки, а не, например, шарики или микробы. Для моделирования нужно, чтобы маленькие частицы видели, понимали, могли действовать. Эти требования естественнее всего ассоциируются с человеком: у него есть глаза, мозг, руки. Применяя ММЧ, изобретатель использует эмпатию на микроуровне. Сохранена сильная сторона эмпатии и нет присущих ей недостатков.

Альтшуллер предложил связать вместе эпизоды с Кекуле и Максвеллом и превратить их в метод, применяемый сознательно. ММЧ состоит в том, что конфликтующие требования схематически представляются в виде условного рисунка, на котором действует большое число "маленьких человечков". Метод ММЧ нужен, чтобы нагляднее представить – что должны делать частицы вещества в оперативной зоне и вблизи нее. Это позволяет отчетливее увидеть идеальное действие ("что надо сделать") без физики ("как это сделать"). Благодаря этому снимается психологическая инерция, формируется работа воображения.

Но основой любого изобретения по-прежнему являются фактические знания по физике. «Школьная» (и тем более «вузовская») физика дает универсальный набор инструментов для изобретателя.

Допустим, есть пистолет, нужно определить, был ли двое суток назад произведен выстрел из этого пистолета или нет.

Задача возникла из-за того, что событие произошло раньше, а не в данный момент. Если сократить время до нуля (как того требует оператор РВС), то ответ очевиден: пистолет, из которого только что стреляли, имеет более высокую температуру. Однако температура – быстро падает до нормальной величины.

Выстрел сопровождается не только повышением температуры, но и ударными нагрузками на материал ствола. Ствол – стальной, сталь – ферромагнетик, естественное магнитное поле Земли намагничивает сталь, при выстреле происходит размагничивание: нужно какое-то время, чтобы сталь снова намагнитилась. Поэтому именно свойства намагниченности используются для установления давности выстрела при судебно-

баллистической экспертизе (о чем имеется авторское свидетельство).

С этой задачей учащиеся долго не могли справиться, т.к. в мышлении изобретателя нет надежного моста, соединяющего физику с задачами; знания в значительной мере простаивают, не используются. Но если предлагалась подсказка: «Пистолет сделан из стали», сразу появлялись правильные ответы. Если же подсказка звучала так: «Пистолет сделан из стали, а это – ферромагнитный материал», задачу сразу решали все.

АРИЗ на уроке физики в школе. Технология изобретательства и творческое мышление полезны не только в технике, но и любой профессии. ТРИЗ развивает умение организованно мыслить, управлять процессом мышления. Примеры из техники служат «тренажером» ума. Как и в спорте: занимаешься определенным видом спорта, но «отдача» от этого – общее физическое укрепление всего организма.

К сожалению, в традиционных сборниках задач по физике изобретательские задачи редки. Однако в самой физике и в истории ее развития учитель может легко отыскать увлекательные примеры смелых изобретений и использовать их в своей деятельности.

Вот пример. При изучении темы «Свободное падение» учащимся рассказывают, что при отсутствии воздуха все тела падают на землю с одинаковым ускорением. Доказательством является эксперимент со стеклянной трубкой, из которой откачан воздух. В трубке находятся перышко, дробинка и камешек. Если трубку поставить вертикально, то все три тела упадут одновременно.

Но как быть, если такой трубки в кабинете физики нет? Мы предложили школьникам придумать идею эксперимента, в котором можно было бы наблюдать свободное падение перышка. (Варианты с приклеиванием к перышку пластилина или смачиванием его водой – не годятся. Перышко до, после и в течение эксперимента должно быть совершенно легкое, чистое и пушистое. И все-таки оно должно падать камнем вниз!)

Решая задачу по АРИЗ, сформулируем противоречие. Воздух мешает падению, следовательно, его надо удалить. Воображение привычно рисует образ некоторого прозрачного откачанного сосуда. Но для создания вакуума в нем нужны специальные дорогостоящие насосы. Идеальным насосом, с точки зрения АРИЗ будет тот, которого нет, но функция его выполняется без всяких дополнительных затрат.

Задача состоит в том, чтобы наблюдать падение перышка безо всякого специального оборудования, прямо в кабинете. Противоречивые требования предъявляются к воздуху: он не мешает падению, но в то же время он, конечно, есть.

Конкретизируем противоречие в пространстве и во времени: удалить надо не весь воздух в классе, а только небольшой его объем на пути падения перышка и только на время падения. Даже еще точнее: маленький «объемчик» вакуума должен сам перемещаться синхронно с перышком, т.е. тоже свободно падать.

Как получить вакуум, который падает с тем же ускорением, что и любое другое тело?

На этом этапе большинство школьников приходят к ответу: надо положить перышко на плоский камень, большую монету или плоскую металлическую пластинку, расположенную горизонтально. Если теперь отпустить пластинку, то перышко, потеряв медлительность, будет падать, но отставая от нее. Эксперимент очень наглядный!

Другой пример. В 1802 г. русский ученый В.В.Петров обнаружил электрическую дугу – один из видов разряда в газе, – образующийся между двумя угольными электродами в воздухе при их сближении и достаточно большом напряжении (рис. 1). Это явление использовалось для освещения. Но уголь быстро выгорал, расстояние между электродами увеличивалось, и дуга – гасла. Чтобы обеспечить постоянное расстояние между сгорающими электродами, изготавливали специальные часовые механизмы, которые сдвигали электроды по мере их сгорания. Однако эти механизмы работали ненадежно, да и свечи получались громоздкими.

Рис. 1. Электрическая дуга В.В.Петрова

В 1876 г. П.Н.Яблочков усовершенствовал электрическую угольную дуговую лампу, избавив ее от часового механизма. Что он придумал?

Учащиеся, знакомые с оператором РВС с ходу находят решение: надо расположить электроды параллельно и разделить их инертным материалом (гипсом), выгорающим по мере сгорания электродов. Именно так и поступил Яблочков.

Рассказывая об открытии явления электромагнитной индукции Фарадея, полезно сначала дать схему опыта Коллодона, которая, хотя и содержала всё необходимое для открытия явления, но не «сработала».

Мысленная перестройка пространственных форм помогает легко решать задачи по нахождению электрического сопротивления в сложных схемах. В задаче о нахождении силы притяжения электрического заряда и бесконечной проводящей плоскости, учащиеся приходят к идее «метода изображений» – заменить плоскость на точечный заряд, расположенный в нужном месте, что устраняет необходимость интегрирования.

При изучении закона Всемирного тяготения Ньютона мы предлагали школьникам вопрос: как астрономы во времена Кеплера и Ньютона измеряли расстояние до Луны и до Солнца? Действительно, чтобы вывести законы движения планет, Кеплер сначала измерил расстояния до них (в начале XVII века!). Но как это сделать, не имея лазеров, спутников и системы GPS?

Задача легко решается, если ее немного переформулировать. Пусть надо найти расстояние не до Луны, а до некоторого недоступного предмета, например, вершины горы или дерева, стоящего на другом берегу реки. Для решения достаточно вспомнить свойства треугольников.

Изобретательскую задачу решил Ш.Кулон, измеряя силу взаимодействия электрических зарядов. Как он измерял величины зарядов, не имея никаких приборов? Даже закон Ома еще не был открыт...

Обдумывая такие вопросы, школьники не только получают готовые знания, но и активно участвуют в процессе их производства.

Особенно ярко возможности обучения изобретательскому мышлению проявляются в лабораторных работах по физике, которые помогают построить «мост» в сознании учащегося, соединяющий физику с конкретной задачей; побуждают использовать знания.

Но, к сожалению, в учебниках физики любая лабораторная работа, как правило, жестко регламентирована: ученик получает готовый набор приборов и материалов (ни больше, ни меньше!), инструкцию выполнения «ход работы», в которой указано, что и как измерять, что записать в таблицу (и в какую именно таблицу), какие сделать выводы. Ученику обычно предписывается заранее изучить готовую инструкцию к работе с тем, чтобы на занятии проделать заранее известные манипуляции с приборами.

Такие жесткие рамки исполнения лабораторных работ сильно ограничивают развитие творческого мышления учащихся, не оставляют места для самостоятельных рассуждений и измерений. Можно сформулировать несколько практических рекомендаций организации творческих лабораторных работ по физике.

- Предлагая ученикам тему исследования, экспериментальный вопрос или задание по измерению какой-либо физической величины, нужно помнить главное – что лабораторная работа должна быть *исследованием* (а не механическим выполнением некоторого набора действий). Ученик на уроке, выполняя лабораторную работу, должен явственно ощутить, что он вступает в совершенно не известную (для него) область, таящую массу неожиданных и увлекательных открытий. Для этого тема или вопрос, сформулированные учителем должны быть достаточно «широкими», оставляющими

простор для поиска различных путей решения.

- Ученикам предлагается самим *придумать* методику проведения эксперимента или методику решения заданий творческого характера.

- Ученики или группы учеников *выводят расчетную формулу* самостоятельно и затем в соответствии с ней проводят измерения.

АРИЗ эффективно работает в лабораторных работах по любым темам, в измерениях плотности, силы трения, освещенности, коэффициента поверхностного натяжения или электрического сопротивления. Возможности изобретательской технологии прекрасно работают в случаях, когда физическую величину необходимо измерить при отсутствии традиционного измерительного прибора. Например, измерить давление воздуха в воздушном шарике без манометра, измерить плотность твердого тела, не имея весов и т.д. Именно такие изобретательские вопросы включают в экспериментальный тур олимпиад по физике [14].

Технология изобретательства в системе образования. Практическая работа автора со школьниками показала, что технология изобретательства оказывает на процесс обучения физике позитивное влияние, поскольку она:

- формирует конструктивную атмосферу на уроке, при которой учащиеся заинтересованы в действительных знаниях;

- активизирует мышление школьников, формирует готовность и способность творчески мыслить, находить нестандартные решения, проявлять инициативу в поиске решений;

- углубляет понимание физических процессов, помогает легко запоминать учебный материал, побуждает учащихся участвовать в процессе производства знаний.

Возрождение обучению технологии изобретательного мышления в школах и вузах становится все более актуальным. Использование в процессе обучения физике приемов изобретательства на основе ТРИЗ сделает обучение по-настоящему творческим, будет способствовать формированию более гибкого мышления школьников, углубит понимание физических процессов, сформирует готовность и способность выпускника школы творчески мыслить, находить нестандартные решения, умение проявлять инициативу. Навык организованного мышления, очевидно, будет полезен людям любых профессий.

Обучение технологиям изобретательства в школе и вузе должно стать необходимой составляющей культуры любого современного человека, условием успешной адаптации к условиям стремительно развивающегося информационно-технологического общества. АРИЗ не отменяет необходимости думать, он лишь управляет процессом мышления, предохраняя от ошибок и побуждая совершать необычные («галантливые») мыслительные операции, прокладывая путь к идеальному результату.

ЛИТЕРАТУРА

1. Пономарев Я. А. Психология творчества. М., 1976. С. 213-226.
2. Арнольд В.И. Задачи для детей от 5 до 15 лет. – М., МЦНМО, 2007.
3. Альтшуллер Г.С. Алгоритм изобретения. – М., Московский рабочий, 1973.
- Альтшуллер Г.С. Творчество как точная наука. – М., Советское радио, 1979.
4. Альтов Г.С. И тут появился изобретатель. – М., Дет. лит.-ра, 2000.
5. Альтшуллер Г.С. Найти идею. Введение в теорию решения изобретательских задач. – Новосибирск, Наука, 2-е изд., 1991; 3-е изд., доп., Петрозаводск, Скандинавия, 2003.
6. Альтшуллер Г.С., Злотин Б.Л., Зусман А.В. Поиск новых идей: от озарения к технологии (теория и практика решения изобретательских задач). – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1989.
7. Альтшуллер Г.С., Верткин И.М. Как стать гением: Жизненная стратегия творческой личности. – Минск, Беларусь, 1994.

8. Разумовский В.Г. Творческие задачи по физике в средней школе. – М., Просвещение, 1966. – 156 с.

9. Бушуев А.Б., Григорьев В.В., Смирнов А.В. Решение изобретательских задач в электромеханике и автоматике. Методические указания. – Л., 1990.

10. Бушуев А.Б. Математическое моделирование процессов технического творчества. – СПб., СПбГУ ИТМО, 2010. – 181.

11. Петров В.М. Перспективы развития ТРИЗ// Труды Международной конференции МА TRIZ Fest-2005 "Развитие ТРИЗ: достижения, проблемы, перспективы". – СПб., 2005, с.131-132.

12. Смирнов Ю.В. Что дает бизнесу теория решения изобретательских задач? // Журнал BEL.BIZ, Минск, 2012, № 1.

13. Горский Ю.М. Основы гомеостатики. (Гармония и дисгармония живых, природных, социальных и искусственных систем). – Иркутск, Изд-во ИГЭА, 1998. – 337 С.

14. Всероссийские олимпиады по физике. 1992-2001: Под ред. С.М.Козела, В.П.Слободянина. – М.: Вербум-М, 2002.

**ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ
И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ**

УДК 37

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КРЕАТИВНОСТЬ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТА

Алипбаева А.А., магистрант

*Жетысуский государственный университет имени И.Жансугурова, г. Талдыкорган,
a.alipbayeva@gmail.com*

Научный руководитель: Ханина Н.Н., к.п.н., доцент

Мақалада заманауи психолого-педагогикалық әдебиеттер негізінде, креативті және біліктіліктің өзара қарым-қатынастарына анализ келтірілген. Креативті педагогтың негізгі сипаттамалары көрсетілген. Педагогикалық креативтіліктің түрлері, параметрлері және деңгейлері қарастырылған.

В статье проводится анализ отношения креативности и компетентности на основе современной психолого-педагогической литературы. Выделяются ключевые характеристики креативного педагога. Рассматриваются виды, параметры и уровни педагогической креативности.

The article examines the relations between creativity and competence on the basis of contemporary psychological and pedagogical literature within university training of future pedagogues. Key features of a creative teacher are described. It considers the kinds, parameters and levels of pedagogical creativity.

Ключевые слова: педагогическое творчество, компетентность, личность, воображение, дивергентное мышление.

Современному обществу необходимы люди, способные творчески подходить к любым изменениям, умеющие качественно и нестандартно решать существующие проблемы, самостоятельно и осознанно осуществляющие свой выбор. Поэтому творческие способности человека многими учеными-исследователями рассматриваются в качестве необходимой движущей силы социума. Целенаправленное, интенсивное развитие становится одной из центральных задач обучения, проблема развития креативности и поддержание творческой активности становится актуальной. Человеческая индивидуальность тесно связана с проблемой творчества. Проявление индивидуальности человека есть главный путь развития его креативности, которая рассматривается нами как общая творческая способность, характеризующая личность в целом. Это делает приоритетными исследования по проблеме развития креативности личности.

Привычная репродуктивная образовательная модель не отвечает современным требованиям модернизации высшего образования сегодняшнего Казахстана. Согласно новой образовательной модели за доминанту инновационно-организованного педагогического процесса принимается развитие креативной личности в самом широком смысле, включая ее когнитивную, эмоционально-волевую, мотивационную, ценностную составляющие. В последнем послании народу Казахстана Президент Республики Казахстан акцентирует внимание на том, что «простой поголовной грамотности уже явно недостаточно. Наши граждане должны быть готовы к тому, чтобы постоянно овладевать навыками работы на самом передовом оборудовании и самом современном» [1]. Креативность позволяет человеку совершенствоваться, не бояться нового, быстро адаптироваться к изменяющимся условиям и требованиям.

Важнейшим фактором успешности модернизации образования является личность,

ориентированная на инновационную деятельность, способная к самосовершенствованию и саморазвитию. Это с очевидностью влечёт за собой необходимость реформ в сфере образования, стратегической линией которых должно стать создание условий для освоения личностью новых способов деятельности и моделей мышления, что предполагает развитие у неё как критического, так и творческого отношения к миру. Нынешнее поколение молодых людей — это в большей степени поколение узких специалистов, нежели творцов будущего. Следует так изменить методы обучения, чтобы студенты стремились не только «знать как» («know how»), но и «знать, почему и зачем» («know why»)» [2]. Это — содействие в построении конкурентоспособной экономики и открытого общества через обеспечение возможностей для формирования индивидуального образовательного маршрута, раскрытия творческого потенциала личности с целью наиболее полной самореализации, достижения наивысшего качества образовательных стандартов и уровня профессиональной подготовки. Передовой опыт образовательных реформ, проводимых в развитых странах, показывает, что креативный подход в обучении необходим. Так, например, в США действует особая стратегия развития креативности в образовании, ключевым направлением которой является расширение преподавания искусств и гуманитарных наук на всех уровнях системы образования, а в Японии она основана на культивировании того стиля познания, который сложился в этой стране на протяжении тысячелетий и для которого характерны раннее включение в познавательную деятельность, созерцательность, использование интуиции, образного мышления.

Поиск новых путей повышения эффективности развития креативности будущих педагогов в системе высшего образования потребовал всестороннего изучения большинства существующих на сегодняшний день исследований с целью определения сущности креативности.

Креативность активно стала изучаться после опубликования работ Дж.Гилфорда, его кубообразной модели структуры интеллекта, когда он выделил: 1) конвергентное мышление, которое имеет одно решение и 2) дивергентное мышление (или творческое мышление), которое допускает вариативные пути решения проблем, приводя при этом к неожиданным результатам.

В психолого-педагогической литературе понятие креативность чаще всего связывается с понятием творчество и рассматривается как личностная характеристика. Креативность - свойства личности, ее способности, которые могут проявляться в мышлении, чувствах, эмоциях, общении, отдельных видах деятельности, характеризовать личность в целом или ее отдельные стороны, продукты деятельности, процесс их создания [3].

В некоторых исследованиях креативность чаще всего заменяется творчеством. Но это не говорит о том, что исследователи не обращаются к данной проблеме, они рассматривают ее в связи с развитием творчества, творческой деятельности, творческого воображения, творческой личности. Н. Роджерс определяет творчество как способность обнаруживать новые решения проблем или новых способов выражения, приносить в жизнь нечто новое для индивида [4]. Именно, творчество, творческий процесс поддерживает энергию жизни, без него наша жизнь становится серой и мрачной.

С креативностью часто связывают такие понятия как воображение, интуиция, фантазия, инсайт. Под воображением понимается психический процесс, заключающийся в создании новых образов (представлений) путем переработки материала восприятий и представлений, полученных в предшествующем опыте. Различают несколько подходов к классификации видов воображения. Для нашего исследования важны следующие виды воображения: воссоздающее, творческое и антиципирующее. Воссоздающим воображением называют процесс создания образа предмета по его описанию, рисунку или чертежу. Творческим воображением называют самостоятельное создание новых образов идей, представляющие ценность для других людей или для общества в целом и которые затем воплощаются в конкретные оригинальные продукты деятельности. Антиципирующее воображение лежит в основе очень важной и необходимой способности человека - предвосхищать будущие события, предвидеть результаты своих действий. Так называемое активное воображение направлено на решение творческой или

личностной задачи и рассматривает близким к этому виду воображения эмпатию как способность понимать другого человека, проникаться его мыслями и чувствами, сострадать и сопереживать. Оно включает также в себя, помимо воссоздающего, творческого и антиципирующего, артистическое и критическое воображение.

Творческая деятельность воображения находится в прямой зависимости от богатства и разнообразия прежнего опыта человека, так как этот опыт представляет материал, из которого создаются построения фантазии. Чем богаче опыт человека, тем больше материал, которым располагает его воображение. Отсюда продукты творческой деятельности выступают как «кристаллизованное воображение». Воображение только тогда становится действительностью, когда оно «кристаллизуется», начинает реально существовать в мире и воздействовать на другие вещи.

В научном мире существует три основных подхода к соотношению интеллекта и креативности. Представители первого подхода утверждают, что как таковой креативности нет. Интеллектуальная одаренность выступает в качестве необходимого, но недостаточного условия творческой активности личности. Главную роль в детерминации творческого поведения играют мотивация ценности, личностные черты (А. Дж. Танненбаум, А. Маслоу, О. Б. Богоявленская). К числу основных черт творческой личности относят когнитивную одаренность, чувствительность к проблемам, независимость суждений в неопределенных и сложных ситуациях. Другой подход предполагает характеристику креативности как творческой способности, которая является самостоятельным фактором, независимым от интеллекта (Дж. Гилфорд, К. Тейлор, Я. А. Пономарев). В более "мягком" варианте эта теория гласит, что между уровнем интеллекта и уровнем креативности есть незначительная корреляция, т. е. связь. Третий подход строится на связи уровня развития интеллекта и уровня творческих способностей. Эту точку зрения разделяют практически все специалисты в области интеллекта (Г. Айзенк, Д. Векслер, А. Термен). В концепции Торранса, названной "теория интеллектуального порога", автор считает, что интеллект и креативность образуют единый фактор, поэтому, чем выше коэффициент интеллекта, тем выше творческая способность.

Одной из самых известных концепций креативности является исследование Е.П.Торранса. Так, ученый под креативностью понимает способность к обостренному восприятию недостатков, пробелов в знаниях, чуткость к дисгармонии, и т.д. Автор считает, что творческий акт делится на восприятие проблемы, поиск решения, возникновение и формулировку гипотез, проверку гипотез, их модификацию и нахождение результата [5]. Модель креативности Торранса включает три фактора: беглость, гибкость, оригинальность. В данном подходе критерием являются характеристики и процессы, активизирующие творческую продуктивность, а не качество результата.

Одной из интересных концепций креативности является так называемая «теория инвестирования», предложенная Р. Стернбергом и Д. Лавертом. Авторы считают, что креативный человек должен стремиться и способен «покупать идеи по низкой цене и продавать по высокой». Задача заключается в том, чтобы верно оценить потенциал их развития и возможный спрос. По Стернбергу, творческие проявления определяются шестью основными факторами: 1) интеллектом как способностью; 2) знанием; 3) стилем мышления; 4) индивидуальными чертами; 5) мотивацией; 6) внешней средой [6].

Креативность – сложный конструкт, выражающийся совокупностью видов интеллекта: музыкального, лингвистического, логико-математического, пространственного, телесно-кинетического, межличностного и даже внутриличностного [7]. Согласно классическому изучению данного свойства, существует 5 уровней креативности по И. Тейлору:

- 1) выразительный – вид спонтанного творчества, выражаемый в рисовании и игре;
- 2) производительный – вид творчества, характерный для ученых и художников, ограничен в потребности экспрессии;
- 3) изобретательный – выражается в решении проблем, улучшении технологий;
- 4) инновационный – усовершенствование уже существующего организма посредством

использования навыков концептуализации;

5) неожиданно появляющийся – новое творение, новая парадигма.

Автор отталкивается от понимания того, что уровни определены как экстрасенсорные системы [8]. В пределах данного подхода авторы стремятся отличить креативный тип от тех, которые таковыми не являются.

Рассматривая проблему основных характеристик креативности следует обратиться к исследованиям английского ученого Дж. Гилфорда, который выделил четыре основных параметра креативности:

1. оригинальность – способность продуцировать отдаленные ассоциации, необычные ответы;

2. семантическая гибкость – способность выделять функцию объекта и предложить его новое использование;

3. образная адаптивная гибкость – способность изменить форму стимула таким образом, чтобы увидеть в нем новые признаки и возможности для использования;

4. семантическая спонтанная гибкость – способность продуцировать разнообразные идеи в нерегламентированной ситуации. Общий интеллект не включается в структуру креативности.

Позже Дж. Гилфорд упоминает шесть параметров креативности:

- способность к обнаружению и постановки проблем;
- способность к генерированию большого числа идей;
- гибкость – способность к продуцированию различных идей;
- оригинальность – способность отвечать на раздражители нестандартно;
- способность усовершенствовать объект, добавляя детали;
- способность решать проблемы, т. е. способность к анализу и синтезу [9].

Примеры показателей Дж. Гилфорда свидетельствуют о том, что автор делает акцент на связи как с интеллектом, так и личностью.

Изучая проблему развития креативности будущих педагогов, следует дать определения креативной личности педагога и педагогической креативности. Творческая (креативная) личность – это личность, которая стремится к свободе, умиротворению; сложная структурная модель оригинального, нестандартного и инновационного поведения. Педагогическую креативность – это способность педагога, позволяющая изменить ситуацию общения таким образом, что преподаватель и студент достигают эффективного взаимопонимания в педагогическом процессе [10].

Разновидности творчества разнообразны, как и виды деятельности человека. «Педагогическое творчество - это поиск и нахождение нового в сфере педагогической деятельности. Первая ступень этого творчества – открытие нового для себя, обнаружение нестандартных способов решения педагогических задач. Эти способы уже известны, описаны, но не были использованы педагогом. Следовательно, речь идет о субъективной, а не объективной новизне, или о том, что называется *инновацией*» [11]. Автор также отмечает, что процесс импровизации как один из ключевых видов педагогического творчества, который состоит из 4 этапов: 1) педагогическое озарение; 2) мгновенное осмысление интуитивно возникшей педагогической идеи и моментальный выбор пути ее реализации; 3) публичное воплощение этой идеи и 4) осмысление.

Педагогическое творчество характеризуется различными уровнями:

- уровень воспроизведения готовых рекомендаций, т.е. уровень элементарного взаимодействия.

- уровень оптимизации деятельности, начиная с планирования, когда творчество проявляется в умелом выборе и целесообразном сочетании уже известного педагогу содержания, методов и форм воспитания;

- эвристический, когда педагог использует творческие возможности живого общения с обучающимися;

• высший уровень (лично-самостоятельный), который характеризуется полной самостоятельностью, использованию готовых приемов, но в которое вкладывается личностное начало, поэтому они соответствуют его творческой индивидуальности, особенностям личности студента, конкретному уровню развития группы.

Таким образом, проведенный анализ взглядов различных исследователей на проблему креативности позволил нам выяснить, что креативность – это способность к творчеству, проявление и развитие которой связано с развитием воображения, фантазии, интуиции. Творческий педагог обладает рядом качеств: самопроизвольность, выразительность, легкость, оригинальность, гибкость ума и высокий уровень когнитивной мотивации. Основную роль должны играть личностные и профессионально важные качества выпускника как интегрирующее звено во всей цепочке подготовки будущего специалиста. Успешная реализация человека в современной социальной среде предполагает его самосозидание в структуре разноплановых отношений и ситуаций, определение позиции в творческом самовыражении.

Компетентность педагога создает базу для реализации его потенциальной креативности при поиске нестандартных оптимальных решений в «нерядовых» ситуациях, для проявления педагогического творчества, при самостоятельном добывании знаний и эффективном, творческом их применении в социальных, профессиональных ситуациях. Креативный образовательный процесс дает возможность каждому его участнику на каждом образовательном уровне не только развить исходный творческий потенциал, но и сформировать потребность в дальнейшем самопознании, творческом саморазвитии, объективной самооценке. Креативно работающий педагог своими личностными качествами побуждает в воспитанниках развитие творческой активности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана! Послание Президента народу Казахстану. «Казахстанская правда», от 28 января 2012 г.
2. Higgins M.D. Drifting Towards A Homogenised Future. The AISLING Magazine, 2000. — Issue 27.
3. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. – М., 1998, 476 с.
4. Роджерс Н. Творчество как усиление себя // Вопросы психологии. 1990. № 1. с. 164–165.
5. Torrance E.P. Education and creativity // Creativity: progress and potential / Taylor C.W. (Ed.), N.Y. San-Francisco - Toronto - L., - 1964.
6. Sternberg R.Y. Inside intelligence // American scientist. - 1986. - Vol. 74, 32. - p.137-143.
7. Gardner H. Frames of mind: The theory of multiple intelligences. New York: Basic Books, 1985.
8. Taylor I.A. (1959). The nature of the creative process. New York, NY: Hasting House. pp. 51-82.
9. Guilford J.P. Intelligence, creativity and their Educational Implications. Robert R. Knapp, Publisher San Diego, California, 1968.
10. Морозов А.В. Формирование креативности преподавателя высшей школы в системе непрерывного образования: дис. д-ра пед. наук: 13.00.08 / Морозов А. В. – М., 2004. – 445 с.
11. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности. Питер, 2009. - 448 с.

ӘОЖ 159.9

**АУЫТҚУШЫЛЫҚ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ТӘН ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЕСЕПКЕ АЛУ НЕГІЗІНДЕ ОНЫҢ
ЖАҒЫМДЫ АСПЕКТІЛЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ШАРТТАРЫ**

Г.М.Ожарова, магистрант

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қаласы*

Ғылыми мақалада, жеткіншектердің девиантты мінез-құлқы, олардың пайда болу себебі және шешілу жолдары қарастырылған.

В научной статье рассматриваются психологические особенности девиантного поведения подростков и причины их появления, а так же пути их решения.

In the scientific article psychological features deviant behaviour of teenagers and the reason of their occurrence, and as ways of their decision are considered.

Кілт сөздер: Ауытқыған мінез-құлық, жеткіншек, девиантты мінез-құлық, мотив, шарт, тәрбие.

Ауытқушылық мінез-құлық тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін зерттеуде ең алдымен осы құбылыстың педагогикалық маңызы зор.

Педагогикалық шарттарға байланысты жүргізілген зерттеулерде оған берілген әртүрлі сипаттамалар бар. Жалпы «шарт» термині философияда-заттың айнала қоршаған құбылыстарға қатынасын және оның оларсыз өмір сүре алмайтындығын айқындайтын философиялық категория ретінде сипатталады. Шарт-айнала қоршаған құбылыстардың өмір сүруін қажет ететін объектілер кешенінің маңызды компоненті. Осыған сәйкес «шарт» терминін заттың, құбылыстың пайда болуы мен мүмкіндігін және оның ары қарай өмір сүруі мен дамуын қамтамасыз ететін жағдай, орта, хал ахуал екендігін анықтауға болады.

Тәрбие жұмысын ұйымдастыру мәселесі бойынша Н.И.Болдырев өз еңбегінде мектептің тыныс-тіршілігін оның мүдделері мен оның жүрегіне төте жол табуды педагогикалық ықпалдың неғұрлым пайдалы әдістерін қолдануды білдіреді деп көрсетеді [1].

Ұйымдастырылған жұмыстар балаға кең көлемде тәрбиелік ықпал етеді:

– әртүрлі тәрбие жұмысының түрімен айналысу жеткіншектердің жеке әлеуметтік тәжірибесін жандандырып, жетілдіреді, практикалық іскерлігі мен дағдысын қалыптастырады;

– жеткіншектер де әрекетке қызығушылығын дамытып, белсенді қатысуына ықпал етеді;

– жеткіншектердің дара қабілетіне ықпал етіп, ұжымда өмір сүруге үйретеді;

– ұйымдастырылған тәрбие жұмысында жеткіншектерден шығармашылық белсенділікті талап етеді;

– жеткіншектердің сабақта мүмкін болмайтын жан-жақты дара қабілетін ашуға ықпал етеді;

– ұйымдастырылған тәрбие жұмысына ата-аналар т.б. қатыстырылып, кез-келген уақытта ұйымдастырыла береді, сонымен бірге бұл үлкен нәтиже береді.

Ұжымның ұйымшылдығы нығайып, тәртіпті мінез-құлық тән жеткіншектердің

психологиялық ерекшеліктерінің дағдылары мен әдістері қаланған кезде дәстүр пайда болады және дұрыс қарым-қатынас қалыптасады. Бұл уақытта ұжымда жеткіншектердің өзін-өзі басқаруы қалыптасады және белгілі бір беделге ие бола бастайды. Педагогтың алдында ұжымдағы жақсы атаулының бәрін және озат істі дамытуға, қолдауға септігін тигізетін топтың қоғамдық пікірін жұмылдыру, белсенді оқу және қоғамдық қызметіне бөгет жасаушымен күресті ұйымдастыру міндеті тұр[2].

Ауытқушылық мінез-құлық тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін есепке алу негізінде оның жағымды аспектілерін қалыптастыруда белгілі бір мотивтерге байланысты жеткіншектердің мінез-құлқы өзгеріп отырады.

Мотив-адамның мінез-құлқын қозғайтын, жағымды әрекеттерге бағыттайтын күш. Тиісті мотивтер болмайынша мінез-құлық тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерінің қажетті нормалары бекімейді, мінез-құлық тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктері, қасиеттері қалыптаспайды. Сол себепті педагогикалық тұрғыдан дұрыс ұйымдастырылған жеткіншектердің күнделікті өмірі әдетті тәрбиелеудің неғұрлым тиімді жолы болып табылады. Әдет-әрекет жасауды қажетсіну. Әдет дағдылармен тығыз байланысты. Бала қол жуу, тісін тазалау, төсегін жинау сияқты кейбір дағдыларды игереді.[3].

Педагог ауытқушылық мінез-құлық тән жеткіншектерді тәртіпке тәрбиелеуде бағытталған жұмысты екі бағытта ұйымдастыру керек:

– ауытқушылық мінез-құлық тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін анықтау негізінде формалары мен ережелерін түсіндіру, яғни ауытқушылық идеялық мінез-құлық тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктері білім алуы;

– ауытқушылық мінез-құлық тән жеткіншектердің практикалық қызметін ұйымдастыру барынша нақты белгіленуі керек.

Ауытқушылық мінез-құлық тән жеткіншектердің мінез-құлық ережелері ең алдымен адамдардан, содан кейін барып жеткіншектердің өздерінен туындайтын сырттай талаптар болып табылады. Бұлар жеткіншектердің өзара қарым-қатынасқа байланысты белгілі бір әрекет нормаларын жасауына көмектеседі, яғни мінез-құлық тән жеткіншектердің тәртіп ережелері негізінде әдеп нормаларын анықтап отырады.

Дегенмен жеткіншектердің жағдайындағы саналы іс-әрекеті мен тәрбиесі отбасы тәрбиесімен бірге мектептегі ұйымдастырылған жұмыстарға, қоршаған ортасына байланысты келеді. Ол үшін біз ауытқушылық мінез-құлық тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін анықтау негізінде тәрбие жұмыстарын ұйымдастырудың жүйелілік сипатын қарастыру қажет.

Ұйымдастырылған тәрбие жұмысы жеткіншектердің жас мөлшеріне, психологиялық ерекшеліктеріне, білім деңгейіне сай белгіленуге тиіс.

Ұсынылып отырған педагогикалық шарттар ауытқушылық мінез-құлық тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін анықтау негізінде тәрбиелеуде ұйымдастырылған жұмыстардың махмұнын және әдістемесін жасауға негіз болады.

Қазақстан Республикасында адамдар арасында да, жастар арасында да қоғамға қауіпті қылмыс жасау барған сайын көбейіп келеді. Бұндай мәліметтерді біз Қазақстан Республикасының 2009-2010 жылдардағы Қазақстан Республикасы Бас Прокуратурасының 2010-2011 жылға дейінгі статистикалық мәліметтерінен көруімізге болады, мысалы, жыл сайын тіркелген қылмыстар саны бұл қарап отырған кезең аяғында 61,2 %-ға өскен.

Сондықтан да қылмыспен күресу үшін және оның алдын алу үшін, бүгінгі таңда жас адамдардың қылмысқа барудағы негізгі себептерін анықтай отырып, оған қатысты ұсыныстар жасалынуы аса қажет. Өйткені қазіргі таңда Қазақстан Республикасы аумағында осы бағытта жұмыстардың жеткіліксіз тұстары кездесуде. Мысал ретінде тоқталатын болсақ, соңғы жылдары криминалогиялық зерттеулерде жастардың қарама-қарсы екі санатын – студенттер мен ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандардың

істері бойынша бөлімшелерінде есепте тұрған жастарды біріктіріп, зерделеу мақсаты алға қойылған жоқ. Жеткіншектердің құқық бұзуға бейім мінез-құлқын оларға нашар әлеуметтік орта әсер еткендіктен, сол ықпалдан барып қалыптасқан бейморальдық, бірақ қылмыстық емес мінез-құлық (девианттық) деп қарастырады [4].

Сонымен қатар, құқық бұзуға бейім мінез-құлық криминогендік деп те қарастырылады. Әрине, ондай мінез-құлықтан (деликвенттік) қылмыстың жасалу мүмкіндігі зор. Бірақ бұл жерде құқық бұзуға бейім мінез-құлықтың пайда болуына әсер ететін ортақ әлеуметтік жағдайлар ғана емес, жастарға тікелей әсер ететін кейбір келеңсіз жағдайларды, олардың жеке басының психикалық ауытқуларын қамтып зерделеуді қажет етеді. Себебі соңғы жылдары Қазақстан Республикасында да күрделі криминогендік жағдай қалыптасты, онда қылмыстық көріністердің ауқымы жағынан да, азаматтың, қоғамның және мемлекеттің тірлік-тіршілігіне тигізетін келеңсіз ықпалы жағынан да едәуір ерекшеліктері бар. Сонымен қатар жастардың құқық бұзуға бейім мінез-құлық мәселесі сан қилы әрі күрделі сипат алған жағдай ұдайы өзгеріп отырады, мұның бәрі ғылыми зерттеулерді қажет етеді. Себебі соңғы жылдары Қазақстан Республикасында да күрделі криминогендік жағдай қалыптасты, онда қылмыстық көріністердің ауқымы жағынан да, азаматтың қоғамның және мемлекеттің тірлік-тіршілігіне тигізетін келеңсіз ықпалы жағынан да едәуір ерекшеліктері бар. Сонымен қатар жастардың құқық бұзуға бейім мінез-құлық мәселесі сан қилы әрі күрделі сипат алған жағдай ұдайы өзгеріп отырады, мұның бәрі ғылыми зерттеулерді керек етеді.

Көптеген жағдайларда ауытқыған мінез-құлық әлеуметтік санкцияға жатқызылады. Тәртіп бұзуға, адамдар арасындағы қатынасқа (өтірік, дөрекілік) байланысты түзетулер девиацияның әлсіз және кездейсоқ формаларын қоғамдық пікір тіркейді және қатысушылардың өз арасында жағдайға байланысты түзетулер енгізіледі. Девиацияның тұрақты формаларын жазалау әдістері мен құралдары ауытқулардың қауіптілік деңгейіне байланысты анықталады. Мұнда девиация дегеніміз кең мағынадағы әлеуметтік құбылыс екендігі ескеріледі (қоғамдық орын мен отбасындағы дөрекіліктен бастап, адам өлтіруге дейінгі) [5].

Сондықтан, білім беру саласында ауытқушылық мінез-құлық тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін анықтау негізінде оның жағымды аспектілерін қалыптастыру бойынша тиімді жұмыс формалары мен әдістерін іздестіру қажет.

Ауытқушылық мінез-құлық тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін есепке алу негізінде оның жағымды аспектілерін қалыптастырудағы ғылыми ойтұжырымдарға сүйене отырып, мінез-құлық тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктері, қайырымдылық, мейірімділік, достық қатынас жасауын мақсат тұтса, педагогтың де, ата-ананың да, қоғамның да болашағы зор болатындығын түсініп, ауытқушылық мінез-құлық тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін анықтау негізінде оларды үш топқа топтастырдық.

Бірінші топта жеткіншектердің тұрақсыздығымен сипатталады; мінез-құлығындағы ауытқушылықтар қолайсыз жағдайларда кездейсоқ байқалады. Тәрбиеге уақытша, таңдамалы жағымсыз қарым-қатынасы көрініс береді. Бұндай жеткіншектердің бағыттылығы пайдалы іспен шұғылданғанда ғана уақытша болады (оқу үлгерімі қанағаттанарлық, кейде «2» мен «5» аралығында ауысып отырады); анық байқалатын бір кемшілігі-өзіне өзі сын көзбен қарамауы және талап қоймаушылығы.

Екінші топқа өзіне деген бағыттылығы басым келетін және өмірінде тұрақты эгоистік позициясы қалыптасқан. Адамгершілікті және ақыл-ой дамуында кемістіктері бар мектепте, тәрбие ықпалына жағымсыз қарым-қатынастағы эгоцентрилік жеткіншектер жатады.

Үшінші топтағылар- құқық бұзушылыққа бейім тұратын жеткіншектер. Олар мектепте, тәрбие процесіне, моральдық нормаларға, құрбылас ұжымға деген жағымсыз қарым –қатынастағы жеткіншектер. Оларда психикасын дімкәс көрсететін жағымсыз

бағыттылық қалыптасқан (өзін ғана жақсы көруі ушыққан, қажеттіліктері сау емес жеткіншектер), адамгершілікті және ақыл-ой, еріктік дамуында елеулі кемістіктері бар.

Сонымен, теориялық және практикалық тұрғыдан негізделген ауытқушылық мінез-құлық тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін есепке алу негізінде осылайша топтастыру іс-әрекетті жүзеге асыруда маңызды орынға ие, екі жақты қарым-қатынас жасауда өзінің іс әрекетін өзара түсіністікке жеткізу тиімділігіне баға беруі қалыптасады [6].

Сайып келгенде болашақ педагогтарды ауытқушылық мінез-құлқының алдын алу және түзету жұмыстарына даярлығының нәтижелігі, ең алдымен, болашақ педагогке байланысты. Оның жеке тұлғалық қасиеттері, педагогикалық мәселелерді шешуде шығармашылық ізденіске бой алдыруы, есеюі, денсаулығы мен рухани байлығы қоғамның әлеуметтік алғышарты болып табылады.

Бүгінгі күнгі Қазақстанның педагогикалық білім беру жүйесінде кәсіби іс-әрекетті қалыптастыру процесінің технологиялық бағыттылығымен мықты, оның негізгі мазмұны дайын білімді, дайын ұйғарымды меңгеру болып табылады.

Болашақ педагогті дайындауда, ең алдымен, әрбір педагог-маманның бойында жеке тұлғаны қалыптастыруды талап етеді. Бұл ұзақ та күрделі процесс. Алайда, оның негізі педагогикалық орнында қаланады.

Біріншіден, болашақ педагогтарды ауытқушылық мінез-құлқының алдын алу және түзету жұмыстарына даярлық деңгейінің түбегейлі мәні бар. Педагогикалық мамандарды дайындау процесінің әлеуметтік маңызының ұлғаюы ұстаздардың кәсіби дайындығы жүйесін реформалаудың өзара байланысты процестері мен олардың жоғары оқу орнындағы дайындығына деген талаптардың өсуіне тәуелділігі себеп болды.

Екіншіден, ір түрлі оқу-тәрбиелік жағдайлардағы педагогикалық іс-әрекеттің ерекшеліктеріне ие болған, ауытқушылық мінез-құлқының алдын алу және түзету жұмыстарының мақсатына жетудің қандай да бір тәсілінің тиімділігін анықтайтын себеп-салдарлық байланыстың жалпы заңдылықтарын түсінетін педагогтың белсенді шығармашылық жеке тұлғасының рөлінің өсуі.

Үшіншіден, педагогтың ауытқушылық мінез-құлқының алдын алу және түзету бойынша кәсіби жете білушілігі рөлінің, оның кәсіби білім деңгейінің, тәжірибесі мен жеке-дара қабілетінің, оның өзінше білімалуға және өзін өзі жетілдіруге, өз ісіне шығармашылықпен және жауапкершілікпен қарауға деген уәждемелік ұмтылысының өсуі.

Төртіншіден, ауытқушылық мінез-құлқының алдын алу және түзету бойынша жаңа педагогикалық түсініктерді енгізу, олардың мәнін анықтау, педагогикада белгілі басқа да түсініккермен қатынасын айқындау арқылы педагогиканың түсініктемелік аппаратын дамыту маңыздылығы.

Бесіншіден, болашақ педагогты ауытқушылық мінез-құлқының алдын алу және түзету бойынша кәсіби-педагогикалық іс-әрекетке дайындаудың жүйесін құру қажеттілігі.

Болашақ педагогты ауытқушылық мінез-құлқының алдын алу және түзету бағытында орындалған зерттеу жұмыстарын талдау негізінде, болашақ педагогты ауытқушылық мінез-құлқының алдын алу және түзету жұмыстарына даярлығы дегенді – олардың *«жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін жан-жақты зерттеу негізінде ауытқушылық мінез-құлқының алдын алу және түзету жұмыстарының әдістемесін меңгеруі»*, - деп түсінеміз.

Біз педагогикалық шарттарды ауытқушылық мінез-құлық тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін анықтауға бағытталған, өзара байланыста жүзеге асатын жағдайлар жиынтығы деп тұжырымдадық. Соған сәйкес, жүзеге асырушы педагогикалық шарттарды төмендегідей анықтадық:

1. Болашақ педагогтардың ауытқушылық мінез-құлық тән жеткіншектерді жағымды психологиялық ерекшеліктерін ынталандыру, алдын-ала дайындау және игеру шарты ауытқушылық мінез-құлық тән жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін

есепке алу негізінде нормаларын игеру үшін қажетті танымдық үдерістерін дамыта отырып, өзге адамдарға деген жағымды көзқарастарын, толеранттылықтарын қалыптастыруға мүмкіндік беретін мотивтендіру шараларын жүзеге асырады.

2. Болашақ педагогтар ауытқушылық мінез-құлық тән жеткіншектерді өзара бірлескен іс-әрекетке баулу шарты жеткіншектердің ұжым ішіндегі өз орнын сезінуіне мүмкіндік туғыза отырып, ұжым үшін ортақ іс-әрекетті орындауға жауапкершіліктерін, достық қатынастарын, тұлғалық ерекшеліктерін дамытуға жағдай жасайды.

3. Болашақ педагогтардың ауытқушылық мінез-құлық тән жеткіншектерді тәрбелеу, оқыту үдерісінде тұлғаға бағдарлау шарты жеткіншектер арасындағы тұлғалық, субъект-субъектілік қатынастарды орнатуға, жеткіншектердің жеке тұлғалық ерекшелігін ескере отырып, ортада өз ойын еркін жеткізіп, бастамашыл болуына мүмкіндік береді.

4. Болашақ педагогтар ауытқушылық мінез-құлық тән жеткіншектермен ұстаздардың және ата-ана арасындағы өзара достық пен өзара іс-әрекетті ұйымдастыру шарты бала мен достық қатынаста бірлескен іс-әрекетті орындап, нәтижесіне сәйкес өздерін, бір-бірін әділ бағалай білуге дағдыландырады.

Бүгінгі күні жаһандық білім беру педагогикалық теория мен тәжірибенің дамуының болашақ бағыттарының бірі болып табылады, бұл бағыт болашақ педагогті көптеген саяси, экономикалық, әлеуметтік және басқада мәселелері толып жатқан күрделі әрі тез өзгертін қазіргі әлемге бейімделу дайындығын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Жеке тұлғаның өзін өзі айқындау мен оның әлемдік қауымдастықтың теңдей мүшесі болуының тиімділігі оның білімділігінің деңгейімен анықталады, мұндағы білімділік дегенді білімді игеру деп қана емес, сондай-ақ, дүниетанымның руханилығының қалыптасуы, крсс-мәдени сауатының өсуі деп түсінеміз. Мәдениетті жеткізудің дәстүрлі формаларының мүмкіндігін төмендететін әлеуметтік-мәдени өзгерістердің перманенттік сипаты ғылыми-техникалық төңкеріс дәуірінде қоғамның адамгершілік потенциалының қажет етілмеуі. Қойылған мақсатқа жету ақиқатты қабылдаудың жеткіншектер санасында, біртұтас бейнесінің қалыптасуына ықпал ететін түбегейлі басқа жүйесін құру жағдайында жүзеге асады.

Маманның жеткіншектердің ауытқушылық мінез-құлқының алдын алу және түзету жұмыстарына даярлаудың проблемасы-күрделі де көпқырлы проблема. Бұл – философияда, педагогикада, психологияда, әлеметтануда, кейбір білім берудің теориясы мен әдістемесінде, акмеологияда, еңбек психологиясында т.б. гуманитарлық, ғылымдарда әр қырынан қарастырылып жүр. Мәселе кешенді түрде зерттелуде. Кешенді зерттеу аталған ғылымдардың бұл проблеманы шешуден мүмкіндігінше шектеу емес, керісінше сол салалардың нәтижелерін саралай пайдалана отырып, маманның жеткіншектердің ауытқушылық мінез-құлқының алдын алу және түзету жұмыстарына даярлаудың, оның маңызы, мазмұны, құрылымы, қалыптасуы мен дамуының, шарттылығы мен мүмкіндіктерінің тұтас сипатын педагогикалық, психологиялық тұрғыда ашу [7].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. ҚР Президентінің 2000 жылғы 19 сәуірде «Қылмыс пен коррупцияға қарсы күрес» мақаласы // Егемен Қазақстан, наурыз, 2012.

2. Осложненное поведение подростков: Причины, психолого-педагогическое сопровождения, коррекция: Справочные материалы/ Авт.-сост. И.П.Башкатов.-М.: 5 ИЗДАНИЕ, 2006г.

3. Нұрахметова Р.Ә., Молдағалиев Б.А., Фейзулдаева С.А., Урбисина А.Б. Педагогика: сөздік Оқу құралы.-Ақтау: Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті; 2009.-112бет.

4. Качмазов Т.А. Предупреждение личностных деформаций несовершеннолетних преступников. –Барнаул, 2000.-235с

5. Суханов С.А. Феноменология девиантного поведения в профессии:

подходы, концепции, типология// Прикладная юридическая психология.-2011.-№1.-С.83-90с.

6. Марилов С.В. Матрица социальных девиаций: классификация типов и видов девиантного поведения// Современные проблемы науки и образования:-2010.-№4.-с.78-86

7. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения //Вопр. Психологии. 1998. - №5. – С. 141 – 146.

ӘОЖ 378

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТҰЛҒА ДАМУЫНА ӘСЕРІ

Тажина Г. А.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің оқытушысы

Мақалада білім беру жүйесінде педагогикалық технологиялардың тұлға дамуына, қарым-қатынасына, іс-әрекеті және тұлғалық ерекшеліктеріне әсері туралы қарастырылған. Қазіргі қолданылып жүрген жаңа технологиялардың анықтамалары жүйеге келтірілген.

В статье рассматривается влияние на систему образования педагогических технологий развитие личности, взаимоотношений, деятельности и личностных особенностей. Приведены в систему новые технологии обучения, применяемые на сегодняшний день.

The article deals with the impact on the education system of pedagogical technologies of personal development, relationships, activities and personal characteristics. New education technologies used today are presented in the system.

Тірек сөздер: тұлға, технология, оқыту технологиясы, педагогикалық технология.

Еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуының стратегиялық бағыттарына сәйкес білім беру жүйесін дамыта отырып, әлемдік білім кеңістігіне ықпалдастырудағы негізгі бағдар – адамды қоғамның ең маңызды құндылығы ретінде танып, оның рухани жаңадүниесі мен шығармашылық қабілетінің, танымдық біліктілігі мен мәдени құндылықтарының жоғары деңгейде дамуына, жеке тұлғасының қалыптасуына жағдай жасау.

Президенттің жолдауында: «Ұлттық бәсекеге қабілеттілігі бірінші кезекте білім деңгейімен айқындалады» - деген байламы жеке адамның құндылығын арттыру, оны дайындайтын ұстаз жауапкершілігінің өсуі, тынымсыз еңбек, сапалы нәтиже деген ұғыммен егіз.

Білім берудің жаңа бағыттарының басты ерекшелігі – еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуының стратегиялық бағыттарына сәйкес адамды қоғамның ең басты құндылығы ретінде танып, танымдық біліктілігі мен мәдени құндылықтарының жоғары деңгейде дамуына, жеке тұлғасының қалыптасуына жағдай жасау.

Тұлға – әлеуметтік қатынастарымен саналы іс-әрекетті жүзеге асырушы, нақты қоғамның мүшесі. Тұлға психологиясын дұрыс ұғыну үшін ең алдымен, оның әлеуметтік жағдайын, яғни оның қандай ортаның өкілі екендігіне, сондай-ақ оның көзқарасы, наным-сенімі, бағыт-бағдары білім мен іс-тәжірибесі, икем-бейімділігі, нақты кәсіби, білімі бар екендігін басты назарда ұстануымыз керек.

Қазіргі уақытта тұлға – психологиядағы ең көкейкесті мәселелердің бірі болып отыр. Өйткені қоғамымыздың қарқынды әлеуметтік дамуы, жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыруға жоғары талап қояды.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында оқыту формасын, әдістерін, технологияларын таңдау көп нұсқалық қағидасы бекітілген, білім мекемелерінің педагогтарына өзіне оңтайлы нұсқаны тиімділігіне қарай пайдалану педагогтан үлкен шеберлікті талап етеді. Сол себептен рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуы, өзін-өзі дамытып оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруы басты мақсаттардың бірі болуы тиіс.

Психологтар арасында тұлғаға байланысты бірыңғай көзқарастардың болмағандығынан 300 астам анықтамалар жүзеге асуда. Тұлғаның анықтамасы сияқты оның құрылымдарында да біртұтас көзқарастар жоқ. Л.С.Выготский құрылымының негізінде, тұлғаның - өзегі – оның бағыттылығы деп атады. Бұл көзқарас зерттеушілердің көпшілігіне негіз болып қаланды. (С.Л.Рубинштейн, Л.И.Божович, А.Н.Леонтьев, М.З.Неймарк және т.б.) алайда, көптеген авторлар тұлға бағыттылығының мазмұнын (мотивтер мен қажеттіліктер, қызығулар, бағдар және т.б.) түрліше қарастырады.

Қоғамның қазіргі жағдайында, елдің саяси, мәдени, әлеуметтік-экономикалық жақтарын жаңарту кезінде – жас ұрпақтың болашақта ізгі ниетті азамат болып дамуына олардың тұлғасының дұрыс қалыптасу процесіне педагогикалық технологиялардың ықпалы ерекше.

Қазіргі кезеңде білім беру жүйесінде ғылыми-технологиялық процестің жетістіктері мен білім беру саласына «жаңа компьютерлік технологияларды» енгізуде «технология» деген ұғымы жиі қолданылуда. Ғылымда арнаулы технологиялық бағыт пайда болды. Бұл бағыт ХХ ғасырдың 60-шы жылдарында АҚШ және Англияда пайда болды және қазіргі уақытта білім беру жүйесінде қарқынды дамуда.

Ғылыми әдебиеттерде оқыту технологиясы, ойын технологиясы, тест жасау технологиясы, информативтік-оқыту технологиясы, қашықтан оқыту технологиясы және т.б.) ұғымдар жиі кездеседі. Яғни педагогикалық технология ұғымының мәні терминдік түсініктемелерге қарағанда педагогикалық еңбектің жекелеген салаларына бағытталған. Білім беру технологияларының басым көпшілігі негізінен студенттердің белгілі бір білімді меңгеруіне бағытталған.

Зерттеуші ғалым В.М.Шепель[1]: «Технология - бұл өнер, іскерлік, шеберлік, жағдайдың өзгеруіне байланысты әдістердің жиынтығы» - деп баға береді. Ал ғалым Г.Т. Хайруллин [2] өзінің ғылыми еңбегінде «технология» өзінің мағынасы өндіріс үдерісіне қатысты екеніне тоқтала отырып, педагогикалық технология қазіргі уақыта әртүрлі анықтамаға ие болып жүргеніне көңіл аударады. Студенттердің танымдық іс-әрекеті білім алу іс-әрекетіндегі амалдардың негізінде таңдалған кәсіптік қызметтің тәсілдері. Осы ғалымдардың зерттеу жұмыстарында берілген анықтамаларды өз зерттеу жұмысымызға тірек ете отырып, технология ұғымының негізі шеберлік пен өнер екеніне толық қосыламыз. Сонымен «технология» ойлаудың өнері десек болады. Қазіргі таңда технологияны меңгерудің өзі шеберлікке жатады деп санаймыз.

40-50 жылдары оқу үдерісінде техникалық оқу құралдарының қарқынды енгізілуі «оқыту технологиясы» ұғымының мәнін анықтауға негіз болып, кейіннен бұл ұғым «педагогикалық технологияға» өзгертілді.

60-шы жылдары оқытуда технологиялық тәсіл қалыптасты. Оның қалыптасуына американдық психолог Б. Скиннер негізін қалаған материалды меңгеруді ақпараттың бөліктерін жүйелі бағдарлама ретінде құрастыру, бақылау арқылы басқарудың тиімділігін арттыруды ұсынған бағдарламалық оқытумен тығыз байланысты.

«Оқыту технологиясы» – бұл оқу үдерісін жоспарлау, оқу үдерісін жобалау, оқыту жүйелерін оптималды құруға бағытталған педагогика ғылымының бағыты. Оның негізінде оқу үдерісінің басқарылуы, оқыту циклын жобалау мен жүзеге асыру. Оқыту

технологиясының ерекшеліктері: мақсатын анықтау, оқыту мақсатына жетуде барлық оқу әрекеттерін бағыттау, ағымдық және қорытынды бағалау мен жедел кері байланысты орнату. Бүгінгі таңда педагогика ғылымдарында баланы оқыту мен тәрбиелеудің міндеті жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру болғандықтан, жаңа оқыту технологиясы бойынша әдістемелік жүйенің басты бөлігі – оқытудың мақсаты болып табылады. Оқытудың жаңа технологиясының мақсаты – оқытуды ізгілендіру, яғни оқу құралдары студенттердің өздігінен танымдық іс-әрекеттерді жүргізе алатындығы.

Қазақстандық ғалым Ж.А. Қараев «Жетілдірген педагогикалық жүйені жобалаудың дидактикалық шарттары» атты еңбегінде технологияны дидактикалық дәрістер кешенімен байланыстыра зерттей отырып, педагогикалық жағдайларға сай қолданылатын әдіс, тәсілдер оның құрамды бөлігі екендігін айтады[3].

Педагогикалық технологияның негізгі мақсаты – студенттің даралық тұлғасын дамыту деп айтамыз. Енді осы ұғымға тоқталатын болсақ ЮНЕСКО-ның анықтамасы бойынша педагогикалық технология техникалық және адами ресурстарды ескере отырып оқыту және білімді меңгерудің барлық үдерісін анықтап құру және қолданудың жүйелі әдісі, сонымен бірге білім берудің жолдарын айқындаудың әсері ретінде қарастырады.

Зерттеуші П. Митчелл «педагогикалық технология - арнаулы және тұрақты педагогикалық нәтижелерге қол жеткізу үшін барлық педагогикалық жүйені ұйымдастыру құжаттарымен тікелей байланыста қарастырылатын теория мен практиканың зерттеу аймағы» деп қарастырған. Ал Б.В. Пальчевский мен Г. Фридманның [4], [5] анықтамасы бойынша педагогикалық технология барлық оқу үдерісінің жағдайларын жобалауға негізделген оқытушылар мен студенттердің іс-әрекеттерін алгоритмдеу үдерісі деп қарастырса, А.П. Беспалько педагогикалық технология - жеке тұлғаны қалыптастыру үдерісін жобалау және пайымдау үдерісі деп анықтама бергенін байқадық. Ал Г.Т. Хайруллин [6] болса «педагогикалық технология» педагогикалық үдерісті ұйымдастыру мен оны жоспарлаудың жобасы (алгоритмі) деп қарастырады.

Педагогикалық технологиялардың бастаулары ретінде педагогика, технология және әлеуметтік ғылымдардың жетістіктерін, озық педагогикалық тәжірибелерді халық педагогикасын отандық және шетелдік педагогикадағы озық бағыттарды атауға болады. Педагогикалық технология нақты педагогикалық тәжірибе барысында оқу үдерісін жүзеге асырып, оқытып үйрету мен оқып үйренудің шын болмысын бейнелейді.

Бүгінгі оқу үдерісінде қолданылып жүрген педагогикалық технология бағыттары ізгілік, дамытушылық, жеке қарым-қатынастарға негізделген. Ал, бұл технологиялардың дидактикалық негіздеріне: белгілі бір мақсатқа байланысты проблемалық оқыту, студенттердің қабілеті мен мүмкіндіктерін ескеру, оқу қызметін саралап басқару, оқу үдерісін демократиялық жолмен ұйымдастыруды айтуға болады деп есептейміз.

Педагогикалық технологияның басты ерекшелігі оқу үдерісінің қойылған мақсатқа жетуге кепілдік беретіндігінде. Педагогикалық әдебиеттерде «педагогикалық технология» ұғымы үш бағытта қолданылатындығы анықталды. Олар:

1. Жалпы педагогикалық деңгей – белгілі бір аймақтағы, оқу орнындағы білім беру үдерісін сипаттайды;
2. Жеке пәндік – әдістемелік деңгей – жеке пән әдістемесі ретінде қолданылады;
3. Элементтік (бөлімді) модельді деңгей – оқу-тәрбие үдерісінің жекелеген бөлігінің технологиясы ретінде қарастырған.

Белгілі ғалым- әдіскер В.М. Монахов [7] «Педагогикалық технология - бұл студент мен оқытушының оқу үдерісін жобалап және ұйымдастыруға бірігіп қызмет етуіне қолайлы жағдай туғызатын, әбден ойластырылған педагогикалық іс-әрекетінің үлгісі» - деп тұжырымдайды. Қазіргі таңда студент пен оқытушының СӨЖ кезінде бірігіп жұмыс істеп соған қолайлы жағдай туғызу оқу үдерісінің санасын артыруда әсер етеді.

Ал келесі зерттеуші ғалым Б.Т. Лихачев [8] ғылыми-зерттеу жұмысында және

педагогикалық әдебиеттерде педагогикалық технологияны оқу үдерісіне белгілі бір мақсат көздей отырып педагогикалық ықпал ету ретінде айқындаған. Педагогикалық технология түпкілікті өзгермейтін механикалық құрылым емес, кейін студент пен оқытушының үнемі жаңа сипат алып отыратын өзара қарым-қатынасының негізі деп көрсетеді.

М.В. Клариннің [9] педагогикалық технологияға педагогиканың мақсатқа жету жолындағы амалдары мен әдістемелік құралдарының жиынтығы деп қарастырады.

Жақсы педагогикалық технология терең педагогикалық ғылыми ізденістердің нәтижесі болумен қатар, ең алдымен, оқытушылардың кәсіби-тұрғыда қаралуын көздейді, ал студенттердің оқу-танымдық қызметінің құрылымы мен мазмұнынан көрініс береді. Осы тұрғыда оның әдістемеден басты ерекшелігі де анық байқалатындығын көреміз.

Педагогикалық технологияның негізі әдіснамалық талаптарды қанағаттандыруға арналған. Ал әдіснамалық талаптар ретінде:

- Оның концептуальдық негізінің болуы, өйткені біз технологияны философиялық, педагогикалық, психологиялық ғылыми тұжырымдарға міндеттелетінін білеміз.

- Педагогикалық жүйенің негізгі бөлімдері логикалық байланыста болуы шарт. Басқаруға ыңғайлығы. Болжам жасауға, жоспар жасауға, алған нәтижені өңдеу және оған өзгеріс енгізуге мүмкіндік туғызады. Сонымен қатар білім беру стандартына сәйкес болуы.

Жаңа оқыту технологияларын білім беру жүйесінде жүзеге асыруды – білім беру жүйесінің дамуының заңдылықтарының бірі ретінде қарастыруға болады, өйткені білім беру жүйесін және оның құрамының өзгеруін қажет ететін ескі мен жаңа үдеріс арасында қайшылық болуы табиғи құбылыс. Адам өмірі мен жаңа сапаға көтерілуі, білім мен тәрбиенің мазмұнын жаңартуды талап етері сөзсіз. Ал бұл өзгерістер оқыту үдерісінде оқу-тәрбие мақсаты мен мазмұнын оқыту тәсілдері мен құрал-жабдықтарын өзгертумен қатар, оқу үдерісін ұйымдастыру шараларын да түбегейлі өзгертуді талап етеді. Ал, педагогикалық жаңа технологиялар білім беру жүйесінде тұлғаның жан-жақты дамуына әсер етудің тиімді жолы екені анық.

Жаңа педагогикалық технологияларды қолдану арқылы тұлға субъект ретінде іс-әрекетті, қарым-қатынасты, өзінің тұлғалық ерекшеліктерін өзгертеді, дамытады, жетілдіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шепель В.М. Производство и педагогика.- М.: Моск. Рабочий, 1969.- 15с., 1972.- С. 35-37.
2. Хайруллин Г.Т. Педагогическая технология как алгоритм взаимодействия // Творческая педагогика.-2006.-№1.-С. 59.
3. Караев Ж.А. Актуальные проблемы модернизации педагогической системы на основе технологического подхода: Дидактич. условия управления качеством обучения// Творческая педагогика.-2006.-№ 1-2 –С. 53-66.
4. Пальчевский Б.М. Курс для начинающих Минск,1985.-254 с.
5. Фридман Л.М. Как научиться решать задачи: Пособие для учащихся.-М.: Просвещение, 1989.- 191 с.
6. Хайруллин Г.Т. Технология техника взаимодействия 3-е доп.изд.Алматы: РНПК СО, 2002.- 222 с.
7. Монахов В.И. Проектирование и внедрение новых технологий обучения.//Советская педагогика.- 1984.- №4.-С. 117-122.
8. Лихачев Б.Т. Педагогика, курс лекции// Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений и слушателей ИПКиФПК.-М.:Прометей, Юрайт,1998.- С.101-110.
9. М.В.Кларин Интерактивное обучение – инструмент освоения нового опыта // Педагогика.- 2000.-№7.- С. 12-18.

ЕСТЕСТВЕННО - ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 574

ГИДРОХИМИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОЗЕР И РЕК АЛАКОЛЬСКОЙ ВПАДИНЫ

Джетимов М.А.

Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова

Джумадилова Г.М.

Школа-интернат для одаренных в спорте детей

Токпаков С.

Акжарская средняя школа Кербулакского района

Алакөл ойпаттарының өзендері мен көлдерінің суларының антропогендік ластануына химиялық талдау берілген және гидрохимиялық режимдегі экологиялық күйі зерттелген. Ауыр металлдардың, яғни, кальций, магний, калий, сонымен қатар карбонат, сульфат, хлорид иондарының судағы мөлшерлемесіне сандық талдау жүргізілген. Зерттеуден алынған нәтижелер Алакөл ойпатының суларындағы химиялық ластанушылардың шекті ұйғарымды концентрацияларымен сәйкестендірілген.

Исследовано экологическое состояние гидрохимического режима и дан химический анализ антропогенного загрязнения воды рек и озер Алакольской впадины. Проведен количественный анализ тяжелых металлов на определение содержания кальция, магния, калия, а так-же карбонат, сульфат и хлорид ионы. Полученные результаты исследований сопоставлены с предельно допустимыми концентрациями химических загрязнителей в водах Алакольской впадины.

In accordance with the Concept of Environmental Safety RK the basis of regulation of social relations is geosystem approach. On this basis, by the introduction of evidence-based set of restrictions, regulations and rules of economic or other activities that define an environmentally acceptable limits of natural resources and ensure sustainable management of environmental quality.

Ключевые слова: анионы, катионы, минерализация, химический анализ, гидрохимия.

Балхашская равнина в юго-восточной части заканчивается Алакольской впадиной, которая с севера граничит с хребтом Тарбагатай, на востоке – с горной цепью Барлык, обрывающейся у Джунгарских ворот, на юге – со снежным хребтом Джунгарского Алатау [1]. Балхашская пустыня, постепенно поднимаясь к востоку, изменяет почвенный и растительный покров. Песчаные барханы уступают место суглинистым солончакам, которые переходят в сероземы и черные почвы [2].

В пониженных местах впадины протянулась цепочка озер: Сасыкколь, Уялы, Алаколь, Джаланаш, вдоль которых проходит железная дорога.

Озера бессточные, питаются водами рек, стекающими с гор.

Все четыре озера в годы наибольшего заполнения соединяются протоками, при понижении уровня их разделяют сухие болота. В настоящее время на озерах наблюдается поднятие уровня воды.

В литературе имеются географические [3], геологические и гидрологические описания [3,4] района 4-х озер, но химических исследований нет, если не считать 3-х анализов проб воды, отобранных из Сасыкколя в 1927 году, из Алаколя в 1914 году и озера Джаланаш в 1927 году, проведенных Б.К.Терлецким [5], также анализ проб воды данных озер проводились Беремжановым Б.А. в 1955-1959 годах. Гидропосты на озерах

отсутствуют поэтому данных по гидрохимии этого района нет.

Вода озер и рек этого района с 2011-2013 годы находилась под нашим наблюдением. Пробы воды из озер отбирались как береговые, так и по намеченным разрезам, большинство из них поверхностные, но есть и глубинные. 2006 году отбор проб из озер производился с рыбацких судов.

Пробы вод из рек, питающих озера, отбирались по возможности в устье. При береговом объезде озер в 2012 г. (табл.1).

Химический анализ вод частично проводился в полевых условиях [6], а большинство – в стационарной лаборатории [7,8]. В настоящей работе описываются озера Сасыкколь, Уялы, Джаланаш и питающие их реки.

Сасыкколь – первое озеро в этой цепи, оно отделено от Балхаша 90 километровой барханной пустыней. Озеро имеет длину 50 км, ширину 40 км,

Таблица 1 Алакольский впадины

Название рек и озер, в которые они впадают	Длина (км)	В месте отбора пробы		Истоки и высота на уровне море (м)	Площадь водосб.(км ²)/м/с	Скорость (м/с)	Питание	рН
		Ширина (м)	Глубина (м)					
Тентек Сасыкколь	190	50-60	0,9-1,0	Джунгар Алатау 4000	5280	1,0	Снежно-родников	7,6
Каракол Сасыккол	171	20	0,1-0,4	Сев.скл. Зап.Тарбаг 1760	1610	1,8	Грунтов. снеговое	7,6
Уялынка в р.Уржар	30	10	0,4-1,0	Оз.Уялы 346	-	0,3		
Токты оз.Джаланаш	23	2-6	0,5-1	Джунгар Алатау 1500	426	1-1,3	Снежно-родников	7,1

занимает площадь 1200 км², являясь вторым по величине в этой группе озер. Берега озера не имеют резких очертаний, склоны отсутствуют, или удалены до 5-ти км от береговой линии, за исключением юго-западной части, здесь к Сасыкколю подходят песчаные бугры.

В юго-восточной части полуостров Аралтобе, врезаясь в озеро, образует остров Аралтобе (Сасыккольский). Дно озера илистое, у берегов заросшее камышом, преобладающая глубина – 3-5 метров. Сасыкколь питают реки: с юга Тентек, с севера Караколь.

Тентек – самая многоводная река Алакольской впадины образуется в горах Джунгарского Алатау, при слияний 3-х рек Кши-Тентек, Орта –Тентек и Шет-Тентек. На 123 км от истока она широким рукавом вытекает на плодородную равнину, являясь источником орошения. Грунт в долине реки альвиально-наносный. В равнинной части р.Тентек течет среди безымянных озер имея слабо выраженное русло, грунт поймы – заиленный песок. Некоторые физические и географические данные о реках сведены в табл. 1, а химический состав в табл. 2,3. Вода в реке бесцветная, без запаха очень мягкая (жесткость 1,3 мг-экв), маломинерализованная (сумма ионов 201,6мг/л) Из табл. 2 следует:

1.Из анионов Тентек вносит больше всего НСО₃, из катионов–Са²⁺ Следовательно, по классификации О.А.Алекина вода относится к гидрокарбонатному классу, кальциевой

группе, первому типу с индексом $C_{Ca}^{Ca_1}$ [10], pH=7,6.

Таблица 2. Ионный состав воды озер Алакольский впадины

№ проб	Место отбора	Дата	Температуру воды (°C)	pH	Содержание ионов							Сумма ионов
					Ca ²⁺	Mg ²⁺	Na+K	CO ₃ ²⁻	HCO ₃ ⁻	SO ₄	Cl ⁻	
601	Сасыкколь	29.09			22,6	18,6	63,2		180	63,3	35,5	390,6
	у рыб.пром	2011	15,5		10,54	14,27	25,18		28,92	12,31	8,76	
33	«	19.09			34,2	17,1	46,2		220	42,7	22,3	382
		2012	16	7,1	16,6	13,76	19,62		35,16	8,69	6,15	
34	см.рис1	«	16	8,1	40,1	22,2	47,8		268	38,6	25,1	442
					16,95	15,44	17,54		37,26	5,74	6,70	
35	«	«	16	7,9	42,2	14,6	48,9		244	35,4	24,5	410
					19,34	11,04	19,61		36,83	6,81	6,35	
36	«	«	17	7,7	38,4	19,5	38,2		220	40,3	253	381,7
					18,44	15,53	16,0		34,95	8,65	6,89	
37	«	«	17	7,7	36,1	17,1	38,6		220	31,3	22,3	355
					18,44	14,34	17,21		36,88	31,3	22,3	
38	«	«	17	7,6	36,1	20,6	32,2		20,7	39,4	23,7	359,5
					18,4	17,28	14,31		34,76	8,38	6,85	
	Среднее значение		14	7,7	35,9	18,52	45,01		222,7	41,57	25,52	388,6
					18,0	14,5	18,35		34,45	8,25	6,88	
32	Р.Тентек у ж/д моста	19.09	5	7,5	36,1	7,3	8,6		146,4	8,61	7,3	214,5
		2012			32,43	10,79	6,77		43,17	3,23	3,59	
50	Тентек в Уч Арале	15.09	20		36,1	-	-		97,6	4,1	4,1	142
		2012			50,0	5,0	15,97		44,34	2,36	3,19	
1	«	17.07			18,4				109,8	4,1	3,6	201
		2013			23,05	10,3	16,77		45,45	2,12	2,52	
2	Шинжалы	17.07	25		47,0	19,8	45,25		231,8	86,4	15,5	445
		2013			20,0	13,62	16,87		31,82	14,32	3,67	
13	Каракол у с Таскескен	21.07	22		53,1	16,74	56,0		231,8	80,6	6,9	445
		2013			21,0	10,92	18,0		34,98	13,33	1,82	
29	Оз.Уялы	15.09	18		36,1	48,65	196	32	439,2	151,3	103,6	1006
	Сев часть	2012			6,28	13,97	29,75	3,7	25,13	11,0	10,16	
30	середина	«	18		44,2	46,2	196	48	414,8	157,3	100,1	1007
					7,67	13,07	29,35	5,05	23,4	11,29	9,8	
31	Южная часть	«	18		28,1	51,1	184	24	414,8	153,3	100,1	955,4
					5,13	15,54	29,37	2,98	29,9	11,69	10,45	
32	По тракту Уч Арала	17.09	17		28,1	51,1	182,8	24	414,8	144,3	105,7	950,8
		2012			5,15	15,59	29,25	2,99	25	11,11	10,92	
16	«	24.07	24		50,7	54,5	162,3	60	427	96	112,5	963
		2013			8,92	15,87	25,4	6,83	24,5	7,08	11,23	
	Среднее значение				37,44	50,31	184,22	37,6	422	140,4	104,4	976,4
					6,63	14,9	28,54	4,31	25,59	10,43	10,61	
624	Джаланаш	29.09	12		28,1	51,2	1203	25,8	982	1434	392	4912
		2011			1,21	3,63	45,15	0,74	13,91	25,80	9,54	
46	«	19.09	15		28,3	94,3	998,4	85,8	878	1251	327	3662
		2012			1,34	7,38	41,28	2,72	13,69	24,8	8,77	

15	«	19.07	23	8,0	23,3	65,6	886	156	762	983	272	3150
		2013			1,89	5,97	42,63	5,76	13,29	22,67	8,25	
47	Тохты	23.09	9	7,1	52,2	4,9	22,5	-	220	18	6,7	324
					32,66	5,02	12,31	-	45,22	2,41	2,34	
5	«	19.07	13	7,1	49,0	6,2	15,8	6	171	19	7,6	275
		2013			33,87	7,05	9,17	2,76	38,72	5,52	2,9	

2. Из всех рек Алакольской впадины только в р. Тентек отношение ионов SO_4/Cl меньше единицы (0,85). Вода р. Тентек содержит 0,2 мг/л брома и йода, 0,04 мг/л фтора, 1,8 мг/л калия.

3. Фигуративная точка воды р. Тентек на диаграмме Н.С.Курнакова при 25⁰С попадают в поле астраханита, а при 0⁰С-в поле мирабилита.

Река Ш и н ж а л ы берет начало в хребте Джунгарского Алатау и имеет сложное, снежно-родниковое питание, впадает в р. Тентек с левой стороны. Вода р. Шинжалы более минерализована, чем в р. Тентек, относится к среднеминерализованным (сумма ионов 447 мг/л) умеренно жестким (4 мг-экв) водам, с индексом по О.А.Алекину C_{II}^{Ca} , отношение $SO_4/Cl=3,9$, $pH=7,7$. На диаграмме Н.С.Курнакова при 25⁰С фигуративная точка соответственно попадает в поле астраханита, а при 0⁰С – в поле мирабилита. Вода р. Шинжалы содержит 1,3 мг/л брома и йода 0,09 мг/л фтора и калия -1,2 мг/л.

Следует отметить, что содержание суммы ионов брома и йода превышает нормальное содержание этих элементов в речных водах.

Река К а р а к о л. Началом реки является родник, вытекающий с западного склона хребтов Тарбагатай. Грунт в долине реки меняется от чернозема в суглинистый и в нижней части реки –песок, поэтому р. Каракол в межень, теряясь в песках, не доходит до озера.

Вода в месте взятия пробы, не имеет запаха, цвета и вкуса, является среднеминерализованной (447 мг/л) умеренно (4мг-экв). По классификации О.А.Алекина относится к гидрокарбонатному классу, кальциевой группе первого типа C_{I}^{Ca} ; $SO_4/Cl=8.1$. $pH=7.6$. На диаграмме при 25⁰ и 0⁰С точка лежит в поле мирабилита. В литре воды р. Каракол содержится 0,3 мг брома и йода, 0,04 мг фтора и 2 мг калия.

Таблица 3 Солевой состав воды озер Алакольский впадины

№ про б	Место отбора	Дата	Температуру воды (°С)	pH	Содержание солей 10 ⁻²					Индекс по О.А.Алекину	K'	Индекс по Енеке	
					Ca(HCO ₃) ₂	Mg(HCO ₃) ₂	Na HCO ₃	Na ₂ SO ₄	NaCl			Na	SO ₄ '
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
601	Сасыкколь,	29.092	15,5		0,91	1,19	0,36	0,93	0,51	C_1^{Na}	0,39	63,2	58,4
33	«	19.092	16	7,7	1,36	1,10	0,4	0,62	0,36	$C_1^{Ca,Mg}$	0,06	58,7	58,5
34	См рис 1	«	16	8,1	1,61	1,40	0,47	0,56	0,41	“	0,83	53,2	50,0
35	«	«	16	7,9	1,69	0,93	0,57	0,52	0,40	C_1^{Ca}	1,09	63,6	51,7
36	«	«	17	7,7	1,53	1,23	0,07	0,58	0,40	$C_1^{Ca,Mg}$	0,12	50,01	54,1
37	«	«	17	7,7	1,44	1,08	0,33	4,00	0,36	$C_1^{Ca,Mg}$	0,73	54,5	50,7
38	«	«	17	7,6	1,45	1,23	-	5,1	0,39	$C_1^{Ca,Mg}$		45,2	55,0

	Среднее значение											55,5	54,0
32	Р.Тентек у ж/д моста	19.022 011	14	7,7	1,45	0,43	-	1,20	0,11	C ₁ ^{Ca}		38,6	47,4
50	Тентек в Уч Арале	15,092 011	5	7,5	1,27								
1	«	17,07			0,74	0,29	4,00	0,06	0,05	C ₁ ^{Ca}	6,6	60,2	46,0
2	Шинжалы	17.022 012	22		1,00	1,00	-	1,000	0,25	C ₁ ^{Ca}	-	57,0	80
13	Каракол	21.072 012			2,1	1,00	0,13	0,11	0,11	C ₁ ^{Ca}	1,18	62	88
29	озУялы	15.09	18		1,06	2,93	2,00	2,13	1,68	C ₁ ^{Na}	0,95	68,4	51
30	Сев часть	«	18		1,05	2,7	1,9	2,2	1,62	“	0,86	69,1	53,5
31	Южная часть	«	18		0,7	3,0	1,6	2,2	1,62	“	0,72	65,8	52,3
32	По тракту Уч Арала	17.092 011	17		0,7	3,1	1,6	2,1	1,68	“	0,76	60,7	50,4
16	«	24.072 012	24		1,20	3,2	1,6	1,4	1,74	“	1,11	61,1	38,7
	Среднее значение											65,0	49,1
624	Джаланаш	29.092 011	12		0,87	3,28	1,13	21,2	63,93	S ₁ ^{Na}	0,53	92,5	73

6	«	19.092 012	15		0,7	5,53	6,79	18,49	59,52	“	0,36	84,8	73,5
5	«	19.072 013	23	8,0	0,7	2,85	0,88	17,53	43,17	“	0,05	87,6	73,8
7	Тохты	23.09	9	7,1	2,1	0,29	0,5	0,13	0,11	C ₁ ^{Ca}	3,84	71	50,7
15	«	19.07 2013	13	7,1	0,27	0,3	0,5	0,2	0,11	“	2,5	55	65,5

Сасыкколь. Озеро нами обследовалась в 2007 и в 2008 годах. В 2008 году отобрана проба воды у населенного пункта Рыбный, расположенного на южном берегу. Отбор проб воды в 2008 году производился из юго-восточной части озера от Рыбного до залива Барган. Вода в озере прозрачная, бесцветная, не имеет запаха (хотя Сасык на казахском языке означает зловоние) на вкус слабо солоноватая, пригодная для питья, рН воды колеблется от 7,6 до 8,1, средний удельный вес воды равен 1,0007. Результаты химического анализа сведены в табл. 2,3. Из таблицы видно:

1. Озеро является пресным (388 мг/л). Незначительное увеличение концентрации солей происходит по мере удаления от устья реки Тентек (проба 34,35). Примечательным является положение озера по минерализации между реками, его питающими. Сумма солей в р. Каракол 477 мг/л, в Тентек 200 мг/л.

2. Преобладающими ионами в озере, является HCO₃, Ca²⁺, Mg²⁺, следовательно, по классификации О.А.Алекина вода в озере гидрокарбонатно-кальциево-магниевая, первого типа C_{Ca,Mg1}.

По классификации Н.С.Курнакова и М.Г.Валяшко озеро относится к карбонатному типу с коэффициентом метаморфизации $K = \frac{NaHCO_3 + Na_2CO_3}{Na_2SO_4}$ изменяющимся от 0,012

до 1. Фигуративная точка химического состава воды оз. Сасыкколь при 25⁰С ложится в поле астраханита, при 0⁰С – в поле мирабилита.

3. В литре воды озера содержится 3,0 мг-иона К.

Уялы. Озеро эллипсообразной формы, вытянулось вдоль меридиана, длина 26 км, ширина 13 км, площадь водного зеркала около 130 км². Озеро мелкое, пологие берега и дно, за исключением юго-западной части, где почти всюду заросли тростника и камыша.

Окружающие озеро почвы – суглинистые. Грунт береговой части представлен заиленным песком. Многочисленные мелкие озера и болота, окружающие озеро, в настоящее время соединились с ним. В северо-западной части образовалась протока, соединяющая оз. Уялы и впадающая р. Уржар в 25 км от её устья, а р. Уржар несет воды в оз. Алаколь. В 2008 году проплыв с севера на юг вдоль меридиана, мы отобрали четыре пробы воды и ещё одна проба была отобрана в 2009 году.

Вода в озере Уялы прозрачная, бесцветная, не имеет запаха, но более зеленая, чем в оз. Сасыкколь, местное население использует её для питья.

Из таблицы 3 следует, что минерализация воды на протяжении всего озера остается постоянной, в среднем равной 980 мг/л, следовательно, по классификации В.И.Вернадского относится к пресным, удельный вес 1,0008, рН=7,9.

Фигуративная точка химического состава воды при 25⁰ С ложится в поле астраханита, при 0⁰С – в поле мирабилита.

В литре воды озера содержится 1,2 мг калия, 0,5 мг брома и йода, и 0,1 мг фтора.

Джаланаш – самое меньшее из четырех озер – расположено в конце цепи у самых Джунгарских ворот. Озеро имеет почти овальную форму, вытянутую вдоль ворот с северо-запада на юго-восток. Длина озера 8 км, ширина 5 км, площадь 38 км².

Джаланаш с казахского означает голое и, действительно, берега озера покрыты галечником, не имеет растительности. Дно озера вблизи берега, также состоит из мелкой гальки и гравия. В озеро впадает р.Тохты.

Тохты берет начало в северной части Джунгарского Алатау и впадает в озеро через болота, прилегающие к нему, со стороны Джунгарских ворот. Тохты – типичная горная речка длиной 23 км. Вода прозрачная, пресная, средней минерализации (300 мг/л), мягкая (2,9 мг-экв), относится к гидрокарбонатному классу к группе кальция, первому типу с индексом С^{сн}₁ (табл. 3). В литре воды содержится 15 мг иона калия, 0,12 мг брома и йода, 0,04 мг фтора.

Пробы из Джаланаша отбирались в 2007, 2008, 2009 годах в крайней северной части озера. Вода в озере слабо-мутная, не имеет запаха, на вкус щелочная, не пригодная для питья. Удельный вес равен 1,0013, рН= 8,8. Из таблицы 3 следует:

1. Минерализация с 2007 года по 2009 понизилась с 4912 мг/л до 3150 мг/л. По классификации В.И.Вернадского озеро относится к солоноватым озерам.

2. Джаланаш по классификации Н.С.Курнакова и М.Г.Валяшко [9] относится к карбонатному типу, по О.А.Алекину имеет индекс S^{Na}.

3. Фигуративная точка состава воды падает в поле мирабилита.

4. Вода содержит 0,6 мг/л ионов брома и йода, 0,17 мг/л ионов К.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Обручаев В.А. Пограничная Джунгария. 1932, т.3, в.1.
- 2.Сергеев Е.Н. Геологический очерк Джетесу.-Уз.гиз. 1925
- 3.Самакова А.Б. Проблемы гидроэкологической устойчивости в бассейне озера Алаколь.- Алматы: Каганат, 2003.
- 4.Тарасов М.Н. Гирохимия озера Балхаш. М., 1951.
- 5.Канаева Р. Балхаш – Алакольский бассейн: проблемы и перспективы устойчивого развития. ЭКВАТЕК – 2004, часть-1.
- 6.Методы анализа рассолов и солей. Тр. ВНИИГ .- госхимиздат, 1950, т.22.
- 7.Беремжанов Б.А., Снигирова Н.Е. Сб. работ аспирантов и соискателей МВ и ССО, КазССР.- АЛМАТЫ,1963.
- 8.Алекин О.А. гидрохимия рек СССР. Тр. ГГИ, 1949, ч.3, в.1969.
- 9.Валяшко М.Г. классификационные признаки соляных озер. Тр. ВНИИГ – Госхимизд., 1959, в.23.

УДК 574

ГИДРОХИМИЯ ОЗЕРА БАЛХАШ

М.А.Джетимов, А.К.Бутенова, Г.Курмангажы

Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова

Amir_aviation89@mail.ru

Балқаш –Қаратал су бассейінінің экожүйесі мен геожүйесін сақтау ұсынысы, сонымен қатар антропогендік өзгерісінің жоғарлауы мен эклологиялық құрылымының тұрақтылығының бұзылу қатері бар анализ мәселесі, бассейінінің табиғи ресурстарын рационалды қолдану.

In recent years there are about 5.04 million tons of salts a year arrive down the river Karatal to Balkhash Lake. Using of water of the Karatal river for filling the Kapchagaisky reservoir brought to reduction of volume of arriving water of the river on 2/3 and to decrease in level of the lake, bringing to mineralization, which advances forecasts. Complex research of influence of the Karatal river on the current state of salt formation of Balkhash Lake. Hydrochemical research of the water area of Balkhash Lake and the Karatal River.

Решение процессов осадкообразования в континентальных водоемах явилось причиной начала работы по гидрохимическому исследованию на акватории оз. Балхаш с целью уточнения современного солевого баланса озера и разработки прогноза на перспективу.

Ключевые слова: кальцит, магнезит, доломит, минерализация, концентрации солей, диссоциация.

Введение

Водные ресурсы Казахстана- один из основных факторов, стимулирующих темпы его экономического развития. Многочисленные соляные озера на территории республики- источник природных солей. Одним из крупнейших континентальных соляных бассейнов Казахстана является Прибалхашье.

На кафедре геоэкологии Таразского государственного университета имени М.Х.Дулати был исследован генезис природных солей Прибалхашья и на их примере обоснованы рациональные пути использования сульфатных озер. [1].

До последнего времени в научных исследованиях и проектных проработках по Или- Балхашскому бассейну не получили достаточного развития вопросы формирования солей в замкнутых водоемах, а так же вопросы, связанные с определением количественных характеристик элементов современного солевого баланса озера. Задача эта является сложной, поскольку зависит от многих постоянных и переменных факторов.

Отсутствие в литературе единого подхода к решению процессов осадкообразования в континентальных водоемах явилось причиной того, что с летнего периода 2009 г. начата работа по гидрохимическому исследованию на акватории оз. Балхаш с целью уточнения современного солевого баланса озера и разработки прогноза на перспективу.

Изучение гидрохимии оз. Балхаш тесно связана с проблемой оз. Балхаш, которая заключается в оптимальном использовании водных ресурсов его бассейна, включая и само озеро.

Одной из главных водных артерией бассейна озера Балхаш является река Каратал. Заборы воды построенные на р.Каратал для полива развивающегося орошаемое замедление значительно сократили поступление вод в оз.Балхаш. Это приводит к

ежегодному снижению уровня озера.

В этой связи актуально изучение процессов солеобразования в воде озера Балхаш.

В гидрохимическом отношении оз. Балхаш является уникальным водоемом, Минерализация и соотношение главных ионов в воде озера закономерно изменяются по его длине с запада на восток. Многолетними наблюдениями (1985-2009 гг.) установлено, что в юго-западной части озера минерализация колеблется от 0,65 до 1,42 г/л, а в самом восточном плесе – от 4,80 до 5,76 г/л.

Сравнение некоторых прогнозных оценок с фактическими данными показывает, что рост минерализации воды в последние годы по интенсивности значительно опережает прогнозные величины (табл.1).

Таблица 1. Прогнозные и фактические величины минерализации воды оз. Балхаш

Год	Организация							
	КазНИГМИ		ТарГУ		ГГИ		КазГП	
	ЗБ	ВБ	ЗБ	ВБ	ЗБ	ВБ	ЗБ	Б
	прогноз		фактически		фактически			
1985		2,53						
1989							1,97	2,63
1995	1,53	3,61					1,44	2,77
1999		3,44			1,9	4,4	1,56	
2005		3,73	1,85	4,58				
2009		4,17	2,76	6,23				
2010		5,12						

По составу вода относится к сульфатному классу группы натрия с повышенным содержанием хлоридов. С ростом минерализации по длине озера уменьшается относительное содержание ионов HCO_3^- , CO_3^{2-} , Ca^{2+} , а содержание ионов Cl^- , SO_4^{2-} , Mg^{2+} , Na^+ , K^+ увеличивается (табл.2).

Экспериментальная часть

Сопоставляя значения хлорных коэффициентов отдельных ионов (табл.3), видно, что в озере происходят процессы, в которых заметное участие принимают ионы кальция, магния, карбонат, гидрокарбонат, а так же сульфат-ионы. Однако, процессы, протекающие в разных местах озера, не однотипны. Процессы метаморфизации с участием карбонат, гидрокарбонат- ионов и ионов кальция, приводящие к садке кальцита, происходят повсеместно, а процессы еще и с участием магниевых ионов, приводящие к садке магнезита или, возможно, доломита [4,5,] только в крайнем восточном плесе.

Эти выводы подтверждают мнение Н.М.Страхова[2,4,], Б. А. Беремжанова [1], М.Н.Тарасова [3] и других [5,] осадке карбонатов из балхашской воды, но, однако отмечается неодинаковость процессов, протекающих в западной и восточной части озера. В связи с этим очень показательной является аналогия в изменении концентрации суммы гидрокарбонатов и карбонатов, с одной стороны, и суммы кальция и магния- с другой (табл. 2).

Таблица 2. Средний химический состав воды оз.Балхаш по гидрохимическим районам (лето 2012 г.)

Г/х Район	Ca ²⁺	Mg ²⁺	Na ⁺ +K ⁺	HCO ₃ ⁻	CO ₃ ²⁻	SO ₄ ²⁻	Cl ⁻	∑и Мг/л
	1/z (С) ммоль/л/ мг/л							
1	2,17	7,80	11,83	4,60	0,80	10,6	5,80	1453
	43,4	94,4	295,7	280,7	24,0	508,8	206,0	
2	2,05	7,15	12,60	4,30	0,80	11,5	5,20	1466
	41,1	86,9	315,0	262,4	24,0	552,7	184,2	
3	1,84	10,40	18,68	4,92	1,44	16,3	7,90	2038
	36,9	126,1	467,0	300,7	43,2	783,6	281,0	
4	1,71	11,90	24,45	5,28	1,97	18,9	11,10	2471
	34,3	145,2	611,3	322,5	59,1	905,9	393,1	
ЗБ	1,94	9,30	16,58	4,77	1,25	14,3	7,50	1849
	38,9	113,1	414,5	291,5	37,5	687,7	266,0	
5	1,16	17,04	36,90	7,47	1,96	25,9	19,70	3615
	23,2	207,2	922,3	456,1	59,0	1247	700,4	
6	0,99	18,50	40,84	7,96	2,27	28,2	21,90	3950
	20,0	224,6	1021	485,9	68,2	1354	776,2	
7	0,99	22,80	52,40	9,55	3,44	34,80	28,40	4976
	19,8	277,2	1310	583,3	103,2	1673	1009	
8	0,71	26,80	61,6	10,79	4,20	41,0	32,10	5763
	14,2	314,0	1539	659	126,0	1971	1140	
ВБ	0,96	21,03	47,92	8,94	2,97	32,5	15,50	4576
	19,3	255,7	1198	546	89,1	1561	906,5	
Ср.зн.	1,45	15,20	32,20	6,86	2,11	23,4	16,50	3212
	29,1	184,4	806,5	418,7	63,3	1124	586,2	

Если бы карбонаты не участвовали в процессе осаждения, то их содержание, как и содержание ионов хлора, должно было бы возрасти в 8-ом гидрохимическом районе (Бурлю-Тюбинский плес) примерно в шесть раз и составить около 32,0 ммоль/л. Наблюдаемое содержание карбонатов в этом плесе составляет 10,73 ммоль/л или на 21,27 ммоль/л меньше, чем наблюдалось бы в указанном случае. Аналогичный расчет для суммы кальция и магния дает 31,46 ммоль/л, т.е. близкую цифру.

Если сопоставить ионный состав воды озера с тем же составом, но за вычетом содержащихся в нем кальция и магния, (табл.3), то можно видеть, что абсолютное суммарное количество карбонатов кальция и магния растет от 10,56 на западе до 25,93 ммоль/л- на востоке (увеличение в 2,5 раза). Однако их относительное содержание в общей концентрации солей в том же направлении падает почти в двое. Иными словами, в направлении с запада на восток балхашская вода обедняется по содержанию карбонатных соединений и прежде всего кальция в результате осаждения, что убедительно подтверждается данными табл.3.

Таблица 3. Хлорные коэффициенты главных ионов для воды оз.Балхаш (2013 г., лето)

Район	C/Cl*10-2						Σ/Cl1
	Ca ²⁺	Mg ²⁺	Na ⁺ +K ⁺	HCO ₃ ⁻	CO ₃ ²⁻	SO ₄ ²⁻	
1	21,00	45,8	143,5	136,2	11,6	246,9	7,05
2	22,30	47,1	171,0	142,4	13,0	300,0	7,96
3	13,10	44,8	166,1	107,0	15,3	278,8	7,25
4	8,70	36,9	155,5	82,0	15,0	230,4	6,28
5	3,30	29,5	131,7	65,1	8,4	178,0	5,16
6	2,57	28,9	131,0	62,5	8,7	174,0	5,08
7	1,96	27,4	129,7	57,7	10,2	165,7	4,92
8	1,24	27,5	135,0	57,8	11,0	172,9	5,05

Если углекислый кальций присутствует во всех районах озера, то углекислый магний совершенно отсутствует в воде западного плеса, появляясь лишь в восточной половине водоема. Здесь по мере приближения к восточной оконечности озера отчетливо видна тенденция к увеличению содержания этой соли. Все остальные соли (**Mg(HCO₃)₂**, **MgSO₄**, **Na₂SO₄**, **NaCl**, **KCl**) присутствуют в воде озера повсеместно (табл. 3). При этом их количество несколько возрастает, особенно резко для сульфата и хлорида натрия по направлению с запада на восток.

Указанная особенность ионного состава воды объединяется сочетанием ряда физико-географических факторов. Главными среди них являются форма котловины, вытянутая с запада на восток на 600 км в условиях засушливого климата, и сосредоточение основного источника водного питания в юго-западной оконечности озера. Кроме того, в воде оз. Балхаш имеет место сложное соотношение реакции между водами разных типов и концентрации (вода самого озера, питающих его рек, подземные и атмосферные воды, воды заливов и шиганов), а так же ионообмен со взвешенными коллоидно-глинистыми частицами.

Процесс осаждения карбонатов кальция и магния из воды оз. Балхаш является одним из факторов, постоянно уменьшающим солевой запас озера, минерализацию и поэтому входит в расходную часть его солевого баланса.

В связи с этим представляет интерес исследование состояния карбонатно-кальциевого равновесия в воде оз.Балхаш в современный и многолетние периоды. Результаты расчета, выполненными нами для каждого гидрохимического района озера (206 проб) в летний период с 2005-2009 года осреднены и приведены в табл.3 и представлены графически на рис. 1,2(3).

Как видно, вода оз.Балхаш по своей акватории сильно пересыщена карбонатом кальция, пересыщение неодинаковое и растет в восточном направлении от 3,6 до 15,2.

Сравнивая средние величины произведения активностей Ca²⁺ и CO₃²⁻ в 1 и 8-ом гидрохимических районах видно, что они практически не меняются: отмечается лишь некоторое повышение величины аCa²⁺ аCO₃²⁻ со 2 по 6-ые районы, затем снижение ее при переходе в 7 и 8-ые районы.

На рис. 1,2 приведены также кривые изменения произведения активностей ионов кальция и карбонат- ионов, величины пересыщения в воде оз. Балхаш, полученные разными авторами за период 1985- 2009 гг. [3,5]. За многолетний период величины S/ S1 колеблются в близких пределах, что говорит о стабильности карбонатно-кальциевого равновесия. Отметим лишь что данные, полученные в 1985г. сотрудниками Государственного гидрологического института для районов Восточного Балхаша, несколько занижены по сравнению с нашими данными. Это объясняется тем, что указанными авторами при расчетах использовались не совсем точные значения констант (первой и второй константы диссоциации угольной кислоты, произведения растворимости

карбоната кальция, коэффициентов активности ионов HCO_3^- , CO_3^{2-} и Ca^{2+}). Известно, что последние оказывают существенное влияние на степень насыщения при более высоких значениях минерализации воды.

Значительное пересыщение природных вод карбонатом кальция явление нередкое. Так например, летом насыщение воды карбонатом кальция превышало норму в Рыбинском водохранилище в 58 раз [2] в отдельных прудах засушливой зоны в 19 раз [2], в озерах Сасык-Алакольского бассейна- в 3- 9 раз [3], в оз. Иссык-Куль- 3- 5 раз [4] и др.

О.О. Алекин и Н.П. Моричева [5] показали, что органическое вещество оказывает стабилизирующее влияние на растворы, пересыщенные относительно карбоната кальция.

Как показали наши исследования, перманганатная окисляемость воды оз. Балхаш увеличивается от 7,89 в западной части до 10,0 мг О/л- в восточной.

Выводы

На основании проведенных опытов можно сделать вывод о том, что одними из основных виновников в соосаждении калия являются карбонат и сульфат кальция и в меньшей мере- карбонаты магния.

Большое значение для диагностики месторождения представляет распределение микроэлементов в природных водах, среди которых особое место занимает бор. Достаточно хорошо изучено поведение бора в процессе испарения морской воды и растворов, имитирующих морскую воду [6], и нет данных в этом плане для вод континентального происхождения.

Испаряя балхашскую воду, интересно было проследить распределение бора между твердой и жидкой фазами [7]. Исходя из полученных данных, представленных в табл.4, видно, что бор ведет себя при испарении балхашской воды аналогично изменению концентрации калия. Его содержание в жидкой фазе вначале увеличивается с 1,8 до 5,6 мг/л, а затем половина содержания бора соосаждается с карбонатами. Значения бор-хлорных коэффициентов снижается до 3,0.

В растворах борной кислоты, находящихся в контакте с твердой фазой в виде арагонита и основного карбоната магния (табл.4), также наблюдается снижение концентрации бора. Все это говорит о том, что бор, как изоморфная примесь увлекается в осадок с карбонатами кальция и магния. Этому способствует то, что ионный радиус комплексного иона BO_3^{3-} , в виде которого бор находится чаще всего в природных водах, равен 0,136,а у CO_3^{2-} 0,129, что на 4%

ЛИТЕРАТУРА

1. Беремжанов Б. А. Солеобразование в некоторых континентальных бассейнах Казахстана.- Алматы, 1989- 164 с.
2. Страхов Н. М. Образование осадков в современных водоемах.- М., 1954.- 792 с.
3. Тарасов М. Н. Гидрохимия озера Балхаш.- М.: АН СССР, 1961.-225 с.
4. Страхов Н. М. Доломитовые осадки озера Балхаш и их значение для познания процессов доломитообразования.- Л.: Сов. Геология, 1945, №4, с. 46-48.
5. Коншин В. Д. Метаморфизация воды озера Балхаш.- Докл. АН СССР, 1945. т. 48, №5,с. 355-357.
6. Унифицированные методы анализа качества вод/ под рек.- В.кн.: Гидрохимические материалы. Л.: Гидрометиздат, 1987, т. 67.- 114 с.
7. Вопросы исследования и прогнозирования загрязненности рек.- В кн. Гидрохимические материалы. Л.: Гидрометиздат

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

ӘОЖ 347

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК ТАБИҒИ РЕСУРСТАР КАДАСТРЫНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ ЖӘНЕ РӨЛІ

Мухаметкаримов А. Е., магистрант

І. Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ, azamat_0610@mail.ru

Мемлекеттік жер кадастры табиғи ресурс кадастрлары арасында маңызды орын алады. Табиғи объектілердің жермен байланысы табиғи объектілерді қорғау және пайдалану мәселелерін шешу кезінде жер кадастрының мәліметтерін қолдануды қажет етеді. Кадастрды жүргізу барысында картографиялық жобаларға, бірыңғай мемлекеттік жүйені қолдануға, бірыңғай классификаторға негізделген мәліметтің өзара үйлесімділігі қажидасы қамтамасыз етілуі тиіс. Кадастр мемлекеттік кадастр жүйесінің құрамдас бөлігі болып табылады.

Государственный земельный кадастр имеет важное значение среди кадастров природных ресурсов. Определение связи природных объектов с землей, проблемы их использования и охраны требует применения земельного кадастра. Во время ведения кадастра должны применяться принципы основанные на картографических проектах, однородной государственной системе использования кадастра. Кадастр является составной частью кадастровой системы.

The State Land Cadastre is important inventories of natural resources. Defining a natural objects to the ground, the problem of their use and protection requires the use of land management. During the cadastre should apply the principles-based mapping projects, the use of a uniform state system of inventory. The cadastre is constituent part of the cadastral system.

Кілттік сөздер: Табиғи ресурстар, жер кадастры, динамика, табиғи объектілер тізімі, бірыңғай пайдалану жүйесі.

Тәуелсіз мемлекеттің қалыптасуы кезеңінде Қазақстан экономикасының дамуы табиғи ресурстарды қолдану қарқындылығының артуымен байланысты. Бұл шындық табиғи ресурстар жағдайы туралы дұрыс және толық мәліметтің болуы қажеттілігін талап етеді. Бұл мәліметтердің жүйеленуі мен анықталуы кадастрларды жасау болып табылатын түрлі есептік жұмыстарды жүргізу арқылы жүзеге асады.

«Кадастр» сөзі «берілетін зат» деген мағынаға келетін «сарут» латын сөзінен және «берілетін заттардың тізімі» дегенді білдіретін «сапитаструм» сөзінен шыққан. Осыған орай алғашқыда кадастр алынатын заттардың тізімін қамтитын кітапты білдірді [1, 34б.]. Қазіргі кадастр – объектілер мен құбылыстардың сапалық және сандық тізімін қамтитын, ресми мекеме тарапынан жасалатын мәліметтер жиынтығы болып табылады. Кадастр физико-географиялық сипаттама, жіктеу, динамика туралы мәліметтер, зерттелу дәрежесі, картографиялық және статистикалық материалдар қосымшасымен бірге экономикалық бағалауды қамтиды. Ол объектілер мен құбылыстарды қолдану бойынша ұсыныстар мен олардың қорғау шараларды қамтуы мүмкін. Кадастрлардың ең көп тараған түрлері: су кадастры, орман кадастры, детериорациялы кадастр, жер кадастры, ландшафт кадастры, медико-географиялық кадастр, ерекше қорғалатын табиғи объектілердің кадастры, топырақ кадастры, кәсіпшілік кадастры, рекреациялық кадастр, эмиссиялық және дыбыстық сияқты арнайы кадастрлар [2, 5б.].

Қазіргі таңда Қазақстанда кең ауқымды кадастрлар енгізілуде, олардың арасында:

қала құрылысының кадастры, табиғи-қорық қорының кадастры, ерекше қорғалатын аймақтардың кадастры, азаматтық және қызметтік қару мен оның оқтарының мемлекеттік кадастры, қаржылық тұрғыдан нашар кәсіпорындардың кадастры, сонымен қатар келесілердің енгізілуі мүмкін: салық кадастры, жер асты суларының ластану аймақтарының кадастры, тау-кен кәсіпорындарының кеніш және шахталық суларының мониторинг мәліметтерінің кадастры, табиғи ресурстардың мемлекеттік кадастры, техногенді минералды құрылымдардың мемлекеттік кадастры, залалды заттар, радиоактивті қалдық және қалдық суларды жерлеудің мемлекеттік кадастры. Жоғарыда аталған кадастрлардың барлығын енгізу мемлекеттік ақпараттың мәліметтерге қажеттілігінен негізделуде [3, 89].

Аталмыш кадастрлардың үлкен бөлігі қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды қолдану саласында жүзеге асуда. Бұлар: табиғи-қорық қорлары объектілерінің кадастры, ерекше қорғалатын аймақтардың кадастры, жер асты суларының ластанған аймақтарының кадастры, тау-кен кәсіпорындарының кеніш және шахталық суларының мониторинг мәліметтерінің кадастры, залалды заттар, радиоактивті қалдық және қалдық суларды жерлеудің мемлекеттік кадастры, техногенді минералды құрылымдардың кадастры, кен орындары мен пайдалы қазбалардың мемлекеттік кадастры, мемлекеттік жер кадастры, мемлекеттік орман кадастры, мемлекеттік су кадастры, жануарлар әлемінің мемлекеттік кадастры.

Біздің көзқарасымыз бойынша, аталмыш кадастрлар екі топты құрайды. Бірінші топты объектілердің жақындық қасиетімен бірлескен – табиғи-ресурстық кадастрлар құрайды. Олар: кен орындары мен пайдалы қазбалардың мемлекеттік кадастры, мемлекеттік жер кадастры, мемлекеттік орман кадастры, мемлекеттік су кадастры, жануарлар әлемінің мемлекеттік кадастры. Екінші топты ортақ мақсатпен қоршаған ортаны қорғау - бірлескен кадастрлар құрайды. Олар: табиғи-қорық қорлары объектілерінің кадастры, ерекше қорғалатын аймақтардың кадастры, жерасты суларының ластанған аймақтарының кадастры, тау-кен кәсіпорындарының кеніш және шахталық суларының мониторинг мәліметтерінің кадастры, залалды заттар, радиоактивті қалдық және қалдық суларды жерлеудің мемлекеттік кадастры, техногенді минералды құрылымдардың кадастры. Бұл кадастр тобын табиғи қорғау кадастры деп атауды дұрыс көреміз. Кадастрларды табиғи қорғау және табиғи-ресурстық кадастрлар деп жіктеу объектілердің жалпылығы мен кадастрларды жүргізу мақсаттарымен түсіндіріледі.

Қазақстанда нарықтық реформалардың жүргізілуімен, экономикалық және шаруашылық орталығында да өзгерістер болды, меншік қатынастары өзгерді. Нарықтық бағалардың стихиялық болуы есепсіз әлеуметтік және экологиялық құрам, қоршаған ортаның объектілері және бағалы ресурстар туралы кері ақпараттар бере бастады. Ерекше актуалдық табиғат қорларының кадастрларын құқықтық басқару қатынастарында олардың жүргізілуімен табиғат қорларын бағалаудағы экономикалық нормативтердің ұзақ пайдалануына мүмкіндік береді.

Мемлекеттік жер кадастрларын құқықтық реттеуде, жерге деген қажетті стратегиялық табиғат қорына, жеке меншікке құқықты бекітуге байланысты ерекше актуалдық заңдылықты иеленеді.

Азаматтық айналымда жердің сәтті қызмет етуінің қажетті шараларының бірі болып жер құқық қатынасындағы субъектілердің табиғат, шаруашылықтарының, Қазақстан Республикасының жерлерінің құқықтық жағдайы туралы мәліметтерді алуға мүмкіндік береді. Мемлекеттік табиғат кадастрларын іс жүзінде жүргізу тәртібі ведомствалық сипатты иеленеді, бұл тәжірибеде оның жүзеге асуын, кейде жүзеге аспауын туғызады.

Мемлекетімізде жер қатынастарының дұрыс дамуы еліміздің әлеуметтік-экономикалық, құқықтық дамуына зор ықпалын тигізетінін ұмытпағанымыз жөн. Сол себепті жер қатынастарының реттелуін мемлекеттен ажыратып алуға болмайды. Мемлекет жер қатынастарын тек құқықпен ғана реттеп отырады, яғни, жер құқығы саласы осы жер қатынастарын реттеуде мемлекеттің негізгі құралы болып табылады.

Қазіргі нарықтық қатынастарға байланысты, жердің мемлекет меншігінен жеке меншікке өтуі және жеке меншіктегі жерлердің азаматтық құқықтық мәмілелер арқылы сатылуы, жалға берілуі сияқты жүргізіліп жатқан қатынастардың барлығы да заңдылық жағынан қамтамасыз етілуі тиіс. Осы мақсатта Жер кадастрын жүргізу, яғни жер учаскесінің шаруашылық табиғи жай-күйі туралы мәліметтердің қалыптасуы және ол мәліметтерге мүдделі тұлғалардың кез-келген уақытта қол жетімділігінің болуы осы саладағы заңдылықты қамтамасыз етуші амал-тәсіл ретінде қарастырылады. Бұл дамыған нарықтық қоғамның талабынан туындаған заңды құбылыс болып табылады және өте орынды.

1999 жылдың 12 наурызында Қазақстан тарапынан қол қойылған климаттың өзгерісі туралы Киот хаттамасының 7 бабында әрбір тарап парник газын жұтқыштар мен антропогенді шығарынды кадастрына жыл сайын конвенция ережелерін қадағалау мақсатымен қажетті қосымша мәліметті ергізуі тиіс. Алайда қазіргі таңда Қазақстанда заңды түрде парник газын жұтқыштар мен антропогенді шығарынды кадастрын енгізу қарастырылмаған. Парник газының шығындыларын азайту бойынша мемлекеттік органдардың координациясын жақсарту мен климаттың өзгерісі туралы конвенция бойынша Қазақстан Республикасы өз міндеттерін орындау үшін Қазақстан Республикасының Үкіметі жарлығымен Киот хаттамасын ратификациялау мәселесі бойынша ведомство аралық комиссия туралы ереже бекітілді. Озон қабатын қорғау туралы Вена конвенциясына қосылу, озон қабаты мен басқа да параметрлер жағдайын жүйелі бақылау бағдарламаларын жүргізу міндеттемесін алу, озон қабатын жоятын заттар туралы Монреаль хаттамасының қорытынды актісіне қол қою осының барлығы ауаны ластайтын шығындылар кадастрын жүргізу ережелерін заңды түрде жүзеге асыру қажеттілігін негіздейді [4, 98б.].

Табиғатты қорғау мен табиғи ресурстарды рационалды пайдалану негізінде ғылыми-техникалық, экономикалық, құқықтық сипаттағы және ғылыми негізде жасалған мемлекеттік іс-шаралардың кешені жатыр. Табиғаттың даму заңдылықтарын пайдалану мен білу жүргізілетін табиғатты қорғау іс-шараларының тиімділігі мен табиғи ресурстарды пайдалануды ұйымдастыру тиімділігін анықтайды. Пайдаланылатын және қорғалатын табиғи ресурстардың қасиеттерін анықтау ғылыми бақылау, тұжырымдар, есеп, инвентаризация жүргізумен және табиғи ресурстардың кадастры мен балансын жасау арқылы жүзеге асады.

Кадастрлар табиғи ресурстар туралы толық және жан-жақты түсінік береді және мемлекеттің шаруашылық-ұйымдастырушылық қызметінің негізгі құралдарының бірі болып табылады. Олар ауыл шаруашылығы, орман шаруашылығы, тау-кен өнеркәсібі, су тасымалы және басқа да табиғи ресурстарды пайдаланумен байланысты салаларын реттеу үшін маңызды болады [5]. Табиғи ресурстарды рационалды пайдалану және оларды қорғау үшін табиғи ресурстар жайлы мәліметтердің маңызы Қазақстан Республикасы табиғи объектілерінің мемлекеттік кадастрларының барлық түрлерін біріктіретін біртекті салааралық ақпараттық компьютерлік жүйені жасау бойынша жұмыстардың басталуын қамтамасыз етті. Сонымен қатар заң табиғи ресурс кадастрларының маңызды түрлерін енгізді – жер, су, кен қазбалары және жануарлар әлемі.

Жер кадастры мен басқа табиғат кадастрындағы мәліметтер табиғи ресурстарды қорғау мен пайдалануды ұйымдастыру бойынша мәселелерді шешу үшін қажетті ғылыми негізделген алғышарттар қамтамасыз етеді. Жалпы «кадастр» деген түсініктің екі түп тамыры бар.

Біріншіден «caput» - нақты зат және «capitastrum» осы заттардың тізімі. Ал жер кадастры дегеніміз ғалымдардың пікірі бойынша, кең мағынада – жерді өндіріс құралы ретінде сипаттайтын барлық қажетті мәліметтердің жиынтығы. Тар мағынада жерді бағалау яғни, жердің табиғи және шаруашылық жағдайын анықтайтын бағалау мәліметтері деген болатын.

Мемлекеттік жер кадастры Қазақстан Республикасының мемлекеттік кадастрлар жүйесінің құрамдас бөлігі болып табылады және жер ресурстарын басқару жөніндегі

орталық уәкілетті орган өздеріне қатысты алғанда мемлекеттік басқару органы болып табылатын, мамандандырылған республикалық, мемлекеттік кәсіпорындар Қазақстан Республикасының барлық аумағында бірыңғай жүйе бойынша жүргізеді.

Мемлекеттік жер кадастрының деректері жерді пайдалану мен қорғауды жоспарлау кезінде, жерге орналастыруды жүргізу, шаруашылық қызметті бағалау және жерді пайдалану мен қорғауға байланысты басқа да іс-шараларды жүзеге асыру кезінде, сондай-ақ жердің бірыңғай мемлекеттік тізілімін қалыптастыру, құқықтық және басқа да кадастрларды жүргізу, жер үшін төлем мөлшерін анықтау, жылжымайтын мүлік құрамындағы жер учаскелерінің құнын және табиғи ресурстар құрамындағы жердің құнын есепке алу үшін негіз болып табылады. Кадастрдың мәліметтерін сақтау мен есепке алудың бірлігі ретінде жер құқық қатынастарының субъектілеріне бөліп берілген, тұйықталған шекарасы бар жер учаскесі танылады. Кадастрда әрбір жер учаскесі үшін кеңістікте бөліп алуға, көлемі мен орналасқан жерін анықтауға, бағалау құнын айқындауға мүмкіндік беретін физикалық сипаттамасы белгіленеді. Мемлекеттік жер кадастрының мазмұнына саралау жасай отырып, жерге құқықтарды қорғау және жерді ұтымды пайдалануын қамтамасыз ететін жер ресурстарын мемлекеттік басқару құралы ретінде қарастыруымыз қажет. Бұл жағдайда басқару функциясы ретінде кадастрдың өзі емес, сол аталған кадастрды жүргізу мен ұйымдастырумен байланысты мемлекеттік органдардың қызметі танылуы тиіс.

Кадастр қызметі мемлекет қызметтің құқық қорғау формасына айналғаны сонша, кадастрлаудың объектілері туралы жүйеленген, үнемі толықтырылып отырған мағлұматтар ретінде, олардың сандық және сапалық жағдайы, пайдалану мен пайдаланушылар ретінде қоршаған ортаны қорғау мақсатымен іске асырылады.

Бұл туралы Е.Н. Колотинская. Ол «кадастр мәліметтері табиғи ресурстарға мемлекет меншікті қорғау мақсатымен қолданылады. Соған қоса кадастрдың кейбір элементтерінің құқық беру және құқық үлестіру сипаты бар, соған сай табиғи ресурстарды есепке алу және бағалау сипаты бар», - деп жазды.

Мемлекеттік жер кадастры табиғи ресурс кадастрлары арасында маңызды орын алады. Табиғи ортаның маңызды компоненті және жердегі барлық тіршіліктің өмір сүруінің қажетті шарты бола отырып, жер сонымен қатар өндіріс процессінде таптырмайды. Әсіресе жер кадастрының орны ауылшаруашылық өндірісінде ерекше. Жер кадастрының мәні жерді пайдалану мен қорғауды дұрыс ұйымдастырумен шектелмейді. Табиғаттың барлық объектілері жермен байланысты болып табылады. Жерді әдеттен тыс және дұрыс емес пайдалану барлық табиғи ортаның күйреуіне, орманның жойылуына, өзендердің таяздануына, ауаның ластануына, флора мен фаунаының өміршеңдігінің азаюына әкеп соқтырады. Табиғи объектілердің жермен байланысы табиғи объектілерін қорғау және пайдалану мәселелерін шешу кезінде жер кадастрының мәліметтерін қолдануды қажет етеді. Сондықтан мемлекеттік жер кадастры тек жерді ғана емес, сонымен қатар онымен байланысты барлық табиғи объектілерді пайдалану және қорғау құралы ретінде шығады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Серикбаева Ш.Б. Проблемы правового регулирования государственной регистрации прав на землю в Республике Казахстан. – Алматы, 2003. – 141 с.
2. Дегтярев И.В., Осипов Л.И. Земельное право и земельный кадастр. – М.: юридическая литература. – 1986. С.126-127.
3. Алчинбаева А.Н. Правовое регулирование ведения природных кадастров Республики Казахстан: Дисс. канд.юрид.наук. - Алматы, 2005. - 150 с.
4. Венская конвенция о дипломатических сношениях от 18.04.61// Сарсембаев М.А. Дипломатическое и консульское право. – Алматы: Данекер, 2000. – 297 с.
5. Колотинская Е.Н. Правовые вопросы теории государственного земельного кадастра в СССР. – М.: Издательство МГУ, 1982. – 128 с.

ӘОЖ 340

АЗАМАТТЫҚ ТАЛАПТЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ СОТ ӨНДІРІСІНДЕГІ АЛАТЫН ОРНЫ

Сериев Б. А., з.ғ.к., доцент
Сүлейменов Н. Б., магистрант
І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қ.

Аталған мақалада қылмыстық процесітегі азаматтық талаптың мәні, маңызы, міндеттері жан-жақты зерттеліп қарастырылған. Азаматтық талапкер мен азаматтық жауапкердің міндеттері мен құқықтары толығымен дерлік айтылып өткен.

В данной статье рассматривается вопросы гражданского иска с требованием в уголовном судопроизводстве. А также всесторонне исследован права и обязанности гражданского истца и гражданского ответчика.

This article discusses the issues of the civil suit demanding in criminal proceedings. Also, a comprehensive study of the rights and responsibilities of civil plaintiff and civil defendant.

Кілт сөздер: азаматтық талап, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер, моральдық және материалдық зиян, сот өндірісі, талап қою мерзімі, азаматтық талаптың пәні, әрекет немесе әрекетсіздік.

Қылмыстық іс бойынша азаматтық талап қойған талапкер азаматтық сот өндірісінде талап қойған талапкерге қарағанда мемлекеттік баж төлеуден босатылады. Сонымен қатар қолданыстағы заңнамада сотталушыға қатысты өлім жазасы тағайындалған жағдайда, жазаланушының мүлкі материалдық зиянның орнын толтыруға жеткілікті болмаған реттерде азаматтық талапкердің республикалық бюджет қаражаты есебінен өтемақы талап ету құқығы қарастырылған. Аталған өтемақыны төлеу мәселесі азаматтық талапкердің өтініші бойынша өлім жазасы туралы үкім шығарған сотпен шешіледі. Жәбірленушінің көрсетілген жағдайларда, егер залал бір мың ең төменгі есептік көрсеткіштен аспаса, залалдың толық көлемінде өтелуіне құқығы бар.

Егер азаматтық талап қоюға заңмен белгіленген негіздер болмаған жағдайда (ҚР ҚДЖК 164-бап), онда жеке немесе заңды тұлғаны азаматтық талапкер ретінде танудан тас тарту туралы қаулы шағарылып, оған шағымдануға құқығы бар екендігі түсіндіріледі. Іс бойынша қылмыстық іс жүргізудің сотқа дейінгі сатысында азаматтық талапкер ретінде танудан бас тарту, талапкерді сотта сот тергеуі басталғанға дейін талап қою құқығынан айырмайды. Айыпталушыға қаралып жатқан қылмыстық істің пәні болып табылатын қылмыстан туындаған негіздерден басқа реттерде талап қойылмайды. Айыпталушының, азаматтық жауапкердің немесе оның өкілдерінің жәбірленушіге не үшінші тұлғаларға қарсы мүліктік талаптары қылмыстық сот өндірісінде қараусыз қалдырылады және азаматтық сот тәртібімен қаралуы мүмкін.

Азаматтық талапкер өзі қойған азаматтық талаптан бас тартуға құқылы. Азаматтық талапкердің қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу сатысында талаптан бас тарту туралы өтініші жазбаша түрде беріліп, қылмыстық іске қоса тіркеледі. Талаптан бас тартуды анықтаушы, тергеуші немесе прокурор қылмыстық іс бойынша тергеу жүргізудің кез келген сәнде қабылдайды, бұл туралы қаулы

шығарылады. Талаптан бас тартуды сот қаулы шығара отырып, сотта іс қараудың кез келген сәтінде, бірақ сот үкім шығару үшін кеңесу бөлмесіне кеткенге дейін қабылдай алады. Егер азаматтық талапкердің талаптан бас тартуы сот отырысында білдірілсе, онда ол сот отырысының хаттамасына енгізіледі. Талаптан бас тартуды қабылдағанға дейін қылмыстық процесті жүргізуші орган азаматтық талапкерге талаптан бас тартуды қабылдау ол бойынша іс жүргізуді тоқтатуға әкеп соғатынын түсіндіруге міндетті (ҚР ҚДЖК 168-бап). Егер азаматтық талапкер талаптан бас тартқан жағдайда, оның бұл талаптарын қылмыстық сот өндірісі және азаматтық іс іс жүргізу тәртібімен қайта қоюға құқығы жоқ.

Қылмыстық іс жүргізуде азаматтық талап қою - азаматтар, заңды тұлғалар мен мемлекеттің қылмыстық іс қозғалған сәттен бастап мүлктік құқықтары мен мүдделерін қорғаудың маңызды процесуалды құралы. Осыған сәйкес сот, прокурор, тергеуші мен анықтаушы мүдделі тұлғаларға олардың қылмыстық іс жүргізуде өз бастамашылығымен азаматтық талап қоюға құқылы екендіктерін түсіндіріп, азаматтық талапқа қатысты қамсыздандыру шараларын уақытылы жүзеге асыруға міндетті. Тек сот үкімі ғана қылмыстың орын алғандығы не болмағандығы, осы қылмыс бойынша айыпталушы тұлға кінәлі болып табылады ма, жоқ па, сотталушы келтірілген зиян үшін жауапты ма, жоқ па сияқты сауалдарға жауап беріп, анықтайды. Сот үкімі қылмыс салдарынан келтірілген зиянды шеккен тұлғаны да анықтайды. Аталған мән-жайлардың анықталуы қылмыстық іс жүргізудегі азаматтық талаптарды қанағаттандырудың алғышарттары болып табылады.

Қазіргі кезде процессуалистер арасында азаматтық талапты қанағаттандыру құқығын жүзеге асырудың алғышарттары мен шаралары бойынша ортақ пікір қалыптаспаған. С.В. Курьлевтің пікірінше, талаптың құқықтық негізділігі материалды құқық саласына, ал іс жүзіндегі негізділігі процесуалды құқық саласына жатады [1, 2076.]. Г.Л. Осокинаның айтуынша, талапты қанағаттандыру құқығының пайда болуы материалды заң мен тиісті заңды фактілердің орын алуы (талаптың құқықтық және іс жүзіндегі негізділігі) негіз болып табылады [2, 185 б.].

Көптеген ғалымдардың пікірінше, азаматтық талапты қанағаттандыруға құқықтың пайда болуы бірнеше алғышарттан тұрады: талап қою құқығы; талаптың құқықтық негізділігі, яғни талаптың қай заң нормаларына сәйкес қойылғандығын көрсетуі; талаптың іс жүзіндегі негізділігі, яғни талапкердің жауапкерге қойған талабын негіздейтін фактілердің дәлелденуі. Соңғы екі алғышартты В.Т. Нор қылмыстық іс жүргізудегі азаматтық талаптың материалды және құқықтық негізі ретінде қарастырып, үшінші негіз ретінде процесуалды алғышарттарды бөліп көрсетті [3, 1756.].

Қылмыстық іс жүргізуде азаматтық талаптың пәні азаматтық деликтілік құқықтық қатынастар саласына жатқызылып, азаматтық заңнамамен реттелінеді. Азаматтық заңдармен реттелінетін, зиян келтіру салдарынан туындаған азаматтық құқықтық қатынастардың ерекшелігі олардың қылмыстық заңнама нормаларымен реттелінетін жоғары қоғамдық қауіптіліктің пайда болуындағы үйлесімінде. Зиян келтіру салдарынан туындайтын міндеттемелер ҚР АҚ нормаларымен реттелінеді. Зиянның орнын өтеудің негізі болып келтірілген зиян фактісі болып табылады. Т.А. Славгородскийдің пікірінше, дәлелдеу пәніне жеке және заңды тұлғалар мен олардың мүлкіне келтірілген зияннан басқа қылмыс пен келтірілген зиян арасындағы айыпталушының әрекеті не әрекетсіздігіндегі себепті байланыстың болуы; келтірілген зиянның көлемі; зиян келтірушінің кінә деңгейі; іс бойынша азаматтық жауапкер ретінде танылуы мүмкін айыпталушының материалды жағдайы [...].

Азаматтық талаптың қылмыстық-процесуалдық доктринасы кінәні оның негізі ретінде қарастырмайды, себебі кінәсіз қылмыстың жасалуы мүмкін емес. В.Т. Нордың пікірінше, тұлғаны қылмыс жасады деп тану үшін оның кінәлілігі дәлелденуі тиіс [4,

201 б.]. Қылмыстық іс жүргізудегі кінәсіздік презумпциясына сәйкес, әр адам оның қылмыс жасағандығы үшін кінәлілігі ҚДЖК көзделген тәртіппен дәлелденгенге және соттың заңды күшіне енген үкімімен белгіленгенге дейін кінәсіз деп саналады. ҚР АҚ-нің 917-бабына сәйкес, азаматтар мен заңды тұлғалардың мүліктік немесе мүліктік емес игіліктері мен құқықтарына заңсыз іс-әрекеттермен (әрекетсіздікпен) келтірілген (мүліктік және (немесе) мүліктік емес) зиянды, оны келтірген тұлға толық көлемінде өтеуге тиіс. Заң актілерінде зиянды өтеу міндеті зиян келтіруші болып табылмайтын тұлғаға жүктелуі, сондай-ақ өтеудің неғұрлым жоғары мөлшері белгіленуі мүмкін. Яғни азаматтық заңнама нормалары бойынша, зиян келтіру салдарынан туындаған азаматтық құқықтық қатынастарда зиян келтіруші кінәлі болып табылады және өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті. Зиян қылмыс құрамының саралаушы белгісі болып табылады, сәйкесінше, кінә қылмыс құрамының субъективті жағы ретінде қарастырылады, себебі азаматтық құқықбұзушылық құрамында кінә дәлелденуге жатпайды. Азаматтық құқық теориясында азаматтық құқық бұзушылық құрамының құрылымы даулы мәселе болып табылады. Көп жағдайларда азаматтық құқықбұзушылық құрамына құқыққа қайшы әрекет (әрекетсіздік), зиян салдары, әрекет (әрекетсіздік) пен зиян арасындағы себепті байланыс жатады. Кінә қылмыс құрамының құрылымдық элементі болып, қылмыстық жауаптылыққа тартудың бір негізі болып табылады, бірақ қылмыстық іс жүргізуде азаматтық талап қоюдың негізі болып табылмайды. Құқыққа қайшы әрекеттер азаматтық және қылмыстық құқықтық қатынастар қатысушыларының субъективті құқықтарын қорғайтын объективті құқық нормаларын бұзады. Әрекеттің қоғамдық қауіптілігі – бұл қылмыстың арнайы белгісі болып табылады және өзге құқық бұзушылықтарға мұндай белгі тән емес деген пікір де қалыптасқан.

Қылмыстық-процессуалдық құқықта азаматтық талапқа қатысты кең тараған пікір бар. Оған сәйкес, азаматтық талапкердің талабы заңмен белгіленген заңды фактілер нәтижесінен туындайды. Материалды-құқықтық қатынастардың пайда болуын туындататын заңды фактілер болмаған жағдайда қылмыстық іс жүргізуде азаматтық талап та қойыла алмай, сот қарауына жатпайды. А.Г. Мазалов азаматтық талаптың негізі талапкердің талаптарын білдіретін заңды фактілерден тұратындығын атап көрсетеді. Бұл заңды фактілер талапкер мен айыпталушы (жауапкер) арасындағы келесідей құқықтық қатынастардың пайда болуына әкеледі: қылмыстың жасалғандығы; қылмыс салдарынан келтірілген мүліктік және моральдық зиянның болуы; қылмыс пен моральды зиян арасындағы себепті байланыстың болуы [5].

Қылмыстық іс жүргізуде азаматтық талап қою үшін жоғарыда аталған негіздерден басқа белгілі бір шарттар болуы тиіс. Оларды әдебиеттерде, әдетте, қылмыстық іс жүргізудегі азаматтық талаптың алғышарттары деп атайды. Көптеген ғалымдар алғышарттар қатарына келесідей мән-жайларды жатқызады: талапкердің әрекет және құқық қабілеттілігі, даудың соттылығы, алдын-ала қойылған талаптың пәні мен негіздері бойынша сот шешімінің шығарылмауы. Қылмыстық іс жүргізудегі азаматтық талаптың алғышарттары мәселесі заң әдебиеттерінде маңызды рольге ие.

Аталған мәселе бойынша алғаш рет теориялық ұсыныстарды П. Гуреев білдірген. Автор негізінен процессуалды алғышарттар туралы ой қозғап, олардың қатарына келесідей мән-жайларды жатқызды: шағымданушының процессуалды құқық қабілеттілігі; даулардың сот органдарына ведомстволылығы; бір пән мен негізде қойылған талап бойынша заңды күшіне енген сот шешімінің, не талапкердің талап арыздан бас тарту туралы, не тараптар арасында татуластырушы шарттарды бекіту туралы сот анықтамасының болмауы; жәбірленушінің шеккен материалдық зияны; айыпталушының әрекеттерінде қылмыс құрамының болуы; қылмыс пен материалды зиянның арасындағы себепті байланыстың болуы [6].

Заң нормаларын жән ғылыми көзқарастарды талдау нәтижесінде қылмыстық іс жүргізудегі азаматтық талаптың келесі алғышарттарын белгілеп көрсетуге болады деп

есептейміз:

- 1) азаматтық талапкердің әрекет және құқық қабілеттілігі;
- 2) даулардың сот органдарына ведомстволылығы;
- 3) азаматтық талаптың қылмыстық іс шеңберінде берілуі;
- 4) азаматтық талапкерге келтірілген материалдық не моральдық зиянының болуы;

5) қойылған талап бойынша сот шешімінің алдын ала шығарылмауы.

Сот-тергеу тәжірибесін талдау тергеу және сот органдарымен талап қою құқығын жүзеге асыруда екі түрлі қателік жіберетіні анықталды. Көп жағдайларда тергеу органдарымен заңды тұлға болып табылмайтын және соған сәйкес қылмыстық іс жүргізуде азаматтық талапкердің құқықсубъектілігіне не бола алмайтын ұйымдардан келтірілген зиянның орнын өтеу туралы өтініштер қабылданады. Екінші қателік, азаматтық талапкер ретінде заңды тұлғалардың өзін емес, олардың өкілдерін тану болып табылады. ҚР ҚДЖК 162-бабына сәйкес, азаматтық аталап қылмыстық іспен бірге қаралады, яғни талап арыздың соттылығы қылмыстық істің соттылығына сәйкес келеді. Егер қылмыстық іс бойынша азаматтық талап қойылмаса немесе шешімін таппаса, онда талап азаматтық сот өндірісі тәртібімен қойылады. Осылайша, ҚР АДЖК 35-бабының үшінші бөлігіне сәйкес, қылмыстық істен туындайтын талап, егер ол қылмыстық іс жүргізілген кезде азаматтық талап қою ретінде мәлімделген немесе шешілмеген болса, осы Кодексте белгіленген соттылығы туралы ережелер қылмыстық іс жүргізуде қойылған азаматтық талап ҚР ҚДЖК нормаларымен реттелмейтін болса, онда мұндай қатынастар азаматтық іс жүргізу тәртібімен шешілуі тиіс.

Жоғарыда айтылғанның негізінде келесі қорытынды жасауымызға болады:

Қылмыстық іс жүргізудегі азаматтық талаптың келесі алғышарттарын белгілеп көрсетуге болады деп есептейміз:

- 6) азаматтық талапкердің әрекет және құқық қабілеттілігі;
- 7) даулардың сот органдарына ведомстволылығы;
- 8) азаматтық талаптың қылмыстық іс шеңберінде берілуі;
- 9) азаматтық талапкерге келтірілген материалдық не моральдық зиянының болуы;

10) қойылған талап бойынша сот шешімінің алдын ала шығарылмауы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Курылев С.В. Формы защиты и принудительного осуществления субъективных прав и право на иск. Серия Юрид. Вып. 3. – Иркутск: Иркутский ун-т им. А. Жданова, 1957. - Т. 22. – С. 202-206.
2. Осокина Г.Л. Проблемы иска и права на иск. – Томск: Томский ун-т, 1989. – 196 с.
3. Нор В.Т. Защита имущественных прав в уголовном судопроизводстве. – Киев: Выща школа. 1989. – 275 с.
4. Мазалов А.Г. Процессуальное положение гражданского ответчика // Советская юстиция. – 1974. – № 23. – 16-18 с.
5. Гуреев П.П. Гражданский иск в советском уголовном процессе. – М.: Госюрисдат, 1961. – 95 с.

ЭКОНОМИКА

ӘОЖ 336.7

**КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕРДІҢ ӨТІМДІЛІГІН БАСҚАРУ
САЯСАТЫНЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСЫМДЫЛЫҚТАРЫ
ЖӘНЕ ОНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ЖАҢАРТЫЛУЫ**

Адамов А.А., қаржы магистры, аға оқытушы

*І. Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қаласы,
askar-adamov@mail.ru*

Бұл мақалада коммерциялық банктердің қазіргі уақытта кездесетін өзекті мәселелерінің бірі банк өтімділігін басқару саясатын тиімді қолданудың стратегиялық басымдылықтары және оның функционалдық жаңартылуы туралы қарастырылған. Мұнда мәселенің тереңдігіне байланысты банк өтімділігін басқару саясатын құрудың сценарлық бағыттары жасалған. Бұл саясаттың әдістемесіне талдау АҚ «АТФ Банк»-те өңделіп жүргізілген. Стресс-тестілеу арқылы банк өтімділігінің функционалдық жаңартулары зерттелді. Сонымен қатар мақалада банк өтімділігін тиімді басқару арқылы банктік тәуекелдерді болжау және алдын алу шаралары қарастырылған.

В этой статье рассматривается один из актуальных проблем коммерческих банков - применение стратегических преимуществ и его функциональное обновление в политике управление ликвидности банка. Для решения данной проблемы сделано сценарное направление который формирует политику управлением ликвидности банка. Методический анализ данной политики сделан в АО "АТФ Банк". С помощью стресс-тестирования исследовано функциональная обновления ликвидности банка. А также в этой статье рассматривается прогнозирование и предотвращение банковских рисков с помощью эффективного управление банковской ликвидности.

This article focuses on one of the actual problems of commercial banks - the use of strategic advantages and functional update to the bank's liquidity management policy. For the solution to this problem is made Screenwriting direction that forms liquidity management policy of the bank. Methodical analysis of the policy is made in the "ATF Bank". With the stress test examined the functional upgrade the bank's liquidity. And in this article the prediction and prevention of banking risks through effective management of bank liquidity.

Кілт сөздер: өтімділік, стресс-тестинг, репо, лоро, VaR-есебі, баланс, талап етуге дейінгі есеп-шоттар.

Қазіргі уақытта коммерциялық банктерге ауқымды ақпараттар ағымын минут сайын өңдеуге тура келеді. Ақпараттар тек клиенттердің тапсырыстары мен өтімділігіне ғана байланысты емес, оған валюта курстарының күннен күнге тура болжауының күрделенген өзгермелілігін жатқызуға болады. Сондықтан да мұндай жағдайда қандай банк болсын өзінің қаржылық жағдайын объективті бағалап және нақты түрде бақылау жүргізу қажет. Коммерциялық банктердің өтімділігін басқаруда меншікті қаражаттар (капитал) мен тартылған қаражаттарды (міндеттемелер) басқару, әсіресе, әр түрлі активті операциялар жүргізген кезде оларды бөлу күрделі өзара байланысты процесс болып табылады. Банк өтімділігін басқарудың мақсатына – Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкімен бекітілген шектеулерді орындау және де банк басшылығымен бекітілген қосымша ішкі шектеулерді орындау, оны сенімділікке,

қаржылық тұрақтылыққа және табыстылыққа жеткізуі болып табылады.

Функцияларды жүйелендіру көптеген зерттеулерде өзін жарыққа шығарады. Мұнда банк өтімділігін орындайтын негізгі функциялар белгіленген:

1. банктің абырой-атағын сақтап тұру;

Бірінші функциясы – банктің нарыққа сенімді контрагент екенін, яғни өзінің міндеттемелері бойынша жауап бере алатынын көрсете алу қабілеті. Нарықтық және клиенттердің сенімділігі – бұл банк қызметінің табысты басымдылықтарының бірі болып саналады. Тұрақты қаржылық сипаты (өтімділік, пайданың тұрақтылығы мен капитал адекваттылығы) және сапалы ақпараттар сенімділік дәрежесін анықтаушылар ретінде болады. Тұрақты банк нарықта өтімді деген атаққа иеленеді.

2. Несиеге деген сұранысты қанағаттандыру;

Екінші функция – бұл тек несиеге деген сұранысты қанағаттандыру ғана емес, сонымен қатар ұзақмерзімді перспективаға бағытталған банктердің клиенттермен өзара қарым-қатынас жасау банк үшін өмірлік маңызды рөлге иеленеді. Өйткені клиент – бұл «банк өнімдерін тұтынушы», соған орай банктің табыс әкелетін қайнар көзі екенін көруге болады, сондықтан да әрбір банк клиент үшін «күреседі» және әртүрлі қаржылық қызметтер көрсетіп, өздерін өтімділікпен қамтамасыз етуге дайын.

3. Активтерді сатуда табыссыздықтан сақтау;

Банк өз әрекетінде өтімділікке тәуекел туғызатын көптеген жағдайларға тап болады. Банк тек сыртқы факторлардың өзгерістеріне ғана емес, сонымен қатар ішкі факторлардың да өзгерістеріне әрқашан дайын болуы керек. Өтімділікті тиімді басқару банкке активтерді қаражат алу үшін сатқан кезде табыссыздықтан сақтануға мүмкіндік береді. Бірақ банк өтімділігін басқару – бұл әр кезде болатын өтімділік пен табыстылық арасындағы дилемма екенін білеміз. Өтімділік талаптарын күнделікті қанағаттандыру үшін банктер активтердің кейбір мөлшерін қолма-қол ақша түрінде ұстау керек немесе қолма-қол ақшаға теңестірілген қаражат түрінде. Мұндай активтер банк табысын төмендетеді, өйткені олар табыссыз немесе төмен табысты болып келеді. Соған орай банктер мұндай активтерді минимумға түсіреді, бірақ қолма-қол ақшаға операциялық тұтынушылықты қанағаттандырығысы келеді.

4. Тартылған банк қаражаттарын төлемеу тәуекеліне сыйақы мөлшерін шектеу;

Банкке қаражаттарды өтімді формада ұстау керек. Мұндай активтер жоғалту тәуекелі аз немесе жоқ және де оңай және тез қолма-қол ақшаға айналады.

Егер де банкке өтімділік жетіспесе, онда келесілерді тартуға мәжбүр болды: депозиттерді, банкаралық нарықтан қарыздар алу «репо» операциясын пайдалану. Бірақ оларды тартудың бағасы әрқашан тиімді бола бермейді.

5. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкін пайдалану арқылы қарыз алушылықты болдырмау.

Бесінші функциясы қаншалықты жиі және интенсивті түрде банк соңғы инвестициядағы кредиторды пайдалануымен байланысты. Өте жиі қарыз алу арқасында Қазақстан Республикасының Ұлттық Банк тарапынан бақылаулар күшейе бастайды.

Банк өтімділігін тиімсіз басқару мәселесін табысты шешу үшін міндетті түрде банк мөлшерін, активтер мен пассивтерді басқару сапасын, тәуекелдерді, және қызметкерлердің профессионалдығын ескеруіміз қажет, яғни оның ішкі құрылымын басқару қабілеті мен сапасын ескеру.

Өтімділікті басқарудың әр түрлі стратегиялары бар. Солардың біріне активтерді басқаруды жатқызуға болады. Ол - өтімді қаражаттардың өтімді актив түрінде жинақталуы. Халықаралық тәжірибеде активтердің ең өтімді бөлігіне қолма-қол қасса жатады. Бұл жерде тек қассадағы ақша ғана емес, сонымен бірге Орталық банктегі ағымдағы шотта жатқан ақша қаражаттарды жатқызуға болады. Дамыған елдерде өтімді баптарға: бірінші сыныпты қысқа мерзімді вексельдер, мемлекет сенімгерлік жасаған бағалы қағаздар. Ұзақмерзімді бағалы қағаздарға салған банк

инвестициялардың өтімділігі төмен болып келеді. Өйткені оларды іске асыру қысқа мерзімде мүмкін болмайды. Ұзақ мерзімді несиелер және жылжымайтын мүлікке салған салымдар – өтімділігі төмен активтер болып саналады. Банк өтімділігі жекелей активті операциялардың тәуекел дәрежесіне байланысты: егер банк балансында жоғары тәуекелді активтер үлесі көп болса, онда оның өтімділігі төмен болады.

Мұндай тәжірибеде сенімді активтерге қолма-қол ақшалай қаражаттарды жатқызсақ, ал жоғары тәуекелді активтерге – банктің ұзақ мерзімді салымы жатады. Егер өтімді қаражаттарға деген тұтынушылық пайда болса, онда таңдаулы активтерді сату қолма-қол қаражаттарға деген сұранысты қанағаттандырмағанша жалғасады.

Пассивті басқаруда тез өтетін қаражаттарға қарыз алуды ұсынады. Оның мөлшері өтімді қаражаттарға деген барлық күтілетін сұранысты жабу үшін жеткілікті болуы керек. Қарыз алуға жүгінуі мүмкін: активтерде іске аспаған қаражаттардың көлемінің аса көп мөлшерде жиналуын болдырмас үшін. Бұл әдіс өтімділік мәселесін шешу анағұрлым тәуекелді болып келеді, өйткені несиеге қолжетімділік пен ақша нарығындағы сыйақы пайыздарының өзгермелілігінен болады [1].

Сонымен банк өтімділігі бұл өзінің міндеттемелеріне банк толық көлемде жауап беру қабілеті ғана емес, сонымен бірге бәсекеге қабілетті болу және тартымды банк атағына ие болу.

Әрбір банк өтімділікті басқаруда өзінің әдісін таңдайды, өтімділік тәуекелін шешу жолдарына байланысты әр түрлі сценарийлерді өңдейді, бірақ ол банктердің мақсаты біреу ғана – максималды табыс табу.

Өтімділікті реттеудің маңызды мәні болып мақсатты бағытталған тәуекелдерді басқару саясатын жатқызамыз. Белгілі болғандай, коммерциялық банктердің негізгі мақсаты – бұл максималды пайда табу екенін білсекте, оның әрекеттерінде белгілі бір тәуекелдер болады. Банктің күнделікті өзінің әрекетінде екі негізгі өтімділік мәселесі туындайды:

– өзінің міндеттемелерін қанағаттандыру үшін қаржы қаражаттарының жетіспеушілігі;

– артық өтімділік.

Өтімділіктің тәуекел мәселелеріне қаржылық қаражаттардың жетіспеушілігі келесідей жағдайлардан тууы мүмкін: қаражаттарды активтерге орналастырудан туындайтын ақша қаражаттарының ағылып кетуі, клиенттер мен контрагенттер банктен міндеттемелердің талап етілуі, және де менеджерлердің банк өтімділігін тиімсіз басқаруы.

Менеджерлердің өтімділікті тиімсіз басқаруы өтімділік бойынша ауыр жағдайларға ұшырауы мүмкін. Бұл өтімділіктің оперативсіз мониторингінен және ірі келісім шарттар бойынша ақпараттардың уақытылы ұсынылмауынан болуы мүмкін, өйткені күн соңына дейін біткен ірі келісімшарттар өтімділік деңгейіне лезде әсер етуі мүмкін.

Бұл өтімділік мәселесінің тәуекелін шешу үшін банк ақша қаражаттарын тартуда өзінің моделі болады. Бірақ банк ақша қаражаттарын тарту кезінде оларды төмендеу пайыз мөлшерінде табуы қиындау келеді. Яғни ол жоғары пайыз түрінде ақша қаражаттарын тарту арқылы ағымдағы қажеттілігін қанағаттандырады да өзінің шығындарын ұлғайтады. Егер банк бір күн ішінде өзінің міндеттемелерін орындамаса онда ол өзінің клиенттерінің сенімін жоғалту тәуекелі өседі. Ал клиенттердің сенімі – банктің табысты қызметіне және жарқырап гүлденуіне кепіл болады.

Өтімділікті тиімсіз басқару мәселелерінің біріне өтімділіктің артықшылығын жатқызамыз. Өтімділіктің артықшылығының нәтижесі – бұл жоғары өтімді активтерге қаражаттардың салымы, ал бұл аз табыстылықты қамтамасыз етеді.

Сондықтан да өтімділікті басқару бойынша банк өз алдына қоятын ең маңызды міндеттемелерінің бірі – өтімділікті сәйкес деңгейде ұстап тұру міндеті. Бұл дегеніміз

өзінің міндеттемелерін қанағаттандыру үшін ақша қаражаттарын жеткілікті түрде ұстау, және олар анағұрлым қажет болған жағдайдағы кезеңде тиімді бағада ақша қаражаттарын тарту.

Төмендегі 1-ші кестеден көріп отырғанымыздай, бағалық тәуекел банктің жағымсыз коммерциялық әрекеттері бағаның өзгеруіне байланысты өтімсіз тәуекелді құрады. Мұнда баға өзгерген кезде активтердің сатылуы немесе пассивтердің тартылуы мүмкін деген түсінікте болады [2].

Кесте 1

Өтімсіздік тәуекелінің негізгі құраушылары.

Актив балансы	Пассив балансы
Сандық тәуекел	
Активтердің фактілі түрде қолма-қол түрде бар ма	Қаражаттар алуға мүмкіндіктер бар ма
Активтердің тәуекелін басқару – активтерді төменгі бағада жүзеге асырғанда жоғалту мүмкіндігі немесе сатуға арналған активтердің болмауы	Пассивтердің тәуекелін басқару – тым жоғары бағада қаражаттарды алудың потенциалды тәуекелі немесе қаражаттарға қол жетпеушілік
Бағалық тәуекел	
Бағаның жағымсыз өзгеруінде активтердің сатылуы мүмкін тәуекелі: – активтердің номиналы бойынша немесе жеңілдіксіз сатылуының мүмкін болуы; – активтерді алған кезеңіне қатысты пайыздық сыйақылардың өзгеруі.	Тартылуы мүмкін пассивтерге пайыздық сыйақының өсуі: – қайтақаржыландырудың сыйақы мөлшерлемесінің өсуі; – кредиторға және нақты жағдайды несиелендіруде тәуекелдің ұлғаюына байланысты банкаралық пайыздың өсуі; – заңды және жеке тұлғалардан тартылған қаражаттар үшін төленетін сыйақы пайызын өсіру. Сол арқылы қаражаттар ағымының белсенділігін ынталандырады.

Ескерту – кестенің қайнар көзі: Левина Ю.Б. Риск нелеквидности банка. // Дайджест финансы, №5 (77), 2009 – 18 б

Бұл құраушылар тәуекелді басқару саясатының негізін құрастырушы базасы болып табылады. Бұл саясаттың әдістемесіне талдауды АҚ «АТФ Банк»-те өңделіп жүргізілген. Мұнда мәселенің тереңдігіне байланысты өтімділікті басқару саясатын құрудың сценарлық бағыттары анықталған.

Бұл саясаттың негізгі қағидаларына келесілер жатады:

- банк бизнесіне нарықтық тәуекелдердің әсерін минимизациялау;
- банкпен алынған кезеңдерде нарықтық тәуекелдер жағдайына мониторинг жүргізу;
- банктік тәуекелдерді басқару механизмі мен процедураларын қолдануды үзбеу;
- тәуекел деңгейіне байланысты маңызды өзгертулерді тудыратын банктік операциялар мен тағы басқа істерді жасауға жол бермеу;
- белгілі бір ағымдағы уақытта банктік тәуекелдерді басқару механизмдері мен процедураларын әрдайым қолдану;
- бизнес түріне, банк нарығының конъюктурасына, тәуекел мөлшеріне және клиенттердің және Банк серіктестерінің өзара қарым-қатынастарының деңгейлеріне байланысты операцияларды диверсификациялау;

- жүргізілетін операцияларды (келісім-шарт) және белгілі бір шешім қабылдаудың уәкілеттілігін лимиттеу;
- банктік тәуекелдерді басқару механизмін және процедураларын жетілдіру;
- стресс-тестілеуді қолдану;
- белгілі бір тәуекел мөлшері мен табыстылыққа сәйкес операциялар жағдайының арасындағы қарама-қайшылықтарды болдырмау;
- қадағалау ұйымдарының нормативті іс-құжаттарын, талаптарын және істе жүрген заңнамаларды міндетті түрде орындау.

Соған орай тәуекелдер келесідей жіктеледі:

- валюталық тәуекел – банктер өзінің қызметтерін жүзеге асыратын шетел валюталық курсының өзгерісімен байланысты пайда болатын шығындар.
- пайыздық тәуекел – барлық құрылымдарының сыйақы мөлшерлемелерінің өзгерісімен байланысты болатын шығындар тәуекелі.
- бағалық тәуекел – қаржы құралдарының қоржын құнының өзгеруінің арқасында болатын тәуекел шығындары. Тәуекел шығындар қаржы құралдарының құнына әсер ететін қаржы нарығындағы жағдайдың өзгеруінен туындайды.

Өңдеу жасалған АҚ «АТФ Банк»-тегі тәуекелдерді басқару саясатының туындайтын қайнар көздеріне нақты түрде анықтау жүргізілген.

Қайнар көздер үш топқа бөлінген:

1. Валюталық тәуекелдің туындауының қайнар көздері:
 - сыйақы мөлшерлемелері;
 - ағымдағы сауда балансының жағдайы;
 - инфляция деңгейі;
 - экономикалық жағдайлар және сәйкесінше саяси жағдайлар;
 - мемлекеттік реттеулер;
 - ағымдағы нарықтық жағдай;
2. Пайыздық тәуекелдің туындауының қайнар көздері:
 - тұрақты пайыз мөлшерлемелерінің өнімді төлеу мерзімімен сәйкес келмеуі;
 - активтер, міндеттемелер және баланстан тыс баптар бойынша, ауытқымалы пайыз мөлшерлемелерінің өзгерістері;
 - пайыздық мөлшерлемелердің өзгеруіне байланысты табыстың қисық сызықты өзгерісі;
 - инфляцияның ағымдағы және күтілетін деңгейлері;
 - айналымдағы жүрген ақша массасының өзгерісі;
 - мемлекеттік бюджеттің дефициті;
 - қарыз капиталына сұраныс;
 - экономикалық белсенділіктің деңгейі;
 - Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінің есептік мөлшерлемелері.
3. Бағалық тәуекелдің туындауының қайнар көзіне төрт маңызды экономикалық нарықта бағалардың тербелістері:
 - пайыздық мөлшерлемелердің өзгерісіне қарыздық бағалы қағаздар нарығының сезімталдығы;
 - пайыздық мөлшерлемелердің өзгерісіне акция нарығының сезімталдығы;
 - валюталық нарық;
 - тауарлық нарық.

АҚ «АТФ Банк» әдістемесіндегі «стресс-тестинг» бөлімінде келесілер белгіленген:

1. Стресс-тестинг мақсаты – экстремалды жағдайларда, ауыр болжанатын және күтпеген шығындар мен кірістер жағдайында қоржынның тұрақтылығын бағалау.

2. Стресс-тестілеуде қолданылатын құралдардың негізгі қағидалары:
 - Олардың әрдайым қолданылуы;
 - Банк жағдайларына күйзелістік әсер етуі мүмкін барлық сценарийлерді қарастыру.
3. Стресс-тестілеуді жүргізгенде активтер қоржыны толығымен ескеріледі.
4. Стресс-тестілеу өткен уақыттағы құбылыстарды талдау негізінде жүргізіледі. Тарихи сценарийлермен қатар болжамдық сценарийлер де жасалады. Ол потенциалды шығындар мен максималды мүмкін болар тәуекелдерге мінездеме береді.
5. Стресс-тестілеу теңгенің девальвациясын немесе ревальвациясын болжау мақсатында валюта курстарына, мұнайға баға өзгерістерінің әсерін талдауды қосады.
6. Комплексті стресс-тестілеуді жүргізу Банктің тәуекел-менеджмент Департаменті жүргізеді.
7. Стресс-тестинг параметрлерін жаңартулар (актуализациялау) нарықтық және жалпы экономикалық конъюнктураның, және тәуекел профилінің өзгеруімен байланысты жүзеге асырылады.
8. Стресс-тестілеуді жүргізу кезеңі алты айда бір рет болады.
9. Стресс-тестілеу нәтижелері Банк Басшылығы мен Директорлар кеңесіне алты айда бір рет жүргізіледі [3].

Қазіргі заман жағдайында стресс-тестілеу көп мөлшерде өтімділікті басқаруды функционалдық жаңартты. Ол банк өтімділігінің даму жағдайында нашар деген варианттарын уақытылы анықтауға мүмкіндік береді. Сол уақытта жүргізілген стресс-тест нәтижелерінен банктің несиелік ресурстарының артықшылығымен байланысты керісінше жағдайларды да көрсетуі мүмкін. Мұндай жағдайда банк оларды орналастыруда перспективалы нәтижелігін бағалайды. Бірақ өтімділік жағдайының бірнеше варианттары болуы мүмкін деген пікірді Е.В.Самайлов айтады. Онда мақсатты түрде «сценарлық» бағыттардың келесідей варианттарын қарастырайық:

1. «Күтпеген жерден» банк клиенттеріне үлкен мөлшерде несиелік ресурстарды беру. Бұл жерде ең алдымен банктің құрылымдық бөлімшелері арасындағы өзара қарым-қатынастардың жетіспеушілік мәселесі тұр. Яғни бөлімшелердің өз қызметерін ешкіммен келіспей іске асыруы.
2. «Лоро» есеп-шоттарының тәуекелі. 90%-дан жоғары өзінің қолданылатын банк-респонденттерінің «лоро» шоттарына қорытынды жасау.
3. Ағымдағы күнде төленеді деген банк сеніміне орай клиенттің үлкен көлемдегі несиенің төленбей қалу мүмкіндігі.
4. Күнделікті жағдаймен салыстырғанда клиенттердің есеп-шоттарына түсімдердің 40-60%-ға төмендеуі.
5. Ірі клиенттердің (төрт-бес клиент) шоттарындағы қаражаттардың толық алынуы.
6. Есеп-шоттары ашылған компаниялар мен халықтың алдында банктің абырой атағының түсу тәуекелі. Бұл сценарийде үлкен қаражаттардың кетуі болады: халықтың 15%-дан астам депозиттері алынуы мүмкін, ал заңды тұлғалардың 50%-дан астам шоттағы қаражаттарын басқа банктерге ауыстыруы мүмкін. Басында бұл банктің өтімділік жағдайы тұрақты және Орталық банктің нормативті талаптарын өте жақсы орындайтын. Бірақ банк «жалған» ақпараттық компаниялардың құрбаны болды[4].

Жоғарыда келтірілген сценарийлер қандай да болмасын несиелік ұйымдарда болуы мүмкін өтімділік жағдайының бір бөлігіне ғана көрініс береді.

Банк өтімділігі туралы жағдайға нақты баға беру үшін бірнеше сценарийлерді біріктіретін жағдайды модельдеу қажет.

Бір жағынан қарасақ, жоғарыда көрсетілген сценарийлерді жекелей қолдану банк басқармасына маңызды ақпараттар береді.

Негізінде мынадай негізгі төрт сценарийді қарастырған жөн:

- жағымды;
- бір қалыпты;
- жағымсыз;
- стресс-сценарий [5].

Төлем позициясының есебі әр сценарийде жүзеге асырылуы керек.

Жағымды сценарий:

- бағалы қағаздар қоржынының өтімділігін ескере отырып жүзеге асырылатын есеп;
- VaR-есебінде «талап етуге дейінгі» есеп-шоттардың қалдықтарын максималды түрде төмендету жүзеге асырылады;
- БАН мөлшерлемесі 5% төмен болуы мүмкін ұсыныстар.

Бірқалыпты сценарий:

- VaR-есебінде «талап етуге дейінгі» есеп-шоттардың қалдықтарын максималды түрде төмендету;
- бағалы қағаздар портфелінің өтімділігі ескерілген есебі;
- шоттарының қалдықтарын максималды БАН мөлшерлемелері – 6-дан 10%-ға дейін.

Жағымсыз сценарий:

- Shortfall әдістемесінің есебі бойынша “талап етуге дейінгі» есеп-шоттарының қалдықтарын максималды түрде төмендету (квантиль сенімділігі – 99,9%);
- бағалы қағаздар портфелінің өтімділігі ескерілген есебі (бағалы қағаздар қоржынының өтімділігі ескерілмеген жағдайда - өтімді қағаздар мерзімі 30-дан 45 күнге дейін);
- БАН мөлшерлемелері – 11-ден 20%-ға дейін.

Стресс-сценарий:

- БАН берген төлемдерді төлеу мерзімі 31-90 күнге жылжытылады (бұл жағдайда қарыз алушы банктерде үлкен қиындықтар туындайды);
- жеке тұлғалардың мерзімді депозиттерінің 50%-ы 8-30 күн мерзімге ауыстырылады (бір ай ішінде депозиттердің жартысы шоттан алынады);
- БАН мөлшерлемелері – 21-70%.

Қорытынды есептеуде әрбір сценарий өтімділік алшақтығын ескереді (бос ақша қаражаттарының жетіспеушілігі), ол өз кезегінде БАН максималды мөлшерлемесіне көбейтіледі. Бұдан өтімділік алшақтығын қаржыландыру құны шығады.

Өтімділікті басқарудың басымды бағыттарына – барлық варианттарын, тіпті төтенше жағдайларды ескере отырып қазіргі нормативті - әдістемелік база негізінде ақша ағымдарын реттеу саясатын мақсатты түрде жүзеге асыру және өңдеу болып табылады. Мұның бәрі банк өтімділігін басқару әдісін жетілдіру шеңберінде банк құрылымының сәйкес менеджмент деңгейін талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. И.Д. Мамонова «Ликвидность коммерческого банка», COPYRIGHT 2006 © Элитариум — Центр дистанционного образования (www.elitarium.ru), 16 тамыз 2006;
2. Левина Ю.Б. Риск нелеквидности банка. // Дайджест финансы, №5 (77), 2009 – 18-22 бб;
3. Политика управления рыночными рисками АО «АТФБанк»; -Алматы-2006ж;
- 4.Самойлов Е.В. Подход к стресс-тестированию платежной позиции банка//Управление и кредитные организации – 2006, №1 (29) – 31-35 бб;
5. Бухтин М.А. Технологии сценарного управления ликвидностью в коммерческом банке. www.Bouhtin@softe.ru;

ӘОЖ 338. 436.33 (574)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНІНДЕГІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯНЫҢ ТЕРЕҢДЕУІ

Бейсенбаев Ж.Т. – э.ғ.к., аға оқытушы

Beisenbaev_11@mail.ru

ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қ.

Елдер арасында берік өндірістік ынтымақтастық байланыстар құру, халықаралық сауда мен АӨК дамуы жолындағы көптеген кедергілерді жою, әрине интеграциялық процестердің дамуына байланысты. Мұны тек мемлекетаралық интеграциялық бірігулер шеңберінде ғана жүзеге асыруға болады. Мақалада агроөнеркәсіптік интеграция - қазіргі жаһандану жағдайындағы экономикалық интеграцияның жаңа бағыты ретінде қарастырылады.

Безусловно, развитие интеграционных процессов является результатом необходимости разрешения барьеров, возникающих в ходе международного сотрудничества, мировой торговли и развитие АПК. Эти проблемы могут быть разрешены в рамках межгосударственной интеграции. В статье рассматривается агропромышленная интеграция - как новое направление сотрудничества в условиях глобальной экономики.

Undoubtedly, the development of integration processes is the result of necessity of barrier solution that arises in the context of international cooperation and world trade. These problems can be solved in the context of interstate integration. Eurasian-Asian economic society as a new direction of cooperation in the context of global economics is considered in this article.

Түйінді сөздер: экономикалық интеграция, агроөнеркәсіптік кешен, агроөнеркәсіптік интеграция, аймақтық интеграция, ТМД мемлекеттері, кедендік одақ

XXI ғасырдың басында жаһандану жаңа заманның көрінісі ретінде тереңдеген экономикалық, саяси тәуелсіздікпен және мемлекеттердің бір - біріне ықпалымен, шекара тартылғанымен, халықаралық интеграцияның кенеюімен, аймақтық интеграциялық бірлестіктерді көрумен, өзара іс әрекеттерге жаңа рыноктық механизмдерді қосумен және осы үдерістерге әлемдік масштабтағы құралдарды қолданумен сипатталады.

Қазірде ТМД өзінің ұлттық экономикаларының интеграциялану дәрежесі бойынша, сондай-ақ жалпы үрдіс бойынша басқа әлемдік топтардан әлде қайда артта келеді. Бірқатар негізгі көрсеткіштері бойынша ТМД Еуропалық одақ, НАФТА, Азия Тынық мұхиттық экономикалық ынтымақтастық ұйымы (АТЭК) соңында келеді.

Агроөнеркәсіптік интеграция дамыған нарықтық экономиканың сипатты белгісі болып табылады. Агроөнеркәсіптік интеграция ретінде техникалық прогрестің ауыл шаруашылығының дамуына әсер ету үдерісі түсініледі. Ол өнеркәсіптік өндірістің ауыл шаруашылығымен ұйымдық-техникалық интеграция нысанында көрінеді және меншіктің әртүрлі типтерін қолдану арқылы шаруашылық жүргізудің барынша тиімді әдіс-тәсілдерін қамтамасыз етуге бағытталған.

Агроөнеркәсіптік интеграцияның сипатты белгілері болып:

- ауыл шаруашылығы ресурстарының өнеркәсіптік және құрылыс, яғни инвестициялық үдерістермен байланысы;

- дайын өнім өндіруде аграрлық және индустриалдық технологиялардың бірігуі және өзара әрекет етуі;

- нарықтық жағдайдағы агроөнеркәсіптік фирмаларды құру және олардың шаруашылық жүргізудің нарықтық механизмдеріне бейімделуі;

- аграрлық, өнеркәсіптік, транспорттық, құрылыс және коммерциялық фирмалардың салааралық қажеттіліктеріне жауап беретін нарықтық инфрақұрылымның дамуы табылады.

Ауыл шаруашылығы секторының дамытудағы бірінші мәселе – агроөндірістік кешенінің (АӨК) ТМД елдері бойынша интеграциясы. Қазіргі уақытта дезинтеграцияның және бұрынғы экономикалық байланыстардың әлсіздігінен ауылшаруашылық секторының материалды – техникалық базасы тапшылық кешуде. Техника тез тозады, ал фермерлерді жаңа нарық шартына сай техникамен қамтамасыз ету үлкен проблема болып табылады. Сонымен қатар, ТМД мемлекеттерінің басқа да елдерін жаңа және ең жаңа техникамен ауылшаруашылық секторын қамтамасыздандыру да өзекті мәселе. Жекелеп айтқанда, Қазақстан Белоруссияның техникалық – құрылысымен, Ресейдің комбайн зауыттарымен, Украина және де басқа шетелдермен өндірістік қарым-қатынаста болып отыр[1].

Агроөнеркәсіптік бірлестіктер, салааралық бірлестіктер салааралық байланыстардың тегерішіне әсер ететін агроөнеркәсіптік интеграцияның бір тәсілі ретінде көрінеді. Агроөнеркәсіп бірлестіктерінің дамуын салааралық өндірістік теңдесу мен мамандану, сондай-ақ шаруашылық және салааралық байланыстардың экономикалық тетіктері және интеграцияның ұйымдық тәсілдерінің барлық жүйесінің деңгейі анықтайды. Сондықтан да, дамыған елдердегі агроөнеркәсіп кешені өндірістік жүйесінің теңдесу процесінің барлық аспектілері мен тәсілдерін бағалау ғана олардың орны мен агроөнеркәсіп бірлестіктерінің ынталандыруын, сондай-ақ оның дамуы мен кеңінен жайылуын шектейтін себептерді анықтауға мүмкіндік береді.

Агроөнеркәсіп бірлестіктерінің дамуы, бір жағынан өнеркәсіп-сауда фирмаларының ауыл шаруашылығы өндірісіне енуімен, екінші жағынан ірі фермерлік капиталдың агроөнеркәсіп кешенінің ауыл шаруашылығы емес салаларына кірігуімен негізделеді. Агроөнеркәсіп бірлестігін құру агроөнеркәсіп кешенінің өндірістік жүйесіне енетін шаруашылық бірліктерін диверсификациялау процесінің элементі болып табылады. Өндірістік-сауда немесе фермерлік капитал бақылайтын агроөнеркәсіптік бірлестіктердің арасындағы айырмашылық әлеуметтік табиғатының ұйымдық тәсілінің, басқару әдісінің, құрылымдардың масштабы мен салаларының ортақтығына байланысты өте аз. Сонымен қатар фермерлік капитал арқылы құрылған агроөнеркәсіптік бірлестіктердің бірқатар ұйымдық ерекшеліктері бар.

Дамыған елдердегі (АҚШ, Батыс Еуропа) агроөнеркәсіптік бірлестіктердің әр түрлі тәсілдеріне талдау жасау оларды ұйымдастыру мен жұмыс істеуінің бірқатар ортақ принциптерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Олар:

1) Келісім-шарттық байланыстар негізінде агроөнеркәсіптік бірлестіктер ұйымдастыру кең тараған тәсіл болып табылады. Белгілі бір дәрежеде тұрақты тікелей байланыстарды пайдаланатын, өз бойына келісім қатынастарының белгілерін жинақтай білетін шаруашылық аралық кешендер де осыған жақын келеді.

2) Агроөнеркәсіптік бірлестіктер барынша күрделі диверсификацияланған шаруашылық бірлестіктері – корпорациялардың, ірі фермерлік кооперативтік ассоциациялардың бөлімшесі, құрамдас буыны болып табылады. Мұндай бірлестіктерді диверсификациялау бағаның және қолда бар ресурстар мен негізгі өндірістің қалдықтарын барынша толық пайдалануға байланысты тәуекел етудің деңгейін төмендетуді қамтамасыз етеді.

3) Агроөнеркәсіптік интеграцияның ұйымдық құрылымында өндірістік немесе технологиялық белгісі бойынша құрылған салалық агроөнеркәсіптік бірлестіктердің үлес салмағы көп. Сонымен бірге кооператив шеңберінде түрлі сала бойынша мамандандырылған фермалар мен кәсіпорындарды біріктіру жолымен құрылған аймақтық-өндірістік агроөнеркәсіптік бірлестіктері де бар [23, 33 б.].

Агроөнеркәсіптік бірлестіктеріне түпкі өнімді шығарудың біртұтас технологиялық процесіндегі барлық буындардың техникалық жарақтануының жоғары деңгейі, өндірістік инфрақұрылымның дамуы, сенімді ақпараттық қызмет көрсету, көп мөлшерде сапалы өнім өндіруі тән.

Агроөнеркәсіптік интеграцияның ұйымдық тәсілдерін дамыту дамыған елдерде өндірістік күштерді дамытудың қазіргі заманғы деңгейіне сәйкес басқарудың жаңа принциптері мен тәсілдерін – маркетингі, кешенділікті және жүйелілікті енгізумен ерекшеленеді. Маркетинг принципі өндірісті ұйымдастырудың негізгі міндеті - өндірушінің тұтынушымен өзара тығыз байланысына қол жеткізілген жағдайда қолданылады. Маркетинг өнімді түпкілікті пайдаланудың фазасына бағдарланады, оның мақсаты - өнімді өндіруге, өндеуге және өткізуге кететін шығындар жиынтығын азайту.

Еліміздегі басты мәселе машина-техникалық станциялардың (МТС) құрылу мүмкіндігінің аздығы. Қазіргі кезеңдегі тағы бір тапшылық, ол – кадрлардың, яғни кәсіби мамандардың жетіспеуі. Осындай тапшылықтар болғандықтан кәсіпорындарда жарнама да жоқ. Өндірілген өнімнің бәсекеге қабілеттілігі төмен. Шетелдік машиналармен салыстырған техникамыздың сапасы төмен, екіншіден ТМД мемлекеттерімен салыстырғанда бағасы жоғары. Ал, біздің білуімізше тұтынушылар қымбат техниканы сатып алмайды. Мүдделі мемлекеттердің күшімен, экономикалық бірлестіктерді біріктіре отырып қана ауыл шаруашылығы мәселелерін шешуге болады. Интеграциялық құрылымның қалыптасуы үшін әрине инвестициялық салымдар қажет. Осыған байланысты экономистердің бірлескен қаржылық ҚОР құру ұсынысына көңіл аудару керек. Бұл қордың көзі интегралдаушы мемлекеттер боп келеді. Бұл мақсатта Банкаралық бірлестік және бақылаушы ұйымдар қажет.

Мемлекетаралық интеграцияның қаржының және ақша қаражаттарының айналым жылдамдығына құрылымына байланысты. Интегралдаушы елдер арасында бағаның мемлекеттік механизмі мен масштабының қалыптасу шарттары болуы керек. Анықталған тауарлар мен қызметтер, әсіресе өндірілетін өнім мен шикізаттарға оңтайлы баға белгілеу мәселесі өте маңызды. Әрине, ауыл шаруашылығы тек күрделі бағдарламалардың негізінде ғана сапалы әрі көлемді тауар өндіре алады. Сонымен, Қазақстанның АШК-ні ауыл шаруашылығының тек ішкі қажеттіліктерді қанағаттандырып қоймай, ТМД мемлекеттеріне экспорттай да алады. Бидай бизнесінің біршама пайда алып келсе де елімізде бұл өндірістің инвестициясы қалыптаспаған. Сонда да егін шаруашылығы шамамен тұрғындардың жартысына жуығын жұмыспен қамтамасыз етеді және инвестицияны қажет етеді. Қазақстан республикасының ауыл шаруашылығы кешенін қалыптастыру әсерлі емес. Бұның себебі, мемлекеттер арасындағы интеграциялық қатынастың болмауы және нарықтық жағдайда олардың арасында келіспеушіліктер мен түсінбеушіліктердің орын алуы. Экономикалық реформаларды республикамызда қалыптастыру кезінде ірі қателіктер кеткен, яғни меншік қатынасы реформасы, инвестициялық, несиелік-қаржылық және бағалық саясат, сонымен қатар АШК - ді басқару формалары толық қалыптаспаған.

АШК- ді дамыту үшін интеграциялаушы мемлекеттердің барынша үлесі болуы тиіс. Топырағының құнарлылығы арқылы, технологияларды пайдалану Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстан облыстары егін шаруашылығын едәуір дамытты. Зерттеушілердің пайымдауынша аталған облыстардың топырағының құнарлылығы сонша, шаруашылық арқылы Сібір, Орал, Солтүстік ресейлік аудандарды экологиялық

таза өнімдермен қамтамасыз ете алады. Міндетті түрде қаржы және сауда капиталын иеленген АШК интеграциялық кәсіпорыны керек. Алайда, көлбеу құрылымды интеграцияланған орта құру үшін маманданған кадрлар немесе материалды экономикалық база жетіспейді. Дамытудың келесі әдісіне тауар өндірушілердің бірлестігі мен ассоциациялардың құрылуы және басқа да аудандық, республикалық деңгейде қалыптасқан құрылымдар жатады.

Экономикалық АШК интеграциясының қажетті факторына табиғатты мейлінше оңтайлы пайдалану іс-әрекеті жатады. Ауыл шаруашылығы үшін маңызды құрал - топырақ. Шаруашылық үдерісінде соңғы жылдары байқалғандай топырақтың құнарлығы азайып келеді, бұның себебі - су және жел эрозиясы байқалып, құрамында химиялық заттар бар шымтезекті пайдалану әсері болып отыр. Минералды шымтезектерді жүйесіз және бақылаусыз пайдалану топырақтың деградациясына алып келеді, сонымен қатар қарашіріктің де құнарсыздануы байқалады. Қазақстанда қарашіріктің көлемі 15 млн.га-дан аспайды. Біздің пікірімізше, интеграцияланатын мемлекеттердің материалды-қаржылық, ғылыми-өндірістік бірігуі экологиялық проблемаларды шешуге аса маңызды болып келеді. Агроөнеркәсіптік кешендегі экономикалық интеграцияның қажеттігі табиғатты пайдалы қолдану проблемасын шешуге көмектеседі.

Қазіргі уақытта экономикалық бірлескен мемлекеттер интегралдаушы бағдарламаларды және кешенді ауыл шаруашылығы бағдарламасын қалыптастырып біріге жұмыс жасап келеді [2]. Ауылшаруашылығының интеграциясы бағдарламасындағы басты бөлім – экспортты-импортты жүйені оңтайландыру, ішкі экономикалық жүйені және халықаралық келісімдерді дамыту. Мемлекеттік реттеулер халықаралық стандарттарға сай болуы керек және Бүкіләлемдік Сауда Ұйымның нормалары және ережелерімен анықталады. Экспортты-импортты саясаттың қалыптасуы интеграцияға қатысушы мемлекеттер арасында теңдікті қалыптастырады. Айта кететін жайт, ауылшаруашылығын интеграцияланушы ұйымдар ауылшаруашылық өнімдерді өндіруге, шикізаттың кей түрлерін өңдеуге, және де көршілес елдегі өнім өндірудің жеке мәдениеті өнімдерді және мал шаруашылығы өнімдеріне маманданған. Мысалға, Қазақстаннан оңтүстік облыстарында жүгеріні дәнді дақылдар мен сояның арасында өсіру экономикалық тиімді. Аталған облыстар сонымен қатар үйірлі жылқы және түйе өсіру шаруашылығына маманданған. Жаңа экономикалық негізде арнайы мамандандырылған мал шаруашылығын және қой шаруашылығын дамыту қолайлы болар еді.

Достастық елдерінде АШК-нің интеграциясын дамыту бағдарламалары заңды түрде дамыған, баға, ұсыныс және сұраныс, бәсекелестік заңдары қабылданған жүйеде қалыптасқан және экономикадағы орны маңызды. Экономикалық интеграцияның иеліктерін пайдалана отырып, ТМД аумағы бойынша қоғамдық ауыл шаруашылығын құру және ұлттық нарығын құру кәсіпорындардың күштерінің бірлесуі және мемлекеттер арасында шетелдерден импорт өндірісін дамыту қажет. Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету әрбір мемлекет үшін ұлттық қауіпсіздіктің маңызды бөлшегі болып қала береді[3].

Экономикалық дамудың өркениетті үлгісі орнықтылықты, соны қамтамасыз ететін жолдарды жаңғыртуды, сыртқы инвестицияның үнемі көбеюін талап етеді. Мұның өзі еліміздің экономикалық дамуының мүмкіндіктері мен перспективаларын ашып беріп отыр. Бұл үшін өнім мен тауар сапасын, олардың халықаралық бәсекелестіктігін қамтамасыз ететін озық технология, халықаралық интеграциялық іс-әрекет, халықаралық деңгейде қалыптасқан құқықтық негіз бен стандарттық нормаларды үйлестіру қажет екені айқын көрінді. Көп векторлы қозғалыстың халықаралық экономикалық интеграцияға қосылуы, Қазақстандағы табиғи ресурстар технологиясы жоғары шетел компанияларымен бірлесе игеру, жаңа өндіріс саласын қалыптастыру, халық-

аралық стандартқа икемді академиялық орталықтарды ұйымдастыру секілді шараларға ерекше мән берілуі қажет.

Әлемдік аграрлық нарыққа интеграциялану, оның ішінде ДСҰ-на ену мәселесі, әр ел өзінің саяси, экономикалық, қоғамдық басымдықтарын есепке ала отырып, өз бетінше шешетін күрделі процесс болып табылады. Қазақстан үшін интеграция жолындағы ең маңызды проблема – экономикалық қауіпсіздік. Соңғы жылдардағы Қазақстанның АӨК дамуы оң нәтижелерді көрсетті, алайда сыртқы қауіптердің күшеюіне, ішкі тәуекелдердің сақталуына, әлемдік агро-азық-түліктік нарығының дамуына қарай мемлекеттік қолдау шараларын оңтайландыру, аграрлық өндірісте интеграция мен кооперация үдерістерін ынталандыру, оны табиғи-климаттық және әлеуметтік-экономикалық факторларға сәйкес диверсификациялау қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ж.Я. Аубакирова. Интерпретация в агропромышленном комплексе: перспективы развития // Вестник КазНУ, серия экономическая.-№2, 2009
2. Тулешова Г.Б. Жаһандану жағдайында агроөнеркәсіп кешенін дамытудың экономикалық ролі// КазНУ хабаршысы, экономика сериясы.-№4.-2012
3. Е.Винокуров, А.Либман Тренды региональной интеграции на постсоветском пространстве// Вопросы экономики №7.-2010

ӨОҚ 336.2

ҚАЗАҚСТАННЫҢ БОЛАШАҒЫ-БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ АДАМ КАПИТАЛЫ

Блеутаева К. Б., э.ғ.д., профессор

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.
Bleutaeva@mail.ru

Бұл мақалада жаһанданудың адамзат қызметінің барлық сфераларына тигізетін әсері қарастырылған. Оның куәсі ретінде жоғарғы деңгейде өсіп отырған ақпаратты, тауарларды, капиталды, қызметті т.б. айтуға болады. Экономика ұдайы дамуда, жетілуде, оны дұрыс басқаратын бәсекеге қабілетті адам капиталының тиімділігін арттыру қажеттілік. Дүниежүзілік тәжірибе көрсеткендей, қаржылық, өндірістік, әлеуметтік құрылымдар дұрыс дамыған жағдайда экономиканың дамуы да тиімді болады.

В данной статье рассматривается влияние глобализации на все сферы человеческой деятельности, будь то политические, экономические, культурные или другие процессы. Свидетельством этому - все увеличивающиеся потоки информации, товаров, капиталов, услуг, приобретающих планетарный масштаб. Мир не стоит на месте, находясь в постоянном развитии и совершенствовании, и темпы роста мировых рынков зачастую значительно опережают темпы развития институтов, призванных управлять экономической и социальной сферами страны, обеспечивающими участие в процессе глобализации. Мировая практика показывает, что глобальной экономике адекватны те страны, институты которых эффективно встроены в мировые финансовые, производственные и социальные структуры.

Today, we can clearly see the impact of globalization to all spheres of human activity, whether political, economic, cultural, or other processes. Evidence of that is ever-increasing

flow of information, goods, capital, services, acquiring a planetary scale. The world is not static, it is in constant development and improvement, growth of world markets are often far ahead of the pace of development institutions which intended to manage the economic and social spheres of the country, providing participation in the globalization process. World practice shows that global economy are adequate to those countries whose institutions are effectively integrated into the world's financial, industrial and social structures.

Тірек сөздер: адам капиталы, ынталандыру, бәсекеге қабілеттілік, интеллектуалды еңбек, даму, экономиканың жетекші күші, білім, ғылым

Биылғы Жолдаудың жылдағыдан ерекшелігі - мемлекетіміздің алдағы дамуын айқындайтын ұзақ мерзімді Стратегияның ұсынылуы. 2050 жылдарға дейінгі кезеңге арналған стратегиялық Жолдаудың мақсаты - жоспарланған жылдарға қарай әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына кіру. Бұл бағдарламалық құжат тереңдігімен, міндеттердің қойылуы мен оларды жүзеге асыру жолдарының нақтылығымен ерекшеленеді. Демек, Жолдаудың саяси, экономикалық маңызы зор.

Онда экономиканың жетекші күші кәсіпкерлікке жан-жақты қолдау көрсету, жаңа әлеуметтік үлгіні қалыптастыру, білім және кәсіби біліктілікті дамыту сынды міндеттер қойылды. Оны жүзеге асыруда еліміздің мүмкіншілігі мол. Экономикалық, қаржылық ресурстарымыз жеткілікті, әлем елдерінің ең озық университеттерінен дәріс алып, шетелдіктермен бәсекелесе алатындай білімді, білікті мамандарымыздың шоғыры қалыптасты. Біздің еліміз үшін жаңа даму кезеңі басталды.

Болашақтың негізі - білім мен ғылымда. Осыған орай Жолдауда: «Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Қазіргі әлемде жай ғана жаппай сауаттылық жеткіліксіз болып қалғалы қашан. Біздің азаматтарымыз үнемі ең озық жабдықтармен және ең заманауи өндірістерде жұмыс істеу машығын меңгеруге дайын болуға тиіс. Сондай-ақ, балаларымыздың, жалпы, барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет. Балаларымыз қазіргі заманға бейімделген болуы үшін бұл аса маңызды», - деп айта келіп, Нұрсұлтан Әбішұлы білім беру саласындағы төрт негізгі басымдылықты ашып баяндады. Ол - «Балапан» бағдарламасы, 2013 жылдан бастап халықаралық үлгідегі куәліктер беру арқылы инженерлік білім беруді және заманауи техникалық мамандықтар жүйесін дамытуды қамтамасыз ету, жеке бизнестің, Үкіметтік емес және қайырымдылық ұйымдарының, жеке адамдардың әлеуметтік жауапкершілігі білім беру саласында айрықша көрінуі, оқыту әдістемелерін жаңғырту және өңірлік мектеп орталықтарын құра отырып, білім берудің онлайн-жүйелерін дамыту [1].

Елбасы Жолдауында жастарға ерекше орын беріп отыр. Жас азаматтарға білім жағынан да, жұмыспен қамтамасыз ету тұрғысынан да түгелдей жағдай жасалуда. Себебі жастар - мемлекетті алға сүйрейтін күш.

Еліміз алдына үлкен міндет қойып отырса, оны жүзеге асыру бірінші кезекте жастардан талап етілері хақ.

Қазақстан Бүкіләлемдік экономикалық форумның Жаһандық бәсекелестікке қабілеттілік жөніндегі биылғы жылғы бағалауы бойынша әлемдегі ең дамыған елу елдің қатарына кіріп отыр. Бұл- Елбасының алға қойған стратегиялық мақсатының жүзеге асқандығын және Қазақстанның орнықты даму үстінде екендігін білдіреді. Бұл орайда жастарға артылып отырған міндет зор.

Бес жыл бұрын біздің ел осы рейтинг бойынша 67 орында тұрған болса, қазір осы жылдың ішінде 17- сатыға көтеріліп отыр. Бұл- үлкен жетістік. Қазақстан Бүкіләлемдік экономикалық форумның аталған рейтингісіне бірнеше жылдардан бері қатысып келеді.

Егер сол кездегі бізбен көршілес, одақтас елдердің сол кездегі жағдайына назар

аударатын болсақ, осыдан бес жыл бұрын Ресей - 63-ші орынды, Өзбекстан - 51 -ші орынды, Литва - 53-ші орынды, Түркия - 61-ші орынды, Латвия - 68-ші орынды, Украина - 82-ші орынды. Грузия - 90-шы орынды, Тәжікстан - 122-ші орынды, Қырғызстан 123-ші орынды еншілеген болып шығады. Ал енді осы елдердің қазіргі жағдайына келетін болсақ, Ресей бес жылдың ішінде бір саты төмен сырғып, енді 64-ші орынмен қанағаттанған. Өзбекстан 39-шы орынға көтерілген. Түркия 44-ші орынға табан тіреген. Эстония мен Латвия да алға басқан. Украина екі орынға төмен сырғыған. Қырғызстан 121 -ші орынды қанағат тұтқан. Грузия 72-ші орында. Тізімдегі осы жағдайлар Қазақстанның орнықты даму үстінде екендігін білдіреді. Осыдан бес жыл бұрынғыдай жаһандық бәсекелестікке қабілеттілік жөніндегі жаңа тізімді Швейцария бастап келеді.

Ал өткен жылдың нәтижесіне назар аударсақ, Қазақстан онда 51-ші орынға ие болып, біз мақсат еткен елуліктің табалдырығына табан тіреген болатын. Енді міне, елуліктің ішіне ендік. Мұнымен де тоқталып қалмасмыз анық. Өйткені, Елбасымыз Қазақстан дамуының 2050 жылға дейінгі стратегиялық мақсатын айқындай отырып, енді 30 елдің қатарына кіру талабын алға қойып отыр. Демек, келешек көкжиегіндегі алға қойған мақсатымыз қазіргіден әлдеқайда биік [2].

Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде білім, ғылым, технология, экономика мен мәдениетті дамыту - ол елдегі адам капиталын дамытудың негізгі факторы және ел дамуының негізгі бағыты болмақ. Оны әлемдегі ұлы реформалар мен дамыған және жақсы қарқынмен дамушы Шығыстың (Жапония, Оңт. Корея, Малайзия, ҚХР т.б.) және Батыстың (Франция, Алмания, Англия т.б.) елдерінің дамуындағы жетістіктердің негізгі факторы екенінен көреміз.

Мемлекеттің капиталы, бірінші, табиғи ресурстар (кен орындары); екінші, жылжитын және жылжымайтын мүлік (зауыттар, ғимараттар, автомобиль т.б.); үшінші, адам капиталынан тұрады.

Әлемдік банктің есебі бойынша, АҚШ-тағы ұлттық байлықтың ішінде барлық өндіріс қорының (ғимараттар мен жылжымайтын мүлік, машина мен құрал-жабдықтар) үлесі -19, табиғи ресурстар - 5, ал адам капиталы - 76%. Батыс Еуропадағы сондай көрсеткіштер - 23, 2 және 74; Ресейде - 10, 40 және 30%. Ал, біздің елдегі адам капиталының үлесі 10-12%. Сондықтан бізге «Қазақстан-2050» Стратегиясын іске асыру үшін адам капиталы үлесін 6 еседен астам өсіру міндеті тұр.

Адам капиталының 1% өсуі еңбек өнімділігін 3,81%-ға өсіретіндіктен, соңғы 20-25 жылда әлемдік экономика негізінен осы адам ресурсы есебінен да-муда. Әлемдік банктің 192 елде жүргізген зерттеулері өтпелі экономикалық елдері өсуінің тек 16% ғана физикалық капиталға (құрал-сайман, ғимараттар және өндіріс инфрақұрылымы), 20%-ы табиғи капитал, қалған 64%-ы әлеу меттік және адам капиталымен байланысты екенін дәлелдеді. Дамыған елдердегі жалпы ұлттық өнімнің 40 пайызы тиімді білім жүйесін дамытудың қорытындысы.

БҰҰ-ның Даму бағдарламасының дерегі бойынша Еуропаның экономикасы дамыған елдеріндегі денсаулық пен білімге жұмсалатын қаржы ІЖӨ-нің 8,1% және 8,5%-ін құрайды. Еуропа елдеріндегі денсаулыққа бөлінетін орташа қаржы АҚШ-пен (6,5%) шамалас 6,44%-ға тең. Әлемде денсаулыққа орташа 5,5% (Қазақстанда 2,5%) бөлінеді.

АҚШ, Жапония, Швейцариядағы жалпы капиталдың 75-80% адам капиталының үлесінде. Қазіргі кезде дамыған елдердегі экономикадағы белсенді азаматтардың 50%-ы, АҚШ тұрғындарының үштен екісі ой еңбегімен айналысады.

Яғни адам капиталы - ол дамудың келесі жоғарғы сатысы, инновациялық экономика мен білім экономикасын қалыптастырып дамытатын негізгі фактор және ол мемлекеттің даму деңгейін айқындайтын негізгі көрсеткіш. Инновациялық экономика- ол жоғары сапалы өмір, интеллект, білім, ғылым және жоғары сапалы адам капиталы.

Адам капиталы- ол қоғамдық өндірістегі адамның еңбек өнімділігі мен өндіріс тиімділігін арттыру арқылы оның табысының өсуіне әсер ететін, белгілі инвестицияның нәтижесінде қалыптасқан сол адамның денсаулығы, білімі, тәжірибесі және мүмкіндігі болып табылады. Яғни қазіргі экономикалық жүйеде адам капиталы ұлттың бәсекелестік қабілетін қамтамасыз етуде маңызы зор дербес ресурс болып табылады.

Егер әлемде қабылданған белгілі бағалауды Қазақстанға пайдалансақ, онда адам капиталының 1-ден 3%-ға дейін өсуі ІЖӨ-ні 1%-ға өсіретінін көреміз. 2012 жылғы Қазақстанның ІЖӨ-сі 27,45 триллион теңгені (\$183 млрд.) құраса, онда адам капиталы 1%-ға өскенде ІЖӨ-нің жылына өсуі $27,45 \times 0,01 = 0,274$ триллион немесе 274 млрд. теңгені құрайды. Адам капиталын дамытып, осы бағдарламаны іске асыратын тиімді механизмді зерттеп дайындағанда, оның экономикалық тиімділігі жылына жүздеген миллиард теңге болады. Қазақстанда адам капиталын қазіргі деңгейден 55-60%-ға өсіру көзделген. Қазіргі ІЖӨ-нің деңгейімен адам капиталын сонша өсірсе, оның экономикалық тиімділігі жылына орташа 15 трлн. теңге болады. 90-шы жылдармен салыстырғанда, Қазақстанда ІЖӨ-нің 22 есеге өскенін және осы өсу динамикасының сақталатынын ескеріп, 7-8 жылда ІЖӨ-нің екі еселенуіне қол жеткізгенде, алдағы 12-15 жылда адам капиталы дамуының экономикалық тиімділігі 62-65 триллион теңгені құрап, экспортқа бағытталған отандық жоғары технологиялық өнім 45-50%, іште пайдаланатын өнімнің үлесі 70%-ды құрамақ. Ал, импорттағы машина, құрал-сайман, технологияның үлесі 40-45%-ға азаяды [3].

Қазіргі таңда жаһанданудың адам қызметінің барлық салаларына, атап айтқанда, саяси, экономикалық, мәдени немесе басқа да үрдістерге ықпал етуі айқындалуда. Ғаламдық көлемдерге ие болып отырған ақпарат, тауарлар, капитал, қызмет көрсетулер ағымдары оған куә болуда. Үздіксіз даму мен жетілуде болып әлем бір орында тұрмайды, осыған орай нарықтардың даму қарқындары жаһандану үрдісіне қатысуды қамтамасыз ететін елдің әлеуметтік және экономикалық салаларын басқаратын институттардың даму қарқындарынан әлде қайда алдыда. Әлемдік тәжірибе айқындағанындай, жаһанданған экономика әлемдік қаржылық, өндірістік және әлеуметтік құрылымдарға тиімді енгізілген институттары бар елдерге тән болады [4].

Әлем елдері экономикасының жағдайы жинақталған адам капиталы мен оны тиімді пайдаланудың байланысының бар екенін көрсетті. Экономика неғұрлым тиімді болса, соғұрлым ел халқының өмір сүру деңгейі жоғары. Неғұрлым жан басына шаққандағы табыс жоғары болған сайын, соғұрлым қоғамдағы білім деңгейі жоғары және керісінше, адамның ой өрісі жоғары болған сайын, оның табысы артады. Адамның денсаулығына қатысты пайымдаулар да осыған ұқсас болады. Логика бойынша, жоғары бәсекеге қабілеттілік қарқынды экономикалық өсуді қамтамасыз ете отырып, халықтың өмір сүруінің жоғары деңгейі мен сапасына ықпал етеді. Басқа жағынан алып қарағанда, әл-ауқаттылықтың жоғары деңгейіне адамдардың білімі мен қабілеттіліктерін толық пайдалануға негізделген жаңа экономиканың қалыптасу жағдайында, бәсекеге қабілеттілігінің маңызды факторлары болатын мәдениеттің, жалпы білім беру және кәсіби дайындық, жақсы денсаулықтың жоғары деңгейі сәйкес келеді. Сонымен қатар, ауқаттылықтың өсуі жоғары сапалы тауарларға сұранысты арттыра отырып экономиканың және бәсеке қабілеттілігінің дамуының қозғаушы күші рөлін атқарады. Қорыта келгенде, халықтың өмір сүру сапасын (мысалы, тұрмыс, көлік, телекоммуникация, денсаулық сақтау жағдайларын жақсарту) арттыруға бағытталған шаралар, халықтың өмірін жақсартып, қосымша салалардың жанғыруына ықпал етіп, халықтың жұмыспен қамтылуын қамтамасыз етеді [5].

Жоғарыда көрсетілген фактілер зерттеу бағытының өзектілігі мен жаңалығын анықтайды.

Қорыта айтқанда, Президентіміздің зор үмітін ақтап, мемлекетіміздің мақтан тұтатын, Қазақстанның болашағы, бәсекеге қабілетті азаматтарын даярлауда,

стратегиялық бағытын жүзеге асыруда ЖОО жұмыс істейтін оқытушы- профессор құрамына айырықша жауапкершілік жүктеледі. Осы талап үдесінен шығу үшін университет оқытушылары ізденіп, жаңа заманның жалынды жастарын, адами капиталды бәрінен жоғары қоятын, салауатты, жан- жақты білімді, алғыр жас ұрпақты, халықаралық сұранысқа ие маман кадрларды даярлауда бар күш- жігерін салып еңбек етуде. Елбасының алға қойған стратегиялық жоспарын ел болып бірігіп, жұмыла нәтижелі жұмыс атқарғанда ғана жүзеге аспақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Қазақстан – 2050» стратегиясы- қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті- Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы //Егемен Қазақстан, 2012 жыл, 15 желтоқсан
2. Сұңғат Әліппай Енді еліміз елулікте! //Егемен Қазақстан, 2013 жыл, 6 қыркүйек
3. Жанұзақ Әкім, Иван Дудин, Ғалымбек Әкімов Адам капиталы- қоғамды алға бастырушы күш // Егемен Қазақстан, 2013 жыл, 16 тамыз
4. Указ Президента Республики Казахстан «О Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года».-Астана, 2010г.
5. Каменецкий В.А., Патрикеев В.П., Капитал (от простого к сложному):— Санкт-Петербург, Экономика, 2006 г.- 584 с.

УДК 33

ИНВЕСТИЦИОННАЯ ПРОГРАММА КАК ОДИН ИЗ МЕТОДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СУБЪЕКТОВ ЕСТЕСТВЕННЫХ МОНОПОЛИЙ В СИСТЕМЕ ВОДОСНАБЖЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Смагулова Д. Ж., магистрант
Университета Международного Бизнеса,
г. Алматы, naturalmonopoly1@gmail.com

Бұл мақалада табиғи монополияны тиімді пайдалану мен мемлекеттің инвестициялық саясатына қатысты сұрақтарды шешу жолдары жайлы айтылады.

В статье рассматриваются вопросы о государственном регулировании субъектов естественных монополий в системе водоснабжения в Республике Казахстан в целях повышения эффективности производства питьевой воды и рационального и экономичного ее использования населением страны.

The article deals with the questions of state regulation of subjects of natural monopolies in water supply system in the Republic of Kazakhstan in increasing the production of efficiency of drinking water, rational and economic use by the country population.

Ключевые слова: государственное регулирование, естественная монополия, водоснабжение, сверхнормативные потери, инвестиционная программа, ответственность.

В Послании Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 28 января 2011 года «Построим будущее вместе!» было отмечено, что

вопросы обеспечения казахстанцев качественной питьевой водой – важнейшая задача улучшения здоровья народа, поэтому это будет нашим приоритетом.

Работа по обеспечению качественной питьевой водой была начата 8 лет назад, и есть положительные результаты. Доступ к централизованному водоснабжению в сельских населенных пунктах вырос до 41 процента, в городах - до 72-х процентов. Количество людей, пользующихся привозной водой, уменьшилось в 4 раза.

В то же время ещё немало сёл нуждаются в улучшении систем водоснабжения.

Изношенность сетей водоснабжения в городах составляет 60 процентов [1]. Последнее является одной из основных причин нормативных и сверхнормативных потерь субъектов естественных монополий в системе водоснабжения. Сверхнормативные потери - это превышение фактических потерь над нормативными потерями, что является негативным явлением в хозяйственной деятельности субъектов естественных монополий. Это отражается на установлении более завышенных тарифов на товары, услуги и работы, предоставляемые предприятиями-монополистами. Поэтому в настоящее время стоит вопрос об их снижении и устранении. В своем отчете «Об итогах работы за 2010 год и стратегических задачах на 2011 год» Агентство по регулированию естественных монополий (АРЕМ) дало следующие данные о нормативных потерях предоставления услуг субъектов естественных монополий (СЕМ) (Рисунок 1, 2).

Усредненные показатели нормативных потерь с 1987 года

Год	электроэнергия	теплоэнергия	вода
1987	12,0	16,0	17,5
1995	14,0	19,4	21,3
2000	19,0	20,9	27,2
2003	21,4	23,7	33,1
2006	22,1	26,5	32,0
2009	19,4	23,6	25,1
2010	17,9	22,0	23,0
2011	15,9	19,7	20,4
2012	15,4	18,4	18,4
2013	15,2	18,1	17,4
2014	15,1	18,0	16,4

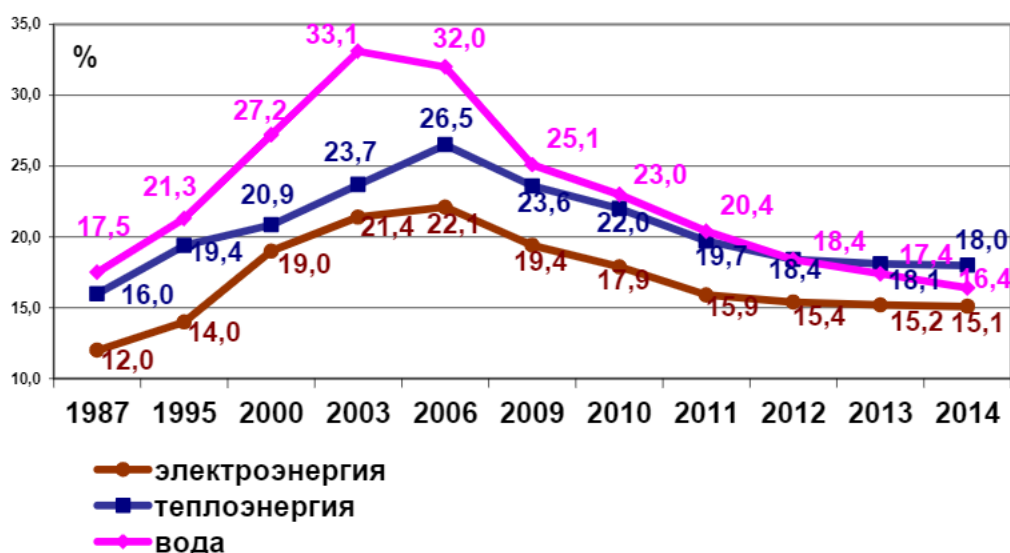

Рисунок 1. Изменение нормативных технических потерь субъектов естественных монополий.

Можно говорить о значительном росте технических потерь в системе водоснабжения до 2003 года. Это объясняется, как было выше сказано, материально-технической изношенностью оборудования предприятий. Снижение нормативных потерь произошло вследствие реализации инвестиционных программ, направленные на восстановление и модернизацию основных активов субъектов естественных монополий и принятия ряда нормативно-правовых актов. Государство ставит задачи по снижению нормативных потерь в течение 5 лет до уровня 1987г. в сфере водоснабжения в

- 2009г. – на 1,9%,
- 2010г. – на 2,6%,
- 2011г. – на 3,1% ,
- 2012г. – на 1,2%,
- 2013г. – на 1,2%.

Экономия от снижения в 2010 году нормативных потерь составляет 3,2 млрд. тенге, в том числе по воде – 989,4 млн. тенге (в 2009 году – 1 058,3 млн. тенге).

Для достижения вышеуказанных показателей ведется программа ликвидации сверхнормативных потерь. (Рис. 3).

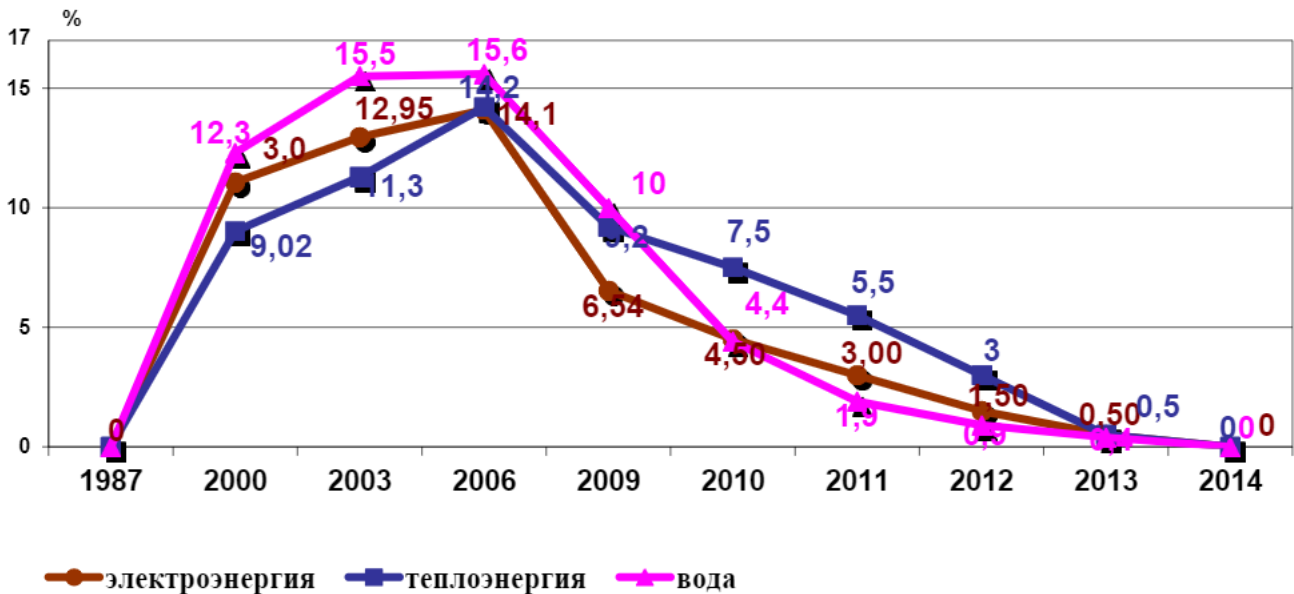

Рисунок 3. Поэтапная ликвидация сверхнормативных потерь.

Данные за 2011-2014 – прогнозные показатели. Фактические потери воды за 2008 год по 16 крупным водоканалам составили около 5 млрд. тенге. Экономия от снижения в 2010 году сверхнормативных потерь составляет в 1,5 млрд. тенге, в том числе по воде – 84,3 млн. тенге (в 2009 году – 210 млн. тенге) [2].

В соответствии с Приказом Председателя Агентства Республики Казахстан по регулированию естественных монополий от 4 августа 2006 года N 191-ОД «Об утверждении Правил утверждения нормативных технических потерь, технических и технологических норм расхода сырья, материалов, топлива, энергии субъектов

естественных монополий» при утверждении предельного уровня тарифа (цены, ставки сбора) сроки действия нормативных технических потерь, технических и технологических норм расхода сырья, материалов, топлива, энергии определяются исходя из периода реализации инвестиционных программ и (или) инвестиционных проектов [3].

В статье 3 Закона Республики Казахстан от 9 июля 1998 года № 272-І «О естественных монополиях и регулируемых рынках» даны следующие определения:

1. *инвестиционная программа* — программа вложения и возврата средств, направленных на создание новых активов, расширение, восстановление, обновление, поддержку существующих активов, реконструкцию, техническое перевооружение основных средств субъекта естественной монополии, на краткосрочный, среднесрочный или долгосрочный период с целью получения технико-экономического эффекта, включающая в себя один или несколько инвестиционных проектов;

2. *инвестиционный проект* — комплекс мероприятий, предусматривающий инвестиции в создание новых, расширение и обновление действующих производств;

3. *инвестиционный тариф (цена, ставка сбора)* — утвержденный уполномоченным органом в рамках одного инвестиционного проекта тариф (цена, ставка сбора) или его предельный уровень на регулируемые услуги (товары, работы) субъекта естественной монополии, оказываемые на вновь созданных объектах, действующий до полной окупаемости вложенных инвестиций [4].

В настоящий момент государство в лице Агентства по регулированию естественных монополий проводит политику «установление тарифов через инвестиционные программы», которая является потенциально эффективной, однако стоит важная задача — контролировать, как исполняются инвестиционные обязательства, взятые монополистами «в обмен» на повышение ставок. Применение инвестиционных тарифов субъектами естественных монополий выглядит следующим образом: (Рисунок 4.)

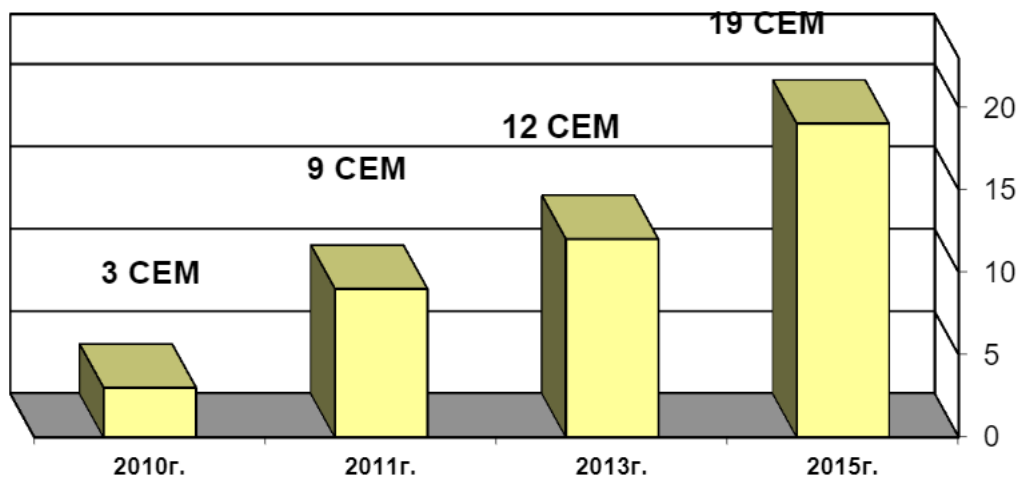

Рисунок 4. Динамика количества базовых СЕМ, работающих по инвестиционным тарифам

Объем инвестиций в 2009 г – 4,4 млрд.тенге; 2010 г. – 7,5 млрд.тенге; 2011 г. – 9,5 млрд. тенге [2].

Таким образом, в целях повышения эффективности производства питьевой воды и рационального и экономичного ее использования населением страны необходимо создать новые активы и провести реконструкцию, техническое перевооружение основных средств субъектов естественной монополии, что непременно снизит

технические потери воды при ее добычи, обработке и доставки потребителям. Одним из решений этого вопроса станет инвестиционная политика государства в отношении субъектов естественных монополий, которая предполагает следующее:

1. повышение ответственности субъектов естественной монополии и регулируемого рынка за выполнение инвестиционных обязательств;
2. обеспечение соответствия объема инвестиционных обязательств уровню тарифного дохода;
3. повышение прозрачности инвестиционной деятельности субъектов естественных монополий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Послание Президента Республики Казахстан Назарбаева Н.А. народу Казахстана от 28 января 2011 года «Построим будущее вместе!».
2. Отчет Агентства РК по регулированию естественных монополий Об итогах работы за 2010 год и стратегических задачах на 2011 год.
3. Приказ Председателя Агентства Республики Казахстан по регулированию естественных монополий от 4 августа 2006 года N 191-ОД «Об утверждении Правил утверждения нормативных технических потерь, технических и технологических норм расхода сырья, материалов, топлива, энергии субъектов естественных монополий».
4. Закон Республики Казахстан от 9 июля 1998 года № 272-І «О естественных монополиях и регулируемых рынках».

ӘӨЖ 339.94

ӨНІРЛІК ДАМУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Т.П. Табеев - аға оқытушы, экономика магистрі
ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қ.
talgattabei@mail.ru

Өңірлік дамудың ерекшелігі - жедел нәтижелерге сенуге негізделмейді. Өңірлік дамуды мемлекеттік реттеу шаралары әрқашанда жалпы мемлекеттік ресурстарды пайдаланумен байланысты, сондай-ақ мемлекеттің барлық аймақтарының жиынтығының мүддесі ретінде қарастырады.

Особенность регионального развития в том, что она не основывается на доверии оперативных результатов. Меры государственного регулирования по развитию региона связаны с использованием государственных ресурсов, а также, рассматривается как комплексный интерес всех регионов государства.

Feature of regional progress that it is not based on confidence of operative results. Measures of state regulation on progress of region are connected with use of the state resources, as well as, is considered as complex interest of all regions of the state.

Түйін сөздер: өңірлік даму, экономиканы мемлекеттік реттеу, аймақтық экономика, өңірлік дамуды мемлекеттік реттеу, аймақтық саясат.

Қоғамның қай тұсында болмасын экономиканы басқару мемлекетке қашанда

оңай болған емес. Қазіргі ғылымы мен техникасы, ақпараты қарқынды дамып келе жатқан қоғамда мемлекеттік басқарудың тиімді жүйесін құру мақсатында мемлекеттік биліктің түрлі деңгейлері арасындағы қызметтер аясын, функциялары мен жауапкершіліктерін нақты ажыратуды қамтамасыз ететін заңдарды одан әрі жетілдіріп, сонымен бірге жергілікті мемлекеттік басқарудың тиімді жұмыс істеуі үшін жағдайлар тұрғызу басты мақсат.

Мемлекеттік реттеудің тиімді болуы үшін оның барлық функцияларын басқару деңгейлері арасында нақты бөлу тек қана уақытты талап етіп қоймай, сонымен бірге, ел мүддесіне залал келтіретіндей қателіктер жіберіп алмау үшін шетелдердің тәжірибелеріне талдау жүргізу, кейбір елдерде болған кемшіліктерді болдырмау, бюджет жүйесіне өзгерістер енгізу, өкілеттіктерді айқын ажырату, салықтарды бөлу, бюджетаралық қатынастарды дұрыс шешу, ең маңыздысы мемлекеттік мүдденің халық мүддесімен астарласып жатуына аса сақтықты талап ететін мәселе.

Жалпы ұлттық экономиканың және әрбір өңірдің дамуын ұлттық экономика аумақтарының көлемі мен сапалық сипаттамаларынан бас тарта отырып, біртұтас ретінде ғана қарастырмай, көптеген белгілері бойынша бір-бірінен өзгешеліктері бар өзара әрекет етуші аймақтар жүйесі ретінде талдау маңызды. Сонымен қатар, нақты өңірлерде аумақтық орналасқанына қарамастан, бүкіл елдің өндірістік-экономикалық әлеуетін, оның әлемдік экономикалық кеңістіктегі орнын, ұлттық және экономикалық қауіпсіздігі мен тұрақтылығын анықтайтын объектілердің қызметін де талдау маңызды. Оларға: әскери өнеркәсіптік кешен, бәсекеге қабілетті, ғылымды қажетсінетін және жоғары технологиялы салалар мен сфералар, аса маңызды әлеуметтік және мәдени объектілер және т.б жатады. Аталған нысандардың дамуын реттеу мемлекеттің аймақтық экономикалық саясатының жоғары деңгейлі негізгі қызметі болып табылады. Нақты айтқанда теңдесі жоқ табиғи ресурстарға бай аймақтарды игеру және дамыту, жоғары технологиялы өндірістің қызмет етуі мен дамуы үшін қолайлы ортаны құру, қорғаныс сферасындағы кәсіпорындардың іс-әрекеттерін шешу, сыртқы экономикалық және аймақаралық байланыстарды ұйымдастыру және басқа да мәселелер ірі көлемдегі мемлекеттің мақсатты бағдарламаларын құру мен жүзеге асыру арқылы шешілетіндігі белгілі.

Өңірлік дамуды нақты реттеудің бірінші маңызды шарты – төменгі деңгейдің біреуінде де жеткілікті құқы және (немесе) ресурс жоқ болған кезде, федералды өкімет жақтан қолдауына жүгінбей-ақ, сол немесе басқа аумақтық даму мәселесін өз бетінше шешуде ғана қолдану болып табылады. Әрбір нақты жағдайда мемлекет араласуы тек қалаулы ғана емес, керекті, баламасыз екенін дәлелдеу керек.

Аймақтанудың келесі деңгейі – мемлекеттердің өз ішіндегі өңірлерге бөлінуі. Бұл орайда аймақшылдықтың тарихи тамыры терең Ресейдің тәжірибесін қарастыруға болады. 1991ж. бастап Ресейде бірнеше аймақтық стратегия жүзеге асырылды. Б.Ельциннің Президенттігі кезінде аймақтық саясат өңірлерге егемендік пен экономикалық мүмкіндіктер беру принципіне негізделді. Келесі стратегия губернаторлармен тепе-теңдік ұстау үшін жергілікті өзін-өзі басқару ұйымдары басшылары мен Президенттің өкілдерін пайдалана отырып, қаржы-экономикалық орталықтандыруды көздеді. Тағы бір стратегияны ұсынған Е.Примаков биліктік вертикальды қайта орнату және губернаторларды сайлаудан бас тарту, немесе билігін шектеу арқылы орталықтандыруды күшейтуді мақсат тұтты. Бұл аймақтық стратегиялардың барлығының дерлік өзіндік кемшіліктері болды, өйткені олар көп жағдайларда саяси процесс субъектілерінің мүдделерін ескере бермеді.

Өңірлік реттеу құралдарының әмбебаптылығы мен әсер ету арқылы бойынша оларды екі топқа бөлуге болады:

- жалпы экономикалық реттегіштер немесе макроқұралдар, олар белгілі бір аумақтардағы көптеген экономикалық субъектілердің әрекетіне әсер етеді; - жеке әсер

етуші реттегіштер немесе микроқұралдар. Аймақтық экономикалық саясаттың макроқұралдары аймақтар бойынша жіктелген көрсеткіштер (нормативтер, қойылымдар және т.б.) мен жалпы мемлекеттің салықтық, несиелік, инвестициялық, әлеуметтік саясатының шарттарын білдіреді. Сөзімізді нақтылайтын болсақ, мәселелік аймақтар үшін кәсіпкерлікке төмендетілген қойылымдар белгіленеді: жеңілдетілген несиелік қойылым, жеңілдетілген көлік тарифтері. Жекелеген аймақтарға халықтың қоныстануын арттыру және қолайсыз жағдайларды көтермелеу үшін мемлекет табыс салығын төмендетуі мүмкін немесе жалақыға қосымша төлемдер енгізуі мүмкін.

Аймақтық саясат мәселесі Қазақстан үшін де аса өзекті. Республиканың 14 облысы әртүрлі табиғи-климаттық аймақтарда орналасқан, әртүрлі даму тарихы, экологиясы бар және сондықтан олардың әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі айтарлықтай өзгеше. Осыған байланысты егемен Қазақстанда белгілі бір аймақтық саясат жүргізіліп келеді. Дегенмен, реформа жылдары саралану күшейді, ал әлеуметтік мәселелер шиеленісті. Сондықтан да басқа елдердің тәжірибесін пайдалана отырып, Қазақстан Республикасы аймақтық саясатының 2010-2014 жж. арналған тұжырымдамасы жасалды. Бұл тұжырымдамада Қазақстандағы аймақтық саясаттың мақсаттары анықталған. Олар: Қазақстанның экономикалық қауіпсіздігін және елдің біртұтастығын нығайту; инфрақұрылымды, шаруашылық қызметті нығайтуға және халықтың тұрмыс деңгейін жақсартуға ықпал ететін маңызды инвестициялық жобаларды жүзеге асыру жолымен аймақтар арасындағы әлеуметтік-экономикалық даму деңгейіндегі айырмашылықтарды төмендету болып табылады.

Неғұрлым аумақтық дамуды мемлекеттік реттеуде аумақтардың бастамашылдық қызығушылығы жоғары болып, олар бұл процеске белсенді түрде қатысса, соғұрлым қандай да бір оң нәтижелер алуға деген сенім жоғары болады. Нақты тірек-сызбасы: “Мемлекет реттейді – аймақтар әрекет етеді”. Бұл кезде мемлекет аумақтық дамудың мүдделерінде өзі өктем бастамашылдық танытуы және оны сол немесе басқа Федерациялық субъект аумағында өз бетінше жүзеге асыруы тиіс болатын жағдайларды да жоққа шығармайды, бірақ субъектінің келісімі және оның жүзеге асыруда қатысуы міндетті болып танылады.

Аймақтық жүйе шаруашылық құрылымдарға қарағанда күрделі және инерциялы, ал аймақтық ұдайы өндіріс циклі уақыты бойынша шаруашылықпен тіпті салыстыруға келмейді. Өңірлік даму процесі барысының ерекшеліктері жедел нәтижелерге сенуге негізделмейді. Тек өңірлік байланыстардың барлық тізбегі бойынша өзгерістерден өткеннен кейін болуы мүмкін маңызды және оқшауланған өзгерістерден ағымдағы және кездейсоқ өзгерістерді ажырата білу керек.

Өңірлік реттеуде ерекше жауапкершілік пен бақылаудың тәртібі қажет, себебі: біріншіден, аумақтық дамуды мемлекеттік реттеу шаралары әрқашанда жалпы мемлекеттік ресурстарды пайдаланумен байланысты; екіншіден, өзіндік құралы ретінде саяси және әлеуметтік мәні бар аймақтық процесстер болады; үшіншіден, бір аймақтың сондай-ақ мемлекеттің барлық аймақтарының жиынтығының мүддесі ретінде қозғайды. Қарастырып отырған саладағы нақты іс-әрекеттерге жауапкершіліктің үш жағы болуы керек: лайықты шешімдерді қабылдауға жауапты мемлекеттік құрылымдар; осы шешімдерді орындайтын мемлекеттік органдар; мемлекеттік қолдауға ие үкімет және басқару ұйымдары.

Аумақтық дамуды іс жүзіндегі мемлекеттік реттеудің маңызды қағидалық шарты – екі бағыттағы дұрыс қолданылатын бағдарламалық-мақсатты әдістердің пайдасын мейлінше кең пайдалану, біріншіден, шындығында мақсатты аймақтық бағдарламаны өңдеу және жүзеге асыру жолымен; екіншіден, аймақтық дамуды мемлекеттік реттеудің әр түрлі іс-әрекеттерінің жалпы әдістемелік базасы ретінде бағдарламалық-мақсатты жолдарын пайдалану негізінде.

Өңірлердің әрбір типіне базалық жеңілдіктер мен ынталандырулардың өзіндік

жиыны сәйкес келеді, олар жеңілдетудің арнайы формаларымен толықтырылады, олар нақты міндеттерді (мәселен, көліктік инфрақұрылымды жеделдетілген жасақтау) шешуге немесе қызметтің жекелеген түрлерін (банктік қызметтер және т.б.) ынталандыруға, арнайы типтегі (шағын немесе ірі) инвесторларды өңірге тартуға бағытталған.

Жалпы алғанда аймақтық реттеудің құқықтық негіздері теңгерілген ұлттық дамуға жетуді қамтамасыз етуге, ұлттық бірлік пен ынтымақтастықты нығайтуға және тұрғылықты мекен-жайына қарамастан өзін-өзі дамыту үшін барлық азаматтарға бірдей мүмкіншіліктер беруге арналған. Аймақтық дамуды қаржы-экономикалық реттеу әлемдік тәжірибеде сынақтан өткен және кең тараған реттеу әдістері мен нысандарын пайдалануды сипаттайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Региональная экономика. Учебник / Под ред. В.И. Видяпина, М.В. Степанова. - М.: ИНФРА-М., 2010.
2. Коваленко Е.Г. «Региональная экономика и управление» С-Пб. Питер, 2005г. 283 стр.
3. Приоритеты совершенствования структуры хозяйства регионов Казахстана/ Р.З. Жалелева.- Алматы: ИЗ МОН РК, 2008.- 30 С.-

УДК 336.7

АНАЛИЗ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ ЯКУТИИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В РЕГИОНЕ

Гадевосян Н. Р., аспирантка

*Научный руководитель: Рац Галина Ивановна, д.э.н., профессор кафедры
Международных Экономических Отношений Финансово-экономического Института
Северо-восточный Федеральный Университет им. М. К. Аммосова, г. Якутск
nivur@mail.ru*

Мақалалда Якутиядағы туризм саласына инвестиция тартудың инвестициялық потенциалы талданған.

*Статья посвящена анализу инвестиционного потенциала Якутии в сфере
привлечения инвестиций в сферу туризма*

*The article is devoted to the analysis of the investment potential of Yakutia in
attracting investment in tourism*

Ключевые слова: Якутия, туризм, инвестиции, SWOT-анализ, PEST-анализ

На современном этапе развития экономики, в послекризисный период, особо актуальным вопросом стоит диверсификация регионального хозяйства и хозяйства стран. Российская Федерация считается традиционно страной с доминирующим первичным сектором экономики. Якутия, будучи самым крупным субъектом России, так же, с точки зрения инвестиционной привлекательности, является регионом, который заинтересован в привлечении инвестиций из-за рубежа, в первую очередь из стран АТР, с которыми сложились исторически тесные хозяйственные и культурные связи. По оценкам агентств России и мира, Якутии присваивают средние рейтинги

инвестиционной привлекательности со стабильным или позитивным прогнозом. [1, с.72-74] По состоянию на 1 января 2012 года накопленный иностранный капитал в экономике Республики Саха (Якутия) составил 2 886,9 млн долларов США, что на 36% больше, чем годом ранее. За 2011 год поступило инвестиций из-за рубежа в экономику республики 1 403,5 млн долларов США, что выше поступлений 2010 года на 5%. Из общего объема поступлений 96,9% вложено в добычу полезных ископаемых. В структуре накопленных иностранных инвестиций на 01 января 2012 года доля прямых инвестиций составила 1,6%, доля прочих инвестиций, осуществляемых на возвратной основе (кредиты) – 97,8%. Среди стран-инвесторов по объему накопленного в республике капитала лидировали Люксембург (63,3%) и Великобритания (26,2%). По объему поступлений инвестиций из-за рубежа в регионы Дальневосточного Федерального округа в 2011 году Республика Саха (Якутия) занимает 2 место после Сахалинской области. [2, с.11] Однако, доминирующая часть привлеченного капитала приходится на первичный сектор экономики. В связи с этим, региону необходимо переориентироваться на сферу услуг, поскольку диверсификация хозяйства – это то, что соответствует вызовам современности.

Говоря о развитии сферы услуг, необходимо учитывать географическое положение региона и природно-ресурсный потенциал. Также немаловажно учитывать опыт других регионов со сходным природно-климатическим потенциалом.

Прежде всего, рассмотрим Север Европы.

Туризм в Швеции к 2010 году был отраслью, которая развивалась значительно, чем туристические отрасли других стран Европы. Общий оборот в этой отрасли вырос до 255 миллиардов шведский крон. Почти 50% этой суммы относятся к внутреннему туризму для личного досуга, 17 % - к внутреннему бизнес-туризму, а треть (34%) к въездному туризму. Доля туризма в ВВП превышает долю сельского хозяйства, деревообрабатывающей промышленности и рыбного промысла. От общей доли ВВП страны туризм занимает до 3% за последние 5 лет. [3, с.5]

Что касается другого северного региона с развитым туризмом, то возьмем в качестве примера Аляску. Аляска выступает активно посещаемым регионом: за 2011 г этот штат посетили 1556 800 туристов, не проживающих на территории Аляски, что выше на 2% показателей предыдущего года.

Чем объясняется такой успех регионов сходных с Якутией по географическим и климатическим условиям? Якутия также может предложить экстремальный туризм, охоту, рыбалку, любование красотами природы. Однако приток инвестиций в сектор туризма Якутии пока остается низким.

Обратимся к SWOT-анализу и СТЭП-анализу.

Таблица 1 – SWOT-анализ Якутии в сфере туризма

Сильные стороны	Слабые стороны
1) Природно-ресурсный потенциал 2) Уникальный климат 3) Аутентичная культура и искусство	1) Отсутствие развитой инфраструктуры 2) Противоречивое законодательство 3) Низкая производительность частных компаний в сфере туризма
Возможности	Угрозы
1) Поддержка правительства в сфере малого и среднего бизнеса 2) Удовлетворение потребностей потенциальных клиентов в сфере внутреннего и въездного туризма 3) Рост конкуренции в сфере туризма 4) Рост регионального рынка	1) Охраняемые территории в республике Саха (Якутия) 2) Остающийся угрожающим уровень коррупции 3) Бюрократические барьеры

Отвечая на вопрос, почему при прочих равных условиях Якутия не может

похвастаться притоком инвестиций, как Швеция и Аляска, можно отметить следующие позиции:

- отсутствие развитой инфраструктуры; несмотря на интенсивное развитие региона, единственным видом транспорта, который сможет отвечать условиям комфорта для перевозки туристов, остается авиатранспорт. Цена авиаперевозки достаточно высока, в связи с ценами на топливо, потому это служит отталкивающим фактором. В качестве альтернативы существует наземный автомобильный транспорт, однако, уровень комфорта весьма низок. Железнодорожное полотно, строительство которого активно ведется, должно в скором времени снизить стоимость цен на перевозки и создать альтернативу в рамках транспорта.

- отсутствие четких и понятных законов в рамках привлечения инвестиций на уровне региона. Так, Законом РС (Я) от 8 ноября 2012 года 1118-3 N 1121-IV были признаны утратившими силу, как противоречащие Федеральному Закону:

- 1) Закон Республики Саха (Якутия) от 22 декабря 1992 года N 1270-XII "Об иностранных инвестициях в Республике Саха (Якутия)";

- 2) Закон Республики Саха (Якутия) от 8 июля 1997 года 3 N 181-I "О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Саха (Якутия) "Об иностранных инвестициях в Республике Саха (Якутия)";

- 3) Закон Республики Саха (Якутия) от 11 декабря 2002 года 3 N 181-II "О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Саха (Якутия) "Об иностранных инвестициях в Республике Саха (Якутия)" [4]

Налоговые барьеры всегда отталкивали инвесторов. Если на Аляске правительство отказывается от прогрессивных ставок налога для инвесторов, чтобы повысить их интерес, то в Якутии ситуация отличается.

- уровень коррупции. На данный момент российское правительство объявило активную борьбу с коррупцией, однако, борьба с устойчивыми стереотипами займет некоторое время, прежде чем ситуация изменится.

- недостаточное количество индивидуальных предпринимателей в сфере туризма, кейтеринговых компаний, гидов, сертифицированных проводников сказывается негативно. К решению этих проблем необходимо подходить конструктивно.

Обратимся к PEST-анализу.

Таблица 2 – PEST-анализ Якутии в сфере туризма

Политика (P)	Экономика (E)
1) Правительственная стабильность на ближайшие пять лет и более, благодаря курсу преемственности и укреплению вертикали власти в стране; 2) Изменения в законодательстве в сторону привлечения инвесторов; 3) Определенная степень участия в государства в отраслях народного хозяйства;	1) Кредитные рейтинги с позитивным и стабильным прогнозом; 2) Устойчивый курс рубля и ставки рефинансирования; 3) Устойчивый в рамках федерального прогноза уровень инфляции; 4) Борьба с безработицей за счет развития частного предпринимательства;
Социум (S)	Технология (T)
1) Демографические изменения в сторону увеличения; 2) Отношение к труду с учетом менталитета; 3) Изменение структуры дохода в связи с диверсификацией экономики; 4) Рост активности внутреннего и внешнего потребителя.	1) Мощная государственная технологическая политика; 2) Государственная поддержка в сфере НИОКР; 3) Новые продукты, в которых заинтересованы потребители; 4) Перспектива для получения новых патентов.

Что касается PEST-анализа, то можно сделать ряд выводов:

- несмотря на имеющиеся проблемные вопросы, можно говорить и о положительных тенденциях в связи с преемственностью политического курса. Федеральное правительство придерживается курса устойчивого развития, руководствуясь мерами поддержки малого предпринимательства, борьбы с коррупцией, а также повышения прозрачности сделок. Также в рамках экономического развития, уровень макроэкономических показателей должен оставаться в рамках, прогнозируемых правительством.

- налоговые послабления всегда выступали мощным стимулирующим фактором, благодаря которому стоило бы ожидать притока капитала в регион. Одним из наиболее привлекательных моментов, в привлечении инвесторов, можно считать создание особой экономической зоны. Правовая база также стремится к обеспечению интереса инвесторов.

- поддержка предпринимательства (в том числе и в области туризма) должна привести к развитию среднего класса, что соответствует целям правительства. Кроме того, развитие сферы туризма должно создать рабочие места, а также исправить демографическую ситуацию. Для Якутии это существенный вопрос в рамках демографической ситуации, поскольку республика является одним из наименее заселенных субъектов России. В этом случае можно будет говорить об эффекте «невидимой ноги», когда граждане смогут перемещаться в динамично развивающийся регион, в котором будет потребность в рабочей силе.

На современном этапе развития региональной экономики, государство по-прежнему опирается на первичный и вторичный сектор экономики, т.е. на традиционные факторы привлечения капитала в Якутию.

Естественно, что инвесторы, прежде всего, заинтересованы во взаимодействии с крупными предприятиями, ориентированными на добычу и переработку сырья. Однако Якутии следует диверсифицировать риски – развивать не только отрасли хозяйства, ставшие традиционными, но и ориентироваться на инновационный потенциал, а также на сферу услуг, поскольку, привлекая иностранные инвестиции в сугубо сферу добычи и переработки сырья можно в перспективе оказаться в сложной ситуации в период спада сырьевых рынков или истощения ресурсов в будущем.

В силу изменений произошедших в региональных экономиках с 2008 года, стало ясно, что диверсификация рисков, изыскание новых подходов и создания новых продуктов и услуг – это существенные факторы устойчивого состояния региона, а в иных случаях – и выхода из кризисных ситуаций.

Опираясь на традиционные виды производства, регион стремится развивать сферу услуг, а также проекты, базирующиеся на уникальном природном комплексе региона, поскольку существует устойчивая доля туристов, которые заинтересованы в экстремальном туризме. [1, с.74-75] Государству всегда прибыльно развивать туристическую отрасль, направленную на въездной туризм, если к этому имеются предпосылки, поскольку туристы из других стран будут оставлять деньги в стране пребывания, по сути ничего не вывозя. [5, с.154]

Якутия нуждается в создании туристической особой экономической зоны, поскольку это позволит встретить вступление России в ВТО адекватно, принимая во внимание, что необходимо развивать сферу услуг и диверсифицировать экономику. Пристальное внимание, которое сейчас обращают на законы, связанные с привлечением инвесторов и их налогообложение, позволяет судить о том, что Якутии следует позиционировать себя, как инвестиционно привлекательный регион с точки зрения вложения средств в сферу услуг.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рац Г.И., Тадевосян Н.Р. Инвестиционная привлекательность Якутии и инновационная направленность диверсификации ее экономики// №2(12), «Вопросы новой экономики», с.72-74
2. Инвестиционный каталог республики Саха (Якутия), Якутск 2012. – 157 с
3. Tourism in Sweden, Facts&Statistics, 2010, 72 p.
4. Закон РС (Я) от 8 ноября 2012 года 1118-3 N 1121-IV
5. Тадевосян Н.Р. О перспективах развития туристического комплекса РС (Я)// Имидж региона как способ социальной адаптации населения: сб. научных трудов/ науч. ред. Л.Н. Цой. – Якутск: издательство БГУЭП, 2010. – 198 с.

УДК 336.7

**ЭКОНОМИЧЕСКИЙ МЕХАНИЗМ УПРАВЛЕНИЯ ЗАТРАТАМИ НА
ПРЕДПРИЯТИЯХ АЛМАЗОГРАНИЛЬНОЙ ОТРАСЛИ (НА ПРИМЕРЕ
РЕСПУБЛИКИ САХА (ЯКУТИЯ))**

Тарасова Т. Н., аспирант

Научный руководитель: Устинова Ю.И., к.э.н., доцент кафедры «Бухгалтерский учет, анализ и аудит» Финансово-экономического института, Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова

Мақалалда Якутиядагы алмазгранилдық саладагы кәсіпорындардагы басқарудың экономикалық механизміне талдау жасалған.

Статья посвящена анализу экономического механизма управления затратами на предприятиях алмазогранильной отрасли

The article is devoted to the analysis of the economic mechanism of cost management at the enterprises of the diamond cutting industry

Ключевые слова: Якутия, затраты, оценка.

Республика Саха (Якутия) является одним из быстро развивающихся гранильных центров России. Если по итогам 2011 года доля России в мировом производстве бриллиантов составляет 4,4% (1 000 млн. долларов США из 22 600), то более 24% российской огранки – это вклад Якутии (248 млн. долларов США).

По показателям реализации бриллиантов РФ занимает 6-ю позицию из 8 стран – мировых гранильных центров (по оценке НИ ИРЭС). Так, по итогам 2011 года доля российской огранки в мировой реализации бриллиантов составляет 5%, из которых более 40% занимают бриллианты алмазогранильной отрасли Якутии (с учетом АК «АЛРОСА» 446 млн. долларов США), что говорит об ее конкурентоспособности и потенциальных возможностях ее развития.

Однако, несмотря на уникальные сырьевые ресурсы, алмазогранильная отрасль республики не может реализовать данный потенциал в полной степени, что обусловлено возрастающим ценам на алмазное сырье, законодательной базой, отсутствия согласованной стратегии и развития предприятий данной отрасли на перспективу. Слабой стороной гранильных предприятий остается их финансовая

зависимость. Одна из причин – формирование фактической себестоимости бриллиантов по покупной стоимости алмазного сырья.

Сказанное предъявляет жесткие требования к повышению экономической эффективности процессов алмазогранения. Среди проблем на первое место выдвигается совершенствование системы управления затратами, являющимся важным фактором мобилизации внутренних резервов для обеспечения финансовой устойчивости функционирования предприятий отрасли. [1]

Целью работы является разработка методики и модели формирования эффективного экономического механизма управления затратами на предприятиях алмазогранительной отрасли на примере ОАО «Саха Даймонд» на основе применения бюджетирования во взаимосвязке с системой сбалансированных показателей и управленческого учета как информационного обеспечения.

В ходе исследования получены следующие результаты, которые составляют научную новизну:

1. Изучены организация документооборота и технологический процесс производства бриллиантов, его влияние на формирование нового экономического механизма управления затратами.

Одна из особенностей гранительного производства – необходимость индивидуального подхода к каждому кристаллу алмаза. Технология изготовления бриллиантов из природного алмазного сырья обусловлена сложной зависимостью между весовыми и качественно-цветовыми характеристиками алмазного сырья и бриллиантов, изготовленных из этого сырья, что определяет сложность всего технологического процесса и многообразие возможных решений по выбору оптимальных вариантов его обработки. Технологический процесс изготовления бриллиантов состоит из следующих основных операций: разметка, распиливание, раскалывание, предварительная огранка заготовок (подшлифовка), обдирка, огранка, промывка, оценка. На каждом этапе обработки алмазного сырья происходит потеря массы сырья. Первоочередная задача огранщиков – максимально эффективно использовать алмазное сырье, т.к. в настоящее время себестоимость готовой продукции оценивается по стоимости алмазного сырья. Возможность достижения высокой эффективности использования алмазного сырья зависит от строгих требований оперативного учета и технологического процесса.

2. Для правильной организации управленческого учета как информационного обеспечения большое значение имеет научно обоснованная классификация по местам возникновения затрат, центрам возникновения затрат и центрам ответственности. [2]

В работе обоснованно выделены места возникновения затрат, центры возникновения затрат и центры ответственности применительно к исследуемой отрасли. В качестве мест возникновения затрат выделены подразделения предприятия, где осуществляются расходы и происходит планирование, учет и контроль затрат. Центром ответственности является сфера, участок деятельности, во главе которых находится ответственное лицо (менеджер), несущий ответственность за результаты принимаемых решений в рамках возложенных на него полномочий. В целях организации учета по центрам ответственности предлагается все подразделения ОАО «Саха Даймонд» разделить на основные (производственные, материальные, управленческие) и вспомогательные (обслуживающие) центры ответственности.

В целях контроля за размерами потребленных ресурсов нами разработана сводная смета, представляющая собой матрицу затрат, где расходы центра ответственности представляются в разрезе элементов затрат и мест возникновения. Такая матрица позволяет ответить на вопросы:

- где возникли затраты (место возникновения затрат);
- какой вид ресурса использовался (элемент затрат);

- какова сумма затрат по данному месту и в целом по центру.

3. Первым шагом на пути формирования системы контроля является учет затрат.

Для принятия управленческих решений и калькулирования себестоимости рекомендуется использовать счета 20-29. Требование систематизации всех расходов, отражаемых на этих счетах, создает необходимость разграничивать центры ответственности, а также отдельные заказы. Этого можно достигнуть, используя девятизначную нумерацию счетов. В обозначении счетов первые два знака означают номер синтетического счета, третий знак служит для обозначения контракта (заказов), четвертый и пятый для обозначения производственного центра ответственности согласно принятой в организации нумерацией. Шестой знак предназначен для детализации места возникновения затрат (участков), седьмой – для выделения группы расходов, восьмой и девятый – для отражения статьи затрат. Такая система кодирования счетов аналитического учета позволит получить информацию о затратах по местам возникновения и видам расходов. Данный классификатор рекомендуем для использования в бухгалтерской системе счетов, что служит цели интеграции бухгалтерского и управленческого учета.

4. Вторым шагом повышения эффективности контроля производственной деятельности является постановка бюджетирования. Метод бюджетирования следует использовать для формирования прогнозной информации о деятельности предприятия и ее структурных подразделений. Результат исполнения бюджетов отражает внутренняя отчетность. [2] Для планирования производственной деятельности разработаны бюджет производства, бюджет реализации, бюджет общецеховых расходов, бюджет прибылей и убытков. Для контроля за размером потребленных ресурсов по центрам ответственности разработаны сводные сметы затрат (матрицы затрат). Использование смет (бюджетов) позволит осуществлять стратегическое и тактическое планирование и контролировать производственную ситуацию на предприятии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жданов С.А. Механизмы экономического управления предприятием: Учебное пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 319с.

2. Коростелкин М.М. Методические рекомендации по внедрению управленческого учета и анализа финансовых результатов на промышленных предприятиях// Журнал «Управленческий учет» №5, 2011 – 10с.

УДК 336.7

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА СОСТОЯНИЯ ТЕРРИТОРИИ РЕСПУБЛИКИ САХА (ЯКУТИЯ)

Черова М.В., к.э.н.,

*Финансово-экономический институт Северо-Восточного федерального университета
им. М.К. Аммосова, г. Якутск*

Мақалада авторлар матрицалық есептулер негізінде республика аумағындағы құрылыс, емдеу-сауықтыру, әлеуметтік және тұрмыстық қажеттіліктерге инвестиция тарту мәселесі қарастырылған.

Разделение территорий на зоны экологического неблагополучия является важным сигналом для определения приоритетных направлений инвестиций и

материальных ресурсов по возведению природоохранных объектов, ускорению решения социальных и бытовых нужд, по строительству лечебно-оздоровительных объектов и т.д. Авторами была сделана попытка по оценке территории республики на основе матричных расчетов.

The division of territories into zones of ecological trouble is an important signal to prioritize investments and material resources for the construction of environmental protection facilities, accelerate the solution of social and domestic needs, the construction of medical and sanitary facilities and t.d. Авторами an attempt was made to assess the republic based on matrix computations.

Ключевые слова: Экологическая оценка, балльная оценка территорий, экология, экономический анализ, экологическая обстановка.

Республика Саха (Якутия) является достаточно развитым регионом. Основными дестабилизирующими природу отраслями являются горнодобывающая промышленность, коммунальное хозяйство, агропромышленный комплекс, геологоразведочные работы, включая глубокое бурение.

Вся территория республики нами была условно поделена на три зоны:

- арктическая
- зона сельскохозяйственного освоения
- зона промышленного освоения

Почти вся территория республики расположена в зоне сплошной вечной мерзлоты, что накладывает отпечаток на всю природу края. В связи с этим экосистемы характеризуются низким биологическим разнообразием, сильной ранимостью и уязвимостью к воздействию антропогенных факторов. Равновесие системы «растительный покров – вечная мерзлота» крайне неустойчиво. Актуальность сохранения и усиления защитных и других полезных функций леса в этой связи исключительна и обуславливается крайней ранимостью природы Севера, где восстановление нарушенного равновесия природных процессов может растянуться на десятки и даже сотни лет.

В настоящее время в нашей стране трудно найти регион, в котором бы не было экологических проблем. Постоянно растет количество больших городских агломераций и крупных промышленных центров, которые увеличивают экологическую напряженность регионов, и без того подверженных усиленному загрязнению окружающей среды и истощению природных ресурсов. Очевидно, что нужен комплексный анализ окружающей среды региона как системы органически взаимосвязанных и существующих в неразрывном единстве природных ресурсов.

Все компоненты окружающей среды теснейшим образом связаны друг с другом, и любые изменения одного из них неизбежно приводят к изменениям в состоянии всех остальных.

В этой связи нами было проведено обследование 35 районов Якутии. На основе изучения статистических данных и при помощи построения матрицы был получен суммарный балл загрязнения по каждому району, который позволил оценить степень загрязненности региона.

На основе анализа экологической ситуации в республике нами выявлены зоны экологического неблагополучия, которые требуют экстренных природоохранных мер.

Зона 1. Якутск. Территория находится под угрозой деградации из-за интенсивного нерационального сельскохозяйственного освоения. К тому же, это один из наиболее населенных районов Якутии, в связи с чем довольно высока рекреационная нагрузка; экосистемы региона крайне чувствительны к различного рода нарушениям. В регионе широко распространены уникальные природные ландшафты – термокарстовые

котловины (аласы). На территории осуществляется традиционный вид природопользования якутов – скотоводство. Аласы являются местом общинно-родового проживания якутов, колыбелью их культуры и местом традиционного общения с природой.

Основными факторами дестабилизации являются частые лесные пожары, сельскохозяйственное освоение лесных территорий без экологического обоснования, отчуждение лесов на строительство промышленных объектов. Под выгоны, пашни и другие сельскохозяйственные участки осваиваются большие территории, которые спустя два десятка лет превращаются в неудобные для дальнейшего использования земли. Это ведет к обезлесению больших площадей, что, в свою очередь, усугубляет и без того жесткий режим обеспеченности региона влагой и отражается на урожайности сельскохозяйственных угодий (за 30 лет этот показатель снизился в 2 раза). Многие озера в настоящее время сильно обмелели и загрязнены отходами животноводства и населения, минеральными удобрениями и ядохимикатами.

Ежегодно вырубается десятки тысяч гектаров тайги, которая восстанавливается очень медленно. Под строительство сети магистральных автомобильных дорог, водоводной системы, железной дороги отчуждаются лесные площади, что нарушает веками сложившееся экологическое равновесие в регионе. В результате антропогенной деградации леса на этой территории потеряли свое водоохранное и средообразующее значение и ведут к локальному изменению климата.

Основными факторами экологического неблагополучия территории являются градостроительство и связанные с этим различные виды техногенных и антропогенных нарушений, прямо или косвенно воздействующие на экосистемы: промышленные объекты, инфраструктура, сельскохозяйственное производство. Сложная обстановка в пределах долины складывается с загрязнением воздушного пространства и почв.

Зона 2 (Нерюнгринский и Алданский районы (улусы)). Занимает значительную территорию Алданского нагорья на юге Якутии.

Алдано – Учурское междуречье – место проживания коренных малочисленных народов Севера (эвенков), которые ведут как оседлый образ жизни, так и традиционный, объединяясь в кочевые родовые общины. На этой территории в долине р. Алдан и ее притоков на протяжении ряда десятилетий ведется активная разработка месторождений золота, каменного угля, слюды, поделочных камней.

Хозяйственное освоение территории, строительство железной дороги привело к значительной трансформации природных ландшафтов с высокой степенью их антропогенной нарушенности.

Промышленное загрязнение таит в себе угрозу жизненным интересам населения, сказывается на общей демографической ситуации коренных жителей.

Зона 3 Мирнинский район (улус). Расположена в западной части Якутии, охватывает часть бассейна р. Вилюй.

Территория находится под угрозой деградации из-за интенсивного и расширяющегося промышленного освоения – добычи алмазов, разведки, добычи и переработки газа, нефти и т.д. На территории осуществляются традиционные виды природопользования коренных народов, в первую очередь, скотоводство и оленеводство.

Часть территории еще мало нарушена, экосистемы могут характеризоваться как девственные. Развитие алмазодобывающей промышленности привело к значительным изменениям всех компонентов природной среды. Дренажные воды карьера несут в своих водах ряд вредных компонентов (бром, талий, литий, стронций). В настоящее время поступление загрязняющих вод с объектов АК «АЛРОСА» продолжается.

Для нужд алмазной промышленности были построены Вилюйские ГЭС -1,2,3. Река Вилюй потеряла свое транспортное значение.

На Лено-Виллюйском междуречье природа страдает от разведки и добычи нефти и газа.

Зона 4. Анабарский улус. Здесь нарушение экологического равновесия наблюдается в основном за счет нарушения земель. Территория находится под угрозой деградации из-за промышленного освоения сырьевых ресурсов – добычи алмазов, золота, олова и т.д. Именно здесь велика вероятность непредсказуемых экологических последствий, обусловленных воздействием человека. Леса, произрастающие на почвах с жестким криогенным режимом, требуют специальных приемов пользования. Нарушение элементарных технологических приемов лесозаготовок на многолетнемерзлых почвах приводит к возникновению эрозионных, оползневых и других нежелательных явлений, после которых уже невозможно восстановление леса даже в далекой перспективе. Территория остается еще мало изученной.

Проведенное исследование позволяет сделать ряд важнейших выводов:

1. Решение острейших экологических проблем, связанных с хозяйственной деятельностью, предполагает проведение комплексного анализа социально-экономических процессов. В существующих экономических взаимоотношениях возникает необходимость разработки эколого-экономического анализа окружающей природной среды.

2. В РС (Я) недостаточно внимания уделяется охране окружающей природной среды. Создается прямая угроза не только растительному и животному миру, но и населению. Проведенный корреляционно - регрессионный анализ свидетельствует о наличии тесной связи между заболеваемостью населения, выбросами загрязняющих веществ в атмосферу и объемами природоохранных затрат.

3. Ухудшилась экологическая обстановка в северной части республики. Прежде всего, это связано с подкислением, засолением, истощением почв, а также с деградацией пастбищ.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Федеральный закон «Об охране окружающей среды» №7-ФЗ от 10.01.2002г. (с изменениями от 25.06.12г.)
2. Федеральный закон «Об инвестиционной деятельности в РФ, осуществляемой в форме капитальных вложений» от 25.02.99г. №39-ФЗ (с изменениями от 12.12.2011г.)
3. Федеральный закон «Об экологической экспертизе» от 23.11.95г. №174-ФЗ (с изменениями от 28.07.12г.)
4. Агафонов Н.Т., Исляев Р.А. Основные положения концепции перехода РФ на модель устойчивого развития/Рос.акад.наук. Центр регион.-полит.исслед.и проектирования.-СПб.: ИСЭП РАН, 1995.- 117с.
5. Бурков В.Н., Новиков Д.А., Щепкин А.В. Механизмы управления эколого-экономическими системами. – М.: Финиздат, 2008

ЯЗЫҚ И ЛИТЕРАТУРА

УДК 378.147.2:811.112.2

СПОСОБЫ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Байгунысова А.Т.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г.Талдыкорган
Abaigun90@gmail.com*

Мақалада қазіргі ағылшын тіліндегі сөзжасамның әдістері туралы қарастырылған. Сонымен қатар, сөзжасамның ең кең таралған түрлеріне мысалдар келтірілген.

В статье рассматриваются способы словообразования в современном английском языке. Даны примеры самых широко распространенных моделей словообразования.

Ways of word formation are showed in modern English language in this article. There are examples of widely used models of word formations.

Ключевые слова: перекатегоризация, универбализация, рефлексия, транспозиция

Одной из основных функций словообразования по праву является пополнение словарного состава языка. Словообразование выполняет ряд коммуникативных функций. Важнейшей из них является перекатегоризация слов, или образование слова с другими характеристиками, например:

swim плавать

swimming плавание

smoke курить

smoking курение

move двигаться

movement движение

и др.с целью придания им новых синтаксических ролей.

С помощью словообразовательных процессов осуществляется универбализация, т.е. выражение в одном слове сложных синтаксических конструкций и даже предложений, например:

as black, as coal черный как уголь-coal-black,

as cold as ice холодный как лед - ice-cold,

to fly aimlessly around the town just like a butterfly летать по городу бесцельно, как бабочка - to butterfly.

Второй общей и, на наш взгляд, главной объединяющей чертой номинативного и коммуникативного аспектов словообразования является единство конечного продукта порождения, т.е. получение особого типа слов-производных слов, или дериватов, отличающихся по целому ряду основополагающих параметров от непроизводных, простых слов.

Производное есть такая вторичная языковая единица, которая формально и семантически зависит от исходной и, при наличии общей ядерной части, отстоит от исходной единицы на один деривационный шаг. По смыслу производное всегда может быть объяснено через исходную единицу, оно мотивировано ею и представляет собой некоторое видоизменение ее семантики [1, с. 84].

Между производными словами и их производящими единицами не может быть полного тождества: налицо некоторое структурное сходство и одновременно различие, а

также некоторые семантические и/или категориальные сдвиги. Такой тип отношений между словарными единицами характеризуется как отношения словообразовательной производности. Единицы, между которыми они устанавливаются, соотносятся как производящее и производное или как мотивирующее и мотивированное.

Производящим, мотивирующим выступает слово или более сложная единица, например, словосочетание на основе структуры и семантики которой строится новое наименование. С формальной точки зрения она может подвергаться различным операциям: полному повторению звуковой формы, свертыванию исходной формы, развертыванию или расширению структуры за счет специально существующих в языке словообразовательных средств, что позволяет выделить в системе конкретного языка действующие способы словообразования [2, с. 95].

Вследствие различных формальных операций, которые претерпевает производящее слово, в производном слове, образованном на его базе, остаются разные следы, указывающие на его производность от той или иной единицы.

В современном английском языке рефлексией производящего слова в производном чаще всего выступает морфологическая основа производящего слова. Напомним, что это неизменяемая часть слова, к которой присоединяются окончания. В производных типа

performance выполнение
election выборы
beginning начало
arrangement приведение в порядок
thoughtfulness задумчивость

и им аналогичных производящие слова perform, elect, begin, arrange, thoughtful представлены именно своими морфологическими основами perform-, elect-, begin-, arrange-, thoughtful-. В ряде случаев, например:

wind-driven гонимый ветром
frost-bitten обмороженный
unknown неизвестный

производящие слова предстают в виде отдельных своих словоформ - driven, bitten, known. В различного рода сокращениях производящего слова может сохраняться в виде буквы например:

BBC "British Broadcasting Corporation",
UNO "United Nations Organization" GPO "General Post Office"),
interpol "International police",
doc "doctor",
vet "veterenarian",
flu "influenza",
sec "second",
lab "laboratory",

ad "advertisement", некоторого звукового комплекса (напр., brunch (breakfast + lunch)).

Важная роль в формировании производных принадлежит специально существующим в системе языка деривационным аффиксам, или формантам. Поскольку не все аффиксы в составе слов являются деривационными, кардинальной проблемой при описании аффиксальной подсистемы любого языка становится определение деривационного статуса аффиксальных морфем, установление инвентаря деривационных аффиксов и их семантической нагрузки [3, с. 95].

Значима в словообразовательных процессах и сама операция, которая приводит к образованию производного слова. Если это операция присоединения аффикса к производящей базе, например:

dependent + in- -> independent независимый

weak + -ness—weakness слабость

appear + re- -> reappear появиться вновь

Результатом является аффиксальное производное слово. Результатом соединения производящих баз, например:

air + line ~ airline авиалиния

coal +basin- coal-basin угольный бассейн

ill + luck—ill-luck невезение являются сложные слова.

Производные слова, образованные по конверсии, например:

to hammer бить молотком, забивать

to nail забивать гвозди, приколачивать

a move движение

a run бег, пробег формируются как итог транспозиции, перекатегоризации производящей базы.

Основной классификационной единицей в словообразовании является словообразовательная модель, или словообразовательный тип. Это схема, образец, аналог, модель, все то, что фиксирует правило построения производных слов, правило, которое учитывает тип производящих основ и словообразовательных средств и формируемую в результате их взаимодействия обобщенную семантику однотипных слов [4, с. 196].

Модель производного – это наиболее общая формула однотипных образований, это их структурно-семантический аналог. Это стабильная структура, обладающая обобщенным лексико-категориальным значением и способная наполняться различным лексическим материалом.

В английском языке есть структурная модель, отражающая строение производных прилагательных – конструкция -ly: womanly 'женственный', manly 'мужественный', kingly 'королевский' и т.д., структурно-семантическая словообразовательная модель этих производных должна указать, что их производящими базами являются наименования лиц по родству, профессии, социальному статусу и т.д., сочетающиеся с суффиксом -ly в значении подобия.

Вторая и не менее важная проблема связана с изучением ограничений, которые испытывает словообразовательная система в своем функционировании, природы этих ограничений, с изучением сферы ее действия и специфики по сравнению с другими подсистемами языка, условий, при которых имеющиеся ограничения действительны или недействительны, и т.д.

Учеными давно было замечено, что по одним словообразовательным моделям можно образовать почти бесконечное или, по крайней мере, значительное число производных, другие же характеризуются неспособностью к свободному производству слов.

Продуктивность – это скорее количественная характеристика словообразовательного ряда: модель продуктивна, когда по ее образцу в языке созданы десятки, а то и сотни производных. С другой стороны, активность модели - это скорее качественная ее характеристика, ибо она означает способность словообразовательного ряда к пополнению новыми единицами. Наконец, употребительность модели связана с ее реализацией в тексте, т.е. статистическими закономерностями ее использования.

Из сказанного выше явствует, что продуктивность - это статическая характеристика словообразовательной системы, это учет результатов ее действия, это отражение реализации способности разных словообразовательных моделей в определенные временные периоды к словопроизводству [5, с. 21].

Многие словообразовательные модели различаются именно в количественном аспекте: ср. довольно ограниченный и закрытый список производных с суффиксом -dom (kingdom, principedom и т.д.) и огромный, открытый ряд производных с суффиксом -er.

Активность – это динамический, процессуальный аспект словообразовательной

системы, ее способность к действию, пополнению языка новыми лексическими единицами, к выполнению определенных коммуникативных заданий. Естественно, что статический и процессуальный аспекты в словообразовании тесно связаны и трудно разграничиваемы. Оттого порою и невозможно определить, употребляем ли мы в речи производные слова как готовые единицы или же вновь создаем их по активным моделям словообразования.

В английском языке, например, производные прилагательные содержат до 70 суффиксов разного происхождения. Из них суффиксы *-ate*, *-ory*, *-ine*, *-id* и другие никогда не соединяются с исконными основами; напротив, такие суффиксы, как *-ward*, *-most*, *-fold*, никогда не сочетаются с основами заимствованными.

Примером ограничительного действия семантики производящих баз может явиться сочетаемость адъективного суффикса *-ly* с обозначениями лиц, единиц измерения времени (*manly* 'мужественный', *kingly* 'королевский', *daily* 'ежедневный', *weekly* 'еженедельный' и т.д.) и исключение из сферы действия этого суффикса названий растений, материалов и т.д., которые типичны для модели с адъективным суффиксом *-y* (*pinny* 'сосновый', *clayey* 'глинистый' и др.).

Активность словообразовательной модели, несомненно, регулируется уже существующими в лексической системе языка единицами [6, с. 28].

Так, отсутствие производных с префиксом *un-* типа *ungood*, *unsoft*, *unlong* в серии слов типа *unkind* 'недобрый', *unready* 'неготовый', *unpleasant* 'неприятный' и т.д. обуславливается, среди прочих факторов, тем, что в лексике английского языка имеются простые слова *bad* 'плохой', *hard* 'твердый', *short* 'короткий' и т.д.

Возникновение производных по тем или иным словообразовательным моделям, таким образом, есть результат действия многочисленных закономерностей, или правил.

ЛИТЕРАТУРА

1. Харитончик З.А. Лексикология английского языка. – Мн.: Вышэйшая школа, 1992. – 197 с.
2. Кубрякова С.С. Что такое словообразование. – М.: Наука, 2005. – 327 с.
3. Хаскина Е.М. Продуктивные способы словообразования в современном английском языке // Иностранные языки в школе. – 2003. – №6. – С. 20 – 29.
4. Царев П.В. О некоторых активных словообразовательных моделях современного английского языка // Иностранные языки в школе. – 1996. – №5. – С. 23 – 34.
5. Царев П.В. Продуктивное именное словообразование в современном английском языке. – М.: МГУ, 2004. – 224 с.
6. Царев П.В. Производные слова в английском языке. Учеб. пособ. – М.: МГУ, 2001. – 235 с.

ӘОЖ 378.147.2:811.112.2.

АУДАРМА ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТ ТҮРІ РЕТІНДЕ

М.Ж. Бельгибаева

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қ.*

Мақалада аудармашы қызметінің қоғамдағы ролі жайлы қарастырылған. Өзінің қызметімен аудармашы тек өзінің жеке емес, қоғамдық мұқтаждықты да қанағаттандырады, бұл ретте ол жеке тұлғасын емес, оған қоғамның мойнына артқан тұлғасын жетекшілікке алады.

В статье рассматривается роль переводческой деятельности в обществе. Своей деятельностью переводчик удовлетворяет не свою личную, а общественную потребность и руководствуется он при этом не личным мотивом, а мотивом предписанным ему обществом.

In this article is discussed about the role of translational activities in a society. Through their activities, translator do not satisfies their personal but social needs and manage it without personal motive, and the motive which ascribed to him by society.

Тірек сөздер: Аударма, аудармашы қызметі, қоғам, қатынас құралы, мәдениетаралық коммуникация.

Аударма – адами қызметтердің бір түрі. Қызмет – «субъектінің шындыққа деген өмірлік, яғни белсенді қатынасын жүзеге асыратын спецификалық процесстерді» білдіретін психологиялық ұғым [1, 23]. Қызметтің күрделі құрылымы бар. Ол іс-әрекеттер мен операциялардан құралады. Оған мұқтаждық, түрткі, мақсат, шарттар сияқты жетекші факторлардың болуы тән. Белгілі бір нәрсеге бағыттайтын мұқтаждық – түрткі деп аталады. Сол бағытталған нәрсе заттық, сондай-ақ идеалды болуы мүмкін.

Өзінің қызметімен аудармашы тек өзінің жеке емес, қоғамдық мұқтаждықты да қанағаттандырады, бұл ретте ол жеке түрткісін емес, оған қоғамның мойнына артқан түрткісін жетекшілікке алады. Аудармашы қызметінің мақсаты «белгілі бір қоғамдық тапсырыстар бойынша тілдік сөйленістерді өндіру» болып табылады. Аударма ортақ тілді меңгермеген, басқаша айтқанда лингвоэтикалық бөгеумен бөлінген адамдар арасында үнемі туындап отыратын тілдесуді қанағаттандырады.

Аударманың қоғамға арналғандығы туралы мәселе оның анықтамасы жайлы мәселемен тығыз байланыста. Анықтамалардың көпшілігі, аударма – мағынасын өзгертпей сақтай отырып, мәтіннің бір тілден екінші тілде қайта жасалынуы дегенге келеді.

Аударманың бір қатар анықтамалары бастапқы мағынасының дәлме-дәл мазмұндалуына сілтеумен қатар, аударылатын мәтіннің функционалды-стистикалық барабарлығының меңзелуін, оның стилі мен формасы жағынан түпнұсқамен сәйкес келуін қамтиды. «Аударма түпнұсқадағыны жеткізу ғана емес, сондай-ақ ода қалай берілгендігін жеткізу керек» деп Я.И. Рецкердің айтқаны көпшілікке белгілі [1, 26]. Алайда, бұл мүмкіндік (аударма мен түпнұсқаның сәйкестігі) барынша шектелген.

Аудармашының мақсаты – аударылатын мәтіннің мазмұнын туған тілде дәлме-дәл жеткізу.

Аудармашылар тек адамдар болғанымен ғана емес сонымен қатар әлеуметтік қоғамда үлкен рөл атқаратындықтан социумның негізгі бір бөлігі болып табылады. Онсыз сен ешбір тілді меңгере алмайсың, аударма үшін берілетін төлемақыңды ала алмайсың, себебі оған тапсырыс беруші болмайды.

Барлығы білетіндей, аудармашылар – басқа адамдармен қарым-қатынас арқылы өзіне ақша табады, сондықтан олар социумның негізгі бөлігі болып табылады.

Оған қарамастан, бұл факт ғалымдармен тек жуырда ғана бекітілген. Бұрында аударма тек мәтіндермен лингвистикалық жұмыс ретінде қарастырылған. Осы аудармаларға негізгі талап ретінде нақтылық болды.

70 ж. соңғы кезінде аудармаға деген көзқарас жылдам өзгерді. Бірақ ескі әдеттерден айырылу қиын болып табылған. Аударманың абстрактті лингвистикалық концепциясы бұрыннан келе жатыр. Әлеуметтік мінезді елемей – ежелгі Батыстың дәстүрі, бірақ қазіргі қоғамға да оның әсері зор.

Аудармашы деген кім? Ұзақ тәжірибелі аудармашылардың көбі біріншіден осы сферада жұмыс істеуді ойлаған да жоқ, тек уақыт өте келе, көптеген аудармаларды жасай отырып, олар өзін аудармашылар деп атай бастады. Сонда «аудару» және «аудармашы

болу» арасындағы айырмашылық қандай?

Ең бірінші жауап – тәжірибеде. Аудармашының жаңа келгенге қарағанда кәсіби тәжірибесі болады. Аудармашының қалай және не айтудың кәсіби көзқарасы болады, сондықтан оның сөйлегені дұрыс болып табылады. Жаңа келген аудармашы өз ісінің маманы болуы үшін өзінің өмір сүру салтын түгелдей өзгертуге тиіс. Ол өзін маман ретінде көрсетуі тиіс.

Соңғы жылдары аударма ісі психологтардан бөлек, мәдениеттанушылардың да зерттеу нысанына айналды. Өйткені, аударма – халықтар арасындағы мәдени қатынас құралы, тілдердің өзара ықпалдастығында айқындалатын мәдениеттілік өнегесі. Мәдениетаралық коммуникация мен аударма мәселесінде негізгі рөлді аудармашы атқарады. Екі немесе бірнеше тіл білетін адам мәдениетаралық коммуникацияны қамтамасыз етеді. Мәдениетаралық коммуникация мен аударма ісі – бір-бірінен өзара бөлінбейтін құрылым. Аударма тіларалық және мәдениетаралық коммуникацияның әралуан сипаты болып табылады. Екі тілді жетік білу дағдылы, қалыпты жай саналса, көп тілді білу өте сирек қабілет иесіне тән. Тілдер өзара алмасу, кірігу және конвергенция нәтижесінде бір-біріне ықпал етеді. Аударма – тілдер дамуының өзегі [2, 83].

Ендігі жерде аударманың ел мен елді байланыстырушы сұхбаттылық пәрменіне тоқталатын болсақ, онда мәдениетаралық коммуникация, мәдениеттер сұхбаттастығы терминдері өзара ажыратуды, арақатынастарды саралауды қажет ететіндігін айтуымыз керек. Коммуникация термині бізге орыс тіліндегі әдебиеттерден келгенмен, әуел баста латын тілінен шыққаны белгілі. Қазақ тіліне бұл термин “қатынас” деп аударылады әрі дәл аударылады деп ойлаймын. Қатынастың да түр-түрі болады. Солардың барлығын екі негізгі топқа бөліп қарау мүмкін. Олар: тікелей қатынас, жанама қатынас. Тікелей қатынасты біз “араласу” деген ұғым арқылы да жеткізе аламыз. Ол адамдардың өзара, бөгде біреулерсіз, тікелей, бетпе-бет қатынасқа түсуін білдіреді. Қазақи тілдік санада “аралас-қораласымыз бір”, “араласып жүрген жандар” деген сияқты тұрақты сөз тіркестері содан хабар береді.

Кез-келген мамандықтың өзіне тән моральдық нормалары, кәсіби мінез-құлық, әдептік заңдылықтары бар. Әлемдік аударма тәжірибесінде кәсіби кодекс заңды түрде бекітілмегенімен, аудармашының міндеттері мен оған қойылар талаптар айқын.

Аудармашы дегеніміз мәтінді бір тілден екінші тілге ауызша және жазбаша қайта жасап шығатын екі тілді жетік меңгерген коммуникациялық қатынасты қалыптастырушы тұлға.

Осыдан шығатын қорытынды, мәтін аудармашысының сөйленген сөзді аударма кезінде өзінің қалауынша өзгертуге, оны негізсіз қысқартуға немесе ойдан қосып түрлендіруге еш құқығы жоқ. Алайда сөйлеушінің ойы жиі қайталанып жатса немесе ұқсас сөздер молынан ұшырасса, мұндай жағдайда жинақтап, нақтылап жеткізуге болады. Аудару кезінде аудармашы өзіне жақсы кәсіби іс-әрекеттің көмегімен аударатын тілдің инвариантын әркез мейлінше толық жеткізуге ұмтылады.

Кейбір жағдайда ілеспе және синхронды аударма барысында аударма жеңілдетілген түрде жүзеге асады. Дипломатиялық өкілеттілік (мәселен халықаралық қатынастар кезіндегі ірі қайраткерлердің) сөзін аударуда жауапкершілік жүгі еселене түседі. Егерде аудармашы ретінде дипломатиялық өкілеттілігі мойындалған жағдайда айтылған сөздің аудармада мағынасын бұза қалса айыпталуға құқысы бар. Өйткені аудармашы дипломатиялық қатынасты қолдайтын қосалғы тұлға қызметін атқарады. Мұндай кезде қандай да бір елдің қызығушылығын қорғауға міндетті емес. Аудармашы екі жаққа тең дәрежеде қызмет етуге, еларалық байланысты сақтауға толық мүдделі [3, 128].

Саяси пікірталас, мемлекеттік кездесуде туындайтын екі жақтың арақатынасындағы дау-жанжалға, т.б. жағдайларға аудармашының араласуға құқығы жоқ. Ол мұндай кезде аударылатын мәтіннің мазмұнына қатысты өзінің ұстанымын айқындай білуі тиіс.

Аудармашы материалдың мазмұнына қатынас бойынша кез-келген жағдайда құпиялық сақтау керек, арнайы ресми орындар рұқсат, келісімінсіз өз еркінен тыс жария етуіне болмайды.

Аудармашы өзіне белгілі тәсілдермен түпнұсқа тілінің жүйесіндегі аударма тіліндегі, аударма техникасындағы және мәтін тақырыбындағы жан-жақты білімділіктің жоғары деңгейін қамтамасыз етеді.

Ауызша аудармашы кәсібі жан-жақты біліктіліктің жоғары деңгейін қамтамасыз етуде өзіне қажетті барлық мүмкіндікті, соның ішінде, өзінің жұмыс жағдайына сәйкесетін (ауызша аударма кезінде – аударып жеткізетін аппаратураның сенімділігін, тіпті қажет болғанда шешен сөзі жылдамдығының бәсендетілуінің, синхронды аударма кезінде шешендердің сөйлейтін сөзінің алдын-ала ұсынылуын, жұмыс кезінде демалыс үшін кідіріс жасау, т.б.) ерекшеліктерін күні бұрын әзірліктен өткізеді. Жазбаша аударма кезінде тақырып бойынша анықтамалармен, басқа да қажетті әдебиеттермен танысып шығуға құқылы [4, 35].

Аудармашы аударма дәлдігі, сапасы үшін жауап береді, егерде аудармашы көркем немесе публицистикалық аудармаға қатысса, ол жарияланған жағдайда заң жүзінде қорғалғандай, автор есебінде өзінің аты-жөнін көрсетуге міндетті. Бұған толық құқы бар.

Аудармашы – елінің, ұлттық тілінің, мәдениетінің, салт-дәстүрінің насихатшысы. Оған терең ой-өріс пен кең дүниетаным, жан-жақты білім мен үлкен қабілет тән. Бұл ауызша аудармашыға ғана емес, жолсерік- аудармашыға да қатысты. Өйткені, ол – өз елін басқа мемлекеттерге таныстырушы тұлға. Аудармашы мәдениеттілігі оның қалай дұрыс, сапалы аударма жасауына ғана емес, азаматтық, адамдық болмыс-бітімін үнемі сақтай білуіне, сыпайы, ықыласты қарым-қатынас жасауына да қатысты. Аудармашыға қарап, бүтіндей бір ұлттың сипатын танып, оның тұрмысын, әдет-ғұрпын, мінез-құлық ерекшеліктерін, саяси-экономикалық жүйесін талдап, сараптайды. Ең бастысы – жолсерік-аудармашыға қойылатын талап зор. Оған барынша жоғары жеке тұлғалық, саяси және кәсіби жауапкершіліктер міндеттелінеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Латышев Л.К. Перевод: проблема теории, практики и методики преподавания — М., 1986.-239б.
2. Тарақов Ә. Аударма әлемі. Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2007.-247б.
3. Алексеева И.С. Профессиональный тренинг переводоведения: Учебное пособие по устному и письменному переводу. СПб., Изд. «Союз», 2003. -288б.
4. Тарақов Ә. Ауызша аударма. Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2004.-60б.

ӘОЖ 245.160

«МОҒОЛ» - БІЗДІҢ АРҒЫ ЕЛЕСІМІМІЗ

Әмре Әрін

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қ-сы*

Мақалада Шыңғыс хан жайлы қазақ ғалымдарының зерттеулері таратылып берілген. Шыңғыс хан жайлы мәліметтер ертедегі зерттеу еңбектермен салыстырыла қарастырылады.

Статья посвящена исследовательским работам казахских ученых о Шыңғыс

хане. Исследования о нем сравниваются с древними истоками.

The article is devoted to the research work of scientists kazahkih Shyngys Khan. Studies of him compared with ancient origins.

Кілт сөздер: моғол, Шыңғыс хан, мың қол, маңғұл, моңғол, тарих.

Бүкіл адамзатқа тән Шыңғысхан тарихын өзге арнаға бұрып жібері үшін жат пиғылдылардың кезінде өз ұпайларына пайдаланып кеткен, күні қазірге дейін миллиондаған адамдардың түйсігінен нақтылы орынын таба алмай келе жатқан даулы ұғым, түсініксіз сөз – «моғол» (моңғол). Менімше, бұл барша түріктер үшін байтақ есім, қадірлі сөз. Қазіргі таңда мұны мамандар кемінде төрт түрлі мәнде түсіндіріп жүр. Бірі «мың қол» (жасак) ұғымынан туды десе, енді бірі «мәңгі ел» мақсатында сол кезеңде басты нысанаға алынған деп бұтарлайды, үшіншісі заманында ислам дінін қабылдамаған түріктердің бір бөлігі шығыс жаққа бет алған, міне солар «маңғұл» еді дейді. Ал елжанды Бексұлтан Нұржекеұлы: «Өзара Жалайыр ішіндегі айтыс-тартыста Шыңғысханның тікелей бабалары өзгеден молмыз, көппіз, ауыз бірліктіміз, деген ниетпен өздерін моғол атаған тәрізді» («Қазақ әдебиеті», 15.03. 2013 ж.) - деп топшылайды.

Осы тұрғыдағы ең басты бетке ұстарымыз – Рашид ад-Диннің жоғарыда өзіміз келтірген белгілі де бедерлі пікірі. Маңғұл мен моғол екеуі де бір ұғымды білдіреді. Сыртқы қара ниеттілер, әсіресе еуроцентристік көзқарастағылар «түрік» және «маңғұл» деген этнонимдерді әртүрлі тектегілер деп деп жаңсақ түсінік таратуға бар күштерін салып бақты. Дегендеріне жетті де. Кешегі одақ кезінде білім алған әлденеше ұрпақ қанішер маңғол-татарлар десе, бойларын үрей билейтін күйге жетті. Сонымен бұл біздің әу бастағы елесіміз еді. Сыртқы жау саясаткерлер заманалар дүрбеленінде түпкі атауымызды қанша ұмыттыруға тырысқанымен жымысқы ниеттері жүзеге аспады! Шыңғысханның тікелей ұрпағы Әбілғазы бабамыз «Мағол» этнониміне қатысты жауапты ежелгі грек сөздігінен табамыз, онда «Мағол» - «Алып», «Ұлы» деген мағына береді деп тұжырымдап берген!

Сонымен түрік жұртының төл шежірелері, заманымызға жеткен тарихи еңбектерімен танысқан кез-келген жан Түрік жұртының Мағол және Татар деген екі бұтақтан тарайтындығына көп дәйек табады. Мағол мен татардың егіз туғандығына қанығады. Сондай-ақ Оғыздың да дәуіріндегі өзінің даңқты бабасы Мағол секілді айтулы ғұмыр кешкендігіне, Оғыз қағанның тікелей ұрпақтары Қият (Қиян) пен Нұғұздың қысылтаяң шақта мағол жұртын Ергенеконда паналатып, 450 жыл көлемінде өсіп-өніп, кейін одан шыққан соң татарларды ойсырата жеңгендігіне қанығады. Демек, Мағол өз тарихымызда кеңінен орын алған Оғыз қағанның арғы бабасы болса, бәрімізге де ортақ, жалпы ісі түркі әлемінің түп атасы болып шықпай ма?! Туған елі десе жүрегін суырып беруге бар тарихшы Сарқытбек Шораның мына бір тұлпардай тулаған пікірі көкейге оралады осындайда: «Еуроцентристік идеологияның жалпы түркі жұртына – мағолдарға қарсы тежеусіз үгіт-насихаты бұдан 500-600 жыл бұрын басталған. Ол саясаттың негізгі мақсаты ата-бабамыздың ежелгі «татар-мағол» деген атауларын сана-сезімнен өшіріп тастау, ұмыттырып жіберуден басталған-ды. Олар мақсатына жетті де! Мысалы, Маңғұл, Қият, Нұғұз, Түрік деген байырғы халқымызға тән атауларымызды ғұн, скиф, сак, массагет, исседон, киргиз, туземец, тағы да басқа атаулар алмастырды. Тіпті, ежелгі Түрік жұрты атауларының біріне-бірін қарсы қойып, кейінгілерін ежелгісі етіп көрсетуді көздеді. («Сияршы» кітабы, 123-124 бб. «Офсет», Талдықорған. 2008 ж.)

Бұл ретте және бір дәйектеме. Ескі қытай тілінің бесаспабы, түріктанушы мың болғыр Бичуриннің (Иакинф): «Олардың Европада жатып алып, мағол, татар, түрік деген әртүрлі халықтар деп болжауларының негізі жоқ, шындығында олар бір жұрт»

деп кесіп айтқанына да мінеки, екі ғасырға жуық уақыт өтіп барады.

Біреуге қараған күнің осы. Айтулы өткенімізді, бастан кешкен базарлы шағымызды басқалардың пайымдауы тек адасушылыққа, алтын діңімізден арылуымызға әкеліп соғып отырғандығын, өкінішке орай, енді ғана біліп жатырмыз ғой. Амалымыз қайсы. Ештен кеш жақсы. «Өзіңнен тумай ұл болмас...» дегендей, Әбілғазы бабамыздың мынандай жарқын жазбасына назар аударғайсыз енді: «Үйсін елінің сүйегі мағол... Ұлы патшалардың алыс сапарға шыққанда әйелдерін алып жүретін әдеттері болатын. Осы әдетпен нөкерлерінің де кейбіреуі әйелдерін ала жүруші еді. Оғыз қағанның бір бегі әйелін алып барып еді. Толғағы келді. Күн суық еді, кірейін десе үй жоқ. Бір шіріген ағаштың қуысында босанды, ұл тапты. Мұны естіген қаған:

- Әкесі менің көз алдымда соғыста өлді, қамқоршысы жоқ, - деп, атын Қыпшақ қойып, өз қамқорлығына алды.

Түрік тілінде іші қуыс ағашты қыпшақ дер еді, бұл бала ағаш ішінде туғандықтан, атын Қыпшақ қоюы содан еді.» («Түрік шежіресі», 43 б. 1992 ж.)

Мұны келтіріп отырғанымыз, жатжұрттық білгіштер қыпшақтарды моғолдарға жау етіп көрсетіп, ішімізден өрт тұтатып бақты емес пе. Кезінде Әбілғазы бабадүрдің дәл осындай жолмен жалпы түріктердің, оның ішінде Шыңғысханның ақиқатын ашып жазатын «Түрік шежіресі» атты әлемге әйгілі кітабы жарық көргенде батыстың тарихшы-саясаткерлері: «Мұны аналар оқып қоймасын (түріктекестерді айтады, авт.), бұл шежіре-тарихты олар оқыса сана-сезімі ғарыштап аспандап кетеді» - деп үрейлене дүрліккен. Расында да, бұл құнды еңбекті қазақ халқы тәуелсіздік алғанға дейін оқи алмады.

Кешегі кеңестік тарихтануда біздің Моғол, Оғыз, Қият, Нұғұз, Түрік деген қанымызға да, мынау Ұлы даламызға да сіңімді ат-атауларымызды бір ғана «Қыпшақ» атауымен алмастырды. Неге десеніз, сыртқы күйреткі, өртегіш идеологияның дем берушілеріне әлемді дүр сілкіндірген, барша адамзатты мойындатқан Шыңғысханның аты да, елі де, бұған дейінгі есім-атаулары да түрпідей көрінді, естіген сәттерінде-ақ аждаһа жыландай жиырылды.

Сонымен несін айтасыз, кәрі тарихтың бір қайырмасында, сындарлы тұста, яки орта ғасырда мағол-татар деген елесіміміз қайта жаңғырды! Бұған дем берген жержабаңға мәшһүр «Еке Моғолдар» ұлысын құрып, ертедегі бабаларының сайыпқырандық жолымен айды аспанға бір-ақ шығарған Ұлы перзент, даңқты Моғол – Шыңғыс қаған еді! Енді дәл осы арада он төртінші ғасырда Жетісуда бой көтерген «Моғолстан» мемлекеті, кейін Үндістанда біртұтас мемлекет жасаған ұлы Моғолдар туралы да көсіле сыр шертуге болар еді! Оны бір мақаланың көлемі қайдан көтерсін.

Ниеті де, сөзі де түзу Хара-Даван: «Военные действия Чингисхана с тюркскими племенами означало намерение восстаноить древнюю монголо-тюркскую империю» демеп пе еді!

Тіпті желпініп, желдей есіп барамыз ғой. Хош делік. Басқаны былай қойғанда, күні бүгінге дейінгі маңдайымызға басқан дара данышпанымыз әулие Абайдың сөзіне неге иланбасқа?! «... Маңғұлдан шыққан халықтың бірі – біздің қазақ. Біздің қазақтың маңғұлдан шықпақтығы бізге ұят емес, бірақ біздің білімсіз, ғылымсыз қалмақтығымыз ұят». (Абай. Екі томдық шығармалар жинағы, II-том, 165 б. «Жазушы» б-сы. 1986.) Бұдан артық қалай жеткізсін тарих тағылымын. Әдетте Абайдың ұлық сөздерін реті тусын-тумасын әңгімесінің тұздығын келтіру мақсатында тықпалай беретін мықтыларымыз тағы да үнсіз.

Қазақтың тұңғыш тарихшысы атанған Қадырғали Жалайыр бабамыздың Алланы ауызына алып отырып жазғандарына ден қоялық осы арада: «Ол қауым (ежелден) мәлім, белгілі еді. Негізі олардың ұрпақтарынан екі адам көшіп Әргәнә көлге (қолға) барыпты. Жылдар өткен сайын олар көп болып өсіп-өнеді. Олардың ұрпағы тіптен көп болды. Есімдерінің моғол аталуы солай кетті, тағы бір басқа қауымдар олармен бірге

еді. Әуел баста олардың заманында осылай аталған бұл бір моғол қауымы еді, яғни кітапсыз қауымнан еді. Алла тағала жар болып төрт жүз жылдай уақыт өткен соң олардың ұрпақтары көбейіп іргелі ел болды. Олардың қуат (құт) дәулеттері туралы басқа уәлаяттарда да аты ерекше шықты. Оларды, яғни осынау қалың түрікті моғол деп атады. Өйткені мұнан ілгері татар жеңіп бағындырған жұрттың бәрін татар деп атап еді. Өркімдер араб, үнді (хинд), қытай татарды білетін еді». («Шежірелер жинағы», Алматы. «Қазақстан», 1997, 306.)

Жарық жұлдызымыз Шоқан Уәлиханов жоғары бағаламап па еді Қадырғали бабамыздың аталмыш еңбегін: «Совершенно джагатайский, очень близкий к нынешнему киргиз (кайсацкому) ...По своему изложению она (книга) также замечательна. Здесь басен менее, нежели в Абулгазы и Шайбане-наме» (Ч.Ч. Валиханов. Собр., соч. В пяти томах. Т. 1. А., 1984, - с. 244.)

Керек десеніз, Қадырғалидың ататегінің өзі Шыңғысханмен сабақтасып жатады. Бір дәйек. «Орысханның ордасында билік айтып, шешіле сөйлейтін атақты билер көбінесе жалайырдан шыққан. Оның ішінде ең жүйрігі Қадырғалидың бабалары – Софыбек, Етелібек болған («Библиотека восточных историков». Издание И. Березина, т. II, ч. 1. Казань, 1854, стр. 4.)

Енді Қадырғалиды қазақ зиялылары қалай бағалаған екен, соған келелік:

-Оразмамбет кітапханасында сақталған кітаптардың ең бағалысының бірі – өзіне дос болған серігі, әрі атақты биі, көркем тілде қазақша жазатын асқан жазушы Қадырғали Жалаиридің шығармасы. Қадырғалидің келістіре сөйлеуіне қарағанда ол сол кездегі атақты жазушының бірі болған. Бұл кітаптың тілі, мазмұны, оның авторы ерекше болғандықтан, Шоқан оған зор ғылыми мән беріп, қазақ тілінің жақсы бір мұрасы деп білген.

Қадырғали Жалаири өз заманының атақты данышпаны болғандықтан сол замандағы халық шежіресін бұлтартпай, сол қалпында жазады. ХҮІ ғасырдың соңында осындай әдемі оймен қазақ тілінде келелі сөз жазып қалдыру, қазақ халқының тарихын, шежіресін, тұрмысын әдемілеп суреттеу – сарқылмайтын мәдениет дүниесінің келісті бір түрі деуге болады. Ой жүйесінің әдемі құрылуы, тілі, көркемдік бейнесі Қадырғалиді сол кездегі кеменгер кісінің бірі етіп сипаттап, оның білгіш, жүйрік, оқымысты кісі екенін көрсетеді. Кітап бойынша Қадырғали араб, парсы, түрік, орыс тілдерін бірдей жақсы білген. Қадырғали Жалаири – қазақтың бірінші ойшыл ғалымы, данышпан жазушысы, өрнек қалдырған мәдениет мұрагері. Оның жазғандарын қазақ жазу мәдениетінің бірінші үлгісі деп тану керек. Қазақ халқының тарихы, әдебиеті, тілі, халық шежіресі туралы Қадырғалидың еңбегі байтақ мәлімет. (Әлкей Мағұлан. «Білім және еңбек», 1982 ж., №1.)

Асылдың асылдығын тани білудің өзі бір ғанибет емес пе. Қазақ тарихының көшін біраз белестерге шығарып кеткен Манаш аға былай дейді: «Біз Қадырғали бекті тыңнан жол салып, өркениетті халық деңгейіне ұлтымызды тағы бір саты көтергені үшін ұлттың ұлы тарихшысы деп атаймыз! Қадырғали бек Қосымұлы Рашид ад-диннің шежіресімен тек таныс қана емес, ол ұлы тарихшыға ұқсап бақты. Алайда ол оның көленкесінде қалмады. Оның шежіресін жүйеледі, кеткен қателіктерін түзетті, шығыс терминологиясын туған елдің топырағына сәйкестендірді, географиялық атаулар мен есімдерде кеткен дәлсіздіктерді орынды жеріне қойды. Ол өз заманының білімпазы, араб, парсы, орыс тілдерін жетік білген, ұлт шеңберінен шығып, әлемдік деңгейге көтерілген көреген ғалым. «Шежірелер жинағы» қазақ халқының тарихы туралы ең бай, ең негізгі дерек көзі.

Қадырғали Жалайырдың шежіресінде алты алаштың құрамына енген тайпалардың тарихы берілген. Оның ішінде жалайыр тайпасының алаш мыңының – бүкіл қазақтың ноқта ағасы екендігі ерекше дараланған. Қ. Жалайыр шежіресінің бір өзгешелігі, әрі бізге керек жері ол әрбір тұлғаның анасын көрсетеді. (Манаш Қозыбаев.

«Ұлттың тұңғыш ұлы тарихшысы», «Ақиқат» журналы, № 1. 2002 ж.)

Енді қазақтың жоғарыда аталған данышпандарының бәрі биік бағалаған Қадырғали бабамыздың еңбегіне сүйенбеске басқадай ылажыңыз да жоқ. Хош. Былай жазады автор: «Бұл заманда моғол арасында аты аталып, белгілі болып жүргендері жалайыр, татар, ойрат, меркіт, және басқа кейбір қауымдар моғол арасында еді. Әрбірінің өз патшасы бар еді. Өйткені керейіт, найман, онгут, секілді тайпалар ерте заманнан бері мәлім болса да жалпы аттары моғол деп айтылатын. Қоңырат, құрлас, икирас, елжигин, орианқыт, келгенут, және олардан өзге тайпаларды да барлығын «моғол дарлакин» деп атайды. Сондай-ақ және нирун қауымы, яғни олар нағыз моғолдар еді. («Шежірелер жинағы», Алматы. «Қазақстан», 1997, 23 б.)

Көріп отырсыз, негізгі тайпаларымыздың бәрі де ертеде моғол атаныпты. Сонда біз неліктен аталмыш елесімнен қашуға тиіспіз.

...Моғолдың жазбаша тарихы әлі жоқ еді. Тағы (бұл заманда патшалыққа отырған) Сұлтан Саид Ғазан ханның тарихы да жалпы жиынтығында Нұх ғалейыссаламнан бері Ибтида хижиратқа (хижраның басталуына) дейін бес мың жыл өтті деп қысқаша айтылған және тағы ол моғол (дарликин) деп айтылады. (Сонда: 496.)

Сонымен енді бүгінгі Моңғолиядағы моңғолдарға келетін болсақ, олар негізінен алғанда, кезінде Қытайдан бері жөнкілген маньчжурлар. Шыңғысхан ұрпақтары Орта Азия мен Қытай жеріне ауысқанда ежелгі мекенде қалған ойраттардың қалауымен маньчжурлар көптеп қоныстанған.

-Біздің моңғолдар бір кезде орыстармен бірігіп алып, Шыңғысханның тұқымын тұздай құртты. Бүгін олар «алтын ұрықтан» ешкім қалмады дегенге бейіл. Ел басшылары да бүгінде Шыңғысханның тұқымы қалмады деп аузын қу шөппен сүрткенді жөн көреді. Ал Қазақстанда халықтың жағдайы ауыр кездің өзінде мемлекет тарапынан Жошы хан мазарын жөндеуге қаражат бөлініп отырды. Осы жағынан алғанда мен Қазақстанды бірінші орынға қойып, өз ұлтымды екінші орынға қоямын.

Біздің елде төрелерді «алтын ұрық» деп атайды. 1929 жылы Моңғолияда коммунистер «алтын ұрық» әулетінен 13 мың 475 адамды қырып тастап, дүние-мүкамалын талан-таражға салды. Үкімет күні бүгінге дейін оларды ақтаған жоқ, - деп ағынан жарылады Әлемдік Шыңғысхан акедемиясының президенті Пурев-Ойдовын Давааням. («Айқын» газеті, 07.08.2008 ж.)

Екі жақтағы екі алып мемлекет «монгол» атандырып тұрғасын, кішкентай ойрат, бурят тайпалары «монгол» атанбай қайтсін, мойындайды да. Әйтсе де, сол мойындағанның пайдасын қазір көріп отыр. Алаш жұртының ардақтысы, әлемдегі ең ұзақ жасаған әрі өте кең аумақты иеленген алып түркі империясының негізін қалаған ұлы қолбасшы Шыңғыс ханды «жекешелеп» алды.

Осы орайда зерттеуші Данияр Қалибаев ащына былай жазған еді: «Все казахстанские издания по государству Чингисхана представляют собою переписанные с трудов монголоведов книги: Котвича, Владимирцова, Кычанова и др. И никакой ценности для написания истории Чингисхана не имеют. Монголоеды столь фальсифицировали историю Чингисхана, главным образом, выполняя работу в русле официальной политики бывшего СССР и бывшей российской империи, стремившихся любой ценой и любыми методами доказать, что Чингисхан не был тюрком (казахом) или китайцем, а лишь представителем ныне незначительного, малочисленного этноса – монголов».

Анығы сол, отаршыл Ресей үкіметінің ең қауіпті, ең қасіретті қылмысының бірі – Орта Азия мен Қазақстан, жалпы түркі халықтарының ұлттық санасын құлдануға күш салу еді. Патшаның саясаткер-ғалымдары орыстандыруды тоқтаусыз жүргізу үшін саяси-ғылыми айналымға «панисламизм», «пантюркизм» деген терминдерді енгізсе, Кеңес үкіметі жылдарында жергілікті халықты ата тарихынан, ата дәстүрінен, ана

тілінен, ұстанған дінінен безіндіру үшін неше түрлі құйтырқы теорияны жан-жақты жетілдірді.

Асыл бабамыздың түріктестігіне бүгінде тіпті әлем шеңберінде шек келтірер ешкім қалмады. Ендеше, оның сол тұста моңғол үстіртін мекендеген, бүгінде Қазақ елінде керегесін жайып отырған бір тайпа, белді рудың өкілі екендігінде дау жоқ.

«Шыңғыс ханды барлық тарих жалайыр руынан шығарады. Қадырғали Жалайыр мен Шыңғыс хан екеуі Хайду ханнан бірге тарайды, сосын Байсұңқарға келгенде, Байсұңқардан Шыңғыс хан тарайды да, Шара деген кісіден Қадырғали Жалайыр тарайды. Оның үстіне Байсұңқар ерте қайтыс болғандықтан Шыңғыс ханның төртінші, бесінші шешесі мен Қадырғали Жалайырдың шешесі бір. Ұлы тарихшы Рашид ад-динде де солай жазылған» - деген («Алқа», №8, 7 бет, 2012.) Тілеуберді Әбенайұлының тұжырымына қосылмасқа дәйегіміз жоқ.

Ал Мұхамеджан Тынышбаев болса өзінің әйгілі еңбегінде : «По свидетельству монгольского историка Санан-Сесена джалаиры происходят из многочисленной и сильной группы монголов, известных под именем Еке-монгол(Великие монголы)» - дейді.

Рашид ад-Дин өзінің айтулы мұрасында Шыңғысханның түрік екендігін, оның ішінде Жалайыр тайпасының өкілі екендігін мың қайтара айтып кеткен десек артық кетпейміз. «Көрмес түйені де көрмес» демекші, мұны назарға алмай келе жатқан ең алдымен біздің өзіміз. Өзгелердің бәрі бұл ақиқатты жалаулатып жазып та жатыр, құлағымызға құйып та жатыр, ойпыр-ай десеніңші, селт етпейміз ғой, селт етпейміз!

Марко Поло кезінде өзінің он төрт жыл ғұмырын Шыңғысханның ұрпақтары ортасында өткізгені белгілі. Ендеше оның: «Ордада бір мың ақбоз бие сауылады, оның сүтінен «қымыз» дейтін сусын жасалады. Оны тек Шыңғыс үрім-бұтағы мен жалайырлар ғана ішеді» деген жазбасына неге сенбеске!

Халықтың ғасырлар тереңінен тамыр тартқан асыл жадына жетер ешнәрсе жоқ дер едік. Осы орайда белгілі қаламгер, таза тарихтың жақтаушысы Марал Ысқақбай пікіріне құлақ асалық: «Сонау бір жылдары Қазыбек бек Тауасарұлының «Түп-тұқияннан өзіме шейіні» жарияланғанда, ондағы Шыңғыс хан Жалайыр тайпасынан шыққан» дегенді оқып, кейбіреулер ертоқымын бауырына алып тулап жатқанда ол маған ешқандай жаңалық болып көрінбеген. Өйткені ол сөз менің құлағыма бала күнімнен сіңген-ді. Шежіре шерткіш қария атаулы Жетісуды жайлаған Үйсіндерді Абақ, Тарақ деп екіге бөлетін. Бұл ру есімі емес, таңбаларының аты. «Тарақ» - жалайырлардың таңбасы да, «Абақ» - албан, суан, дулат, ошақты, сарыгүйсіннің таңбасы. Шежіреден хабары бар ағайын ішінде бүгінде де оны теріске шығаратын ешкім табыла қоймас. Сондықтан да тарақ таңбалы Шыңғыс тұқымдары да жалайырдың ұрқы деп есептелетін. Жалайырдың Ұлы жүзге «ноқта аға» болуын, тарақтының арғынға «ноқта аға» болуын сол Шыңғыс ханның күдірет-күшінің арқасы деп қарайтын». («Шыңғысхан» журналы, №1, 2011. 70 б.)

Және бір негіздеме. Қ. Жалайырдың шежіре кітабында Шыңғысханның ата-бабалары мен ұрпақтарының құда түсіп, қыз алған тайпалары түгелдей көрсетілген. Төңірегіндегі қоңырат, найман, керей, ойрат, меркіт, татар т.б. ру-тайпалардан қыз алып үйленіп отырған. Сонда деймін-ау, сол дәуірде 70 мың күрең құраған, яғни жарты миллион жалайыр тайпасынан Шыңғысхан аталарының немесе бергі ұрпақтарының отасуына бір қыз табылмаған ба?! Әлде олардың бәрінің мұрыны саңқы, тілі сақау болған ба? Міне, осыдан-ақ аңғарылып тұр емес пе, өздері кілең жалайыр болса, тумасы бір жалайырлармен қалайша құдалассын! Міне, осы арада Бичурин атайдың сол замандағы жалайырлар туралы айта келіп: «Жастар үйленуі керек, өз тайпасының қыздарына үйленсе, тұқымдарының бірте-бірте азып, қандарының бұзылатыны да байқалып қалды. Сондықтан қыз алса, көрші тайпалардан алу салты сол кезде анықтала бастады» - деген тұжырымын еске түсіру орынды деп есептейміз. («Орта Азияны

мекендеген халықтардың көне заманғы тарихы», Астана: «Аударма», 2008. 31б.)

Біздің осынау дәйегімізді одан әрі шегелеген тарихшы Мырзабек Қарғабаев былайша пайымдайды: «Итак, кто они Жалаиры? Откуда они появились? И что хотел сказать нам автор хроники, который сообщал, что «он взял с собой 13 богатырей (батыров) племени Жалаириров»? И почему автор хроники почти ничего не говорит о них? Действительно, автор хроники упоминает племя Жалаириров очень редко. На фоне других племен тюрков, как Найманы, Конраты, Керей и Абак-керей (серкиты), о них ничего не слышно, как будто их не было рядом с ними. Все правильно, автор «Тайной истории» писал историю кочевников тюрков племени Жалаир, и ему не нужно было подчеркивать, то, что было ясно всем. Отсюда видно, что историческая хроника изначально предназначалась соплеменникам Чингисхана» («Атлантида кочевников», 42 стр. Караганда, 2007.)

Бұған қоса аталмыш автордың мына бір тұжырымына және зер салыңыз: «Чингисхан – тюрк из племени **Жалаир**, потомок Арыса. Племя носит имя братьев – Жал и Айр (жал – грива, айр – вила, каз., тюрк.), тамговый знак которых имеет вид вилы (Ш). Такой знак Жалаиры носили задолго до Чингисхана» (Сонда: 68 б.)

Аталмыш ата дәстүрдің күні қазірге дейін жалғасын табуын өміріміздің көптеген қырларынан аңғарамыз. Мәселен, үлкен ас, той-жиындарда қазақтың нокта ағасы – жалайырларға алдымен сөз берілетіндігін үнемі көріп келеміз. Оның өзіндік жолы мен мәні бар екендігін келер ұрпаққа жеткізуге тиістіміз де. Бұл турасында бұған дейін де сан мәрте жазылып қалған: «Род Джалаир считается ныне старшим из великой Орды. На пирах, при подаче кушаньев, спрашивают: есть-ли на лицо старший из родов Джалаир? Для того чтобы поднести ему первому. На свадьбах начинают пение Джалаиры, а когда их нет, то Ошақты. (Н.И. Гродеков. «Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области», г. Ташкент. 1889 г.)

Қазақ тарихының терең қатпарларының сырына қанығу жолында бар ғұмырын сарп еткен Сарқытбек Шораның зерттеулері де зерделі дер едік: «Жалайырдың тегі Оғыз қағанның Айхан деген екінші баласының үшінші ұлы Дүдүрға – Япарлыдан өрбиді. Жалайыр мен Қоныраттар моғол түріктері ішінде Еке Моғолдар немесе Ұлы Түріктер санатына жатады. Оларды ерте кездерде Япарлы деп те атаған. Оғыз қаған өз кіндігінен тараған тұқымдарына өсиет айтып, енші бөлгенде (бүкіл түрік жұрты бас қосқанда) Дүдүрға Япарлыға «сыбаған малдың оң жауырыны болсын, қонысың Қытай жұрты жағынан соғатын суық желдің өтінде болсын!» деп батасын беріпті.» («Сыыршы», «Офсет» баспаханасы, 2008 ж.25б.)

Шыңғыс қаған тарихын М. Мағауиндей терең зерттеп жүрген жан кемде-кем. Осы орайда классик жазушының мына бір лебізін келтірген жөн деп білеміз: «Тұтқыннан босаған Бөртеңі алып қайтуға Темужіннің өзі бармай және үнемі бірге жүретін туған інілері Қасар мен Белгүтайды жібермей, тіпті, сенімді нөкерлері Бауыршы мен Желмені де жұмсамай, бар салмақты Жалайыр Сабаға артуы да кездейсоқ емес. Сірә, жасы үлкен кісі әрі жалайырдың көрнекті адамы.

Біріккен жұртқа ортақ, билігі зор әмірші сайлау шарт. Таңдау – Темужін сияқты ол да Боданшар-Байсұңқар әулетінен шыққан, өтімді сөз, майда тілімен ғана емес, қолбасы ретінде де кенінен танылған, салауаты мол, саясаты зор Жамұқа-шешенге түседі. («Шыңғысхан және оның заманы», «Жұлдыз» журналы, № 10, 2011 ж.)

Ал Жамұқа-шешеннің жалайыр тайпасының ірі өкілі екендігін бар бастаухаттар тайға таңба басқандай көрсетеді! Олай болса, Шыңғысханды жалайыр деп неге қабылдамаймыз?!

Басқа мәліметтерге қарағанда және де Шыңқұз хан туралы түсірген қытайдың отыз сериялы фильміндегі кейбір эпизодтарға сүйенсек, Мұқұлай Шыңқұз ханның «Қытайға патша бол» деген ұсынысынан бас тартады. «Неге?» деп Шыңқұз хан сұрағанда Мұқұлай бабадүр: «Мен төре емеспін» - дейді. Сонда : «Жалайыр Мұқұлай» -

дейді Шыңқұз хан, - сен менің туысканымсың ғой, қандасымсың ғой. Сондықтан сенің патша болуға хақың бар!». Ақылы асқан Ұлы қағанның негізсіз ешкімге : «Сен менің туысканымсың ғой, қандасымсың ғой!» - деп айтпасы ақаиқат.

Иә, аңғарып отырғанымыздай, Ұлы қағанның айналасындағы сүйенерлерінің бәрі жалайырлар. Жас кезінен бастап оның ауыртпалықты тағдырының ыстық-суығына, Ұлы мемлекеті шаңырағының биік болуына ерен атсалысқандар да, жақын аңдалары да бәрі-бәрі жалайырлар. Сонда өзі қайдан шықпақ?! Бұл арада бір айтарымыз, біздің тарихшыларымыз сол Шыңғысхан бабамыздың империясын асқан төзімділікпен құрысқан, кейінгі Алтын Орда, қазақ хандықтарының тарихында да елеулі роль атқарған, керек десеңіз, Бағдатта жүз жылға жуық билік құрған жалайырлар туралы салмақты зерттеулерге ден қоймай келеді. Бұдан елдігіміздің көкжиегі кеңеймесе, тарылмас еді ғой!

Сонғы жылдары тарихтағы олқылығымызды толтыру жолында көп тіршілік жасап отырған «Алаш» зерттеу орталығы жалайырлардың шежіресін Рашид ад-дин мен Әбілғазының мәліметтері негізінде Нұх пайғамбардан түп тартып, Елхан – Нүкүз – Дәрлікен – Жалайыр деп негіздейді. («Қазақстан тарихы», «Алаш», А., 2008.)161 б.) Жалайыр тайпасы Шыңғысханның тоғызыншы атасы болып келетін Боданшардың кезінде де осы атымен аталған. (Сонда: 269 б.) Жалайыр тайпасының негізін ежелгі дәрлікен тайпа одағына кірген түркі тілдес рулар құрады. (Сонда:185 б.) – деп таратады. Иә, Әбілғазы бабамыздың: «Жалайырлардың негізгі түбі моңғолдың дәрлікін руынан болар, дәрлікін елі нүкүз әулетінен» («Шежіре», 309 б.) деген анықтамасын білмейтіндер кемде-кем.

Ұлы қағанның алып бейнесін жарқырата ашуға өлшеусіз үлес қосып отырған Бексұлтан Нұржекеұлының тұжырымы әдетте тегеурінді келеді: «Енді шежіремізге қайта оралайық. Добун-Баян өлген соң да Алан-Гоа күйеусіз үш ұл туады: Букун-Катаки, Салджи, Боданчар деген. Бөрте-шинаның бұған дейінгі ұрпағы жалпы жалайыр аталып келсе, бұл үш ұлдан тараған ұрпақ нирун жалайыр, яғни нұрдан жаралған жалайырлар аталады. “Нирун” дегенді аудармашы орыстың “чресла” деген сөзімен түсіндіреді. В.Даль оны “поясница, крестець или наружность тела над тазом” депті. Бел, сегізкөз секілді. Бәлкім, “бел жалайыр” немесе «жұлын жалайыр» дегені ме, кім біледі?

Боданчардан – Бұқа, одан – Дутум-Мэнэн, одан –Қайду, одан – Байсұңқар, одан – Тумбинэ-хан, одан – Қабыл-хан, одан – Бартан-бахадүр, одан – Есугэй-бахадүр, одан Чингиз-хан туады. Бұлар және олардың ұрпағы – бәрі нұрдан туған жалайырлар (дарлекиндер). Сонда тек Шыңғысхан ғана қалайша жалайыр болмайды? («Қазақ әдебиеті», 15.03.2013.) – деп Аллаға аян ақиқатты айшықтай түседі.

Осынау айдай ақиқатты талапкер тарихшы Марат Жандыбаев төмендегіше қырнай түседі: «Нукуз и Киян есть родоначальники единого родословного Древа и общности под под именем «Дарлыген» (Дарлигин) в IV-VI веках, а в IX-XI веках под именем «Дарликен» (Дарлекин), и его двух основных ветвей: «нукузской» и «киятской» («кият» от «киян» во множественном числе), потомки которых известны как обладатели и носители тамги «Тарак.» (Марат Жандыбаев. Историческое эссе, «Дизайн-ОТ», г. Талдыкорган. 59 стр.)

Түркітану ғылымының майын қалқып, жілігін шаққан орыстың шын білгірі Василий Владимирович Бартольд баяғыда-ақ төмендегідей анықтама берген: «Жалайырлардың атауы алғаш монгол ұлтының атауы болған». (Бартольд В.В. «Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов», М. 2002. 172 стр.)

Орыстың ұлы түркітанушысы Н. Бичуриннің осы реттегі іргелі еңбектерімен танысқан жанның Шыңғысханның қай тайпадан шыққандығын бірден біледі. Неге десеңіз, онда ұлы қағанның арғы тегінен бермен қарайғы бар тарихы қолмен қалағандай жазылған. Мына бір тұжырымына көз жүгіртіңіз: «Теміршын Қиян атаның

баласы еді. Көне тұрықтар билеуші, билік жүргізуші әулет деген ұғымды **қиян** дейтін. **Қиян** көне тұрұқ тілінде және қазіргі қазақ тілінде **аса биік** деген мағынаны білдіреді. Ал жай ауызша-жазбаша жазуларда қиян деген сөзге Қиян ата деп қосымша белгі білдірілетін. Сол Қиян – Қиян ата сөзінен барып кейін қият деген ұғым пайда болған. Бұл қият деген сөзді қазіргі тарихшылар ру аты деп шатасып жүр. Бұл, шын мәнінде, мыңқолдардың қасиетті атасының аты. Билеуші, биік тақта отыруға қақысы бар Қиян ұрпағы деген мағынаны білдіреді. Бұл ру аты емес. Жалайырлар Биік билік иесі болып, өздерін Қиян атаның ұрпақтарымыз деп атайтын. (Н.Я.Бичурин. «Мыңқолдың төрт ханы», 13,17 бб. Астана. «Фолиант» баспасы, 2011.)

«Сонымен б.ж.с. 92 жылы Үйсіндер өте қатты жеңіліске ұшырайды. Жүзжан деген елден жеңіліске ұшырап 500 үй ғана қалады. 500 үй қашып барып Алтай тауын паналайды. Олардың тығылып қалған жерін суреттегенде, жа-жағының бәрі биік тау, ешкім өте алмайтын құз-жар, адам әрең өтетін жолы бар, ар жағы кең алқап еді дейді. (Н.Я.Бичурин. «Орта Азияны мекендеген халықтардың көне заманғы тарихы», Астана: «Аударма», 2008. Орыс тілінен аударған Әкім Тарази. 24б.)

«Сонымен, тауға қашып тығылған Үйсіндердің ұрпағы 460 жылдан кейін Алтай тауынан шығып, әлгі өздерінің ата жауы Жүзжандарға соққы береді. Жеңілген халық таң қалып, «бұлар кімдер еді?» дегенде , алғаш жауап таппай , кейін тағы да бір соғысқанда, «сіздер кімдерсіңдер?» дегенде , бұлар: «біз көк тұрықпыз» дейді. «Көк тұрықпыз» дегені, орыс тілімен айтқанда «небожитель» деген мағына білдіреді. Біз биік тауда тұратын халықпыз, біз көкте тұратын халықпыз, біз көк тұрғынымыз деген мағынада.

Христиан жыл санауынан он ғасыр бұрын мыңқолдар мен таңғұттардың Қытайға шабуылы жиілей түскен. Және ол шабуылдар кей жылдары жойқын, сұрапыл болған. Ал қытай жеріндегі иеліктердің өзара айқасып, соғысып кететін тұстарында ауызбірлік болмай қалған кездерде, мыңқолдар мен таңғұттар, тіпті, ішкі Қытайға еніп, сол арада бекініс құрып, қытайларға көп қиянат көрсететін болған.(Сонда: 25,46 бб.)

Осы кітаптағы аудармашы Әкім Таразидің сынасөзіне көз жүгіртелік: «Қазақта «Жалайыр – нокта ағасы» деген мәтел бар. Бұл сөздің мағынасына қазіргі қазақтар көп мән бере бермейді, оны «тойбастар деген мағынада ұғынады. Себебі осы күнге дейін қазақ тайпа-рулары бас қосып, той бастау керек болса, «Кәнеки, арамызда Жалайырдан кім бар екен?» дейді. Сол жалайыр деп жүргеніміз кейбір біздің тарихшыларымыздың «Жылқының жалынан қысып жібергенде, жылқының жалы айырылып кетіпті» деген сияқты жабайы ұғыммен түсіндіріп жүрген тайпаның алғашқы аты - «Жолайыра». Жолайыра немесе «жол айыра» деген сөз.

Сол Жолайырлардың ханына Түмен хан Ботаны аманат қып тапсырады. Тоқалдың ойындағы арамдығы іске асқан соң ол енді қыт-қыттап жүріп, Түмен ханға «Сен шабуыл жаса Жолайырларға» дейді. (74- 75 бб.)

Кейбір тарихшылардың Шыңғысханды жалайырдың Бөржігіт деген атасынан таратуында да жан бар». (341б.)

Сонымен Түмен хан (екінші есімі Қарахан) өзінің Ботахан деген ұлына он мың атты әскер беріп, өз алдына дара хан етіп бөліп шығарды. Ал кеше ғана тасы өрге домалап тұрған жолайырлар жаңадан пайда болған Бота ханды мәнсіне қойған жоқ.(342б.)

Бұл екі халық қатар өмір сүрді, қатар көшіп-қонып жүрді. Екеуі де Қытайдың шығыс шекараларында өмір сүрді. Татар деп аталатындар Қытайдың Шаньси, Хэбэй провинцияларында көшіп-қонып жүрген. Ал Жалайырлар Қытайдың солтүстік батыс аймағын мекендеген.Ол сұрақтың жауабы Шығыс көшпенділері татар (тартарары) әулеті болып саналғаны, ал Батыс көшпенділері мыңқол болып аталуына байланысты ма деп ойлаймын.

Тарихта осыдан кейін «аша төре», «аша тұрұқ», «тұрқ аша» дегендей ұғым пайда

болды. Біздің қазіргі тарихшылар жазып жүргендей олар «түркеш» емес еді, оларды анықтап, зерттеп тексергенде орлар тұрұқ аша дегенді білдіретін. «Аша» дегені ол жалайыр тайпасының таңбасы, үш айыр, үш жолды білдіретін мағынада болғандықтан, біздің тарихшылар олардың жалайыр екенін біле алмай келген. Енді, міне, тарих бетіне ашатұрұқтар шықты, яғни көк тұрғыны. (408б.)

Жібек саудасы өркендеп, Қытай мен Византия, Қытай мен Рим арасы, Қытай мен Индия, Қытай мен Иран арасына байланыс жол түскен кезде сауда керуендерін, негізінен, қазіргі қазақтың белді руларының бірі жалайыр жігіттері бастап жүретін болған. Ал ол керуендерді протоқазақ тайпаларынан шыққан мықты жігіттер бірінен-бірі қабылдап алып, ары қарай өткізіп тұратын болған.(429б.)

Сөйтіп 200 жылдай мерзімге созылған көктұрұқ, яғни дулаттардың әулеті енді тұрұқ ашалардың, яғни жалайырлардың қолына тиді. Тұрұқ Аша (және бір аты Ашалы) ханның сарбаздары жеті мыңнан жүз жиырма мың болып көбейді. Яғни 140 мың атты әскері болды. Ол өзінің ордасын Сырдарияның жағасына апарып тікті. Ордасының атын ұлы күн ордасы деп атады. Іле-Шу бойындағы қалған Жалайырлардың есіміне Кіші орда деген ат берді. Ашалы ханның сыр бойына көшіп кетуінен бастап, Сырманақтар Жалайырдан бөліне бастаған сияқты. Шығыстағы Жалайырлар Дулаттармен көрші-қон араласып тұратын, ал Батыстағы Жалайырлар түркістандықтармен аралас-құралас жүрді. Бұл арада Түркістандық деген сөз Бұқар, Самарқан жақтағы Қаңлылар.(64-465 бб.)

Үш аша - жалайырлардың таңбасы, «аша» төмен қарап тұрса - тарактылардың таңбасы. Ашатаңбалы жалайырлар үш жүзге бірдей тараған. Бірақ, ең көбі, әрине Жетісуда қалған. (48б.)

Ұлы жүз ,яғни Сырға қарай көшкен Жолайырлар Адайға барды. Сондықтан Үйсіндердің арасында сактар да бар. (Бұл арада «ұлы жүз» деген сөз жолайралар немесе қазіргі «жалайыр» деген мағынаны білдіреді.)

Қытай императорының батысқа қарай жіберген жабаңгері Жан-Қиян: «Үйсін мен Сырманақтар, яғни жолайырлар бірге көшіп, бірге қонып жүр» - деп жазады» (530 б.)

Жалпы елдігімізге тән бастаухаттарда Ұлы иозылар турасындағы дәйектемелер жетерлік. Киіз туырлықтылар тағдырының сындарлы сәттеріндегі айрықша рөлдері жайлы аз жазылмаған. Енді, мінеки, Бичурин еңбегі арқылы олардың жалайырлар екендігіне әбден қанығып отырмыз. Дәл осы жерде мағлұматтарды одан әрі толықтыра түсу мақсатында төмендегі деректерді де келтіре кеткеннің артықтығы жоқ деп білеміз:

Ұлы иозылар – ерте заманда еліміздің батыс солтүстік өңірін қоныстанған ежелгі ұлыстардың бірі. Еліміздің жазба жылнамаларында олардың аты «Ұлы иосі », «Ұлы иозі», «Ұлы жүз» түрінде кездеседі. Кейін келе бұлар «Ұлы иозі» және «Кіші иозі» деп 2-ге бөлінген. Ежелгі хансу тілінде жазылған бұл ұлыстардың атын «Ұлы иүз», «Кіші иүз» («Ұлы жүз», «Кіші жүз») деп оқуға болады. («Қазақтың көне тарихы», А., «Жалын», 1993. Арап қарпінен көшірген Мұратхан Қани. 58б.)

Ұлы иозылар – б.ж.с. дейінгі 3- ғасырда Дұнхуаң мен Чилан (Шүлен) тауы аралығын қоныстанған. Бұлар өз кезегінде ьұндардың батыс жағындағы ірі ел еді. Алғашында ьұндар осы иозылерге тәуелді болған. 59б.

Ақырында үйсіндер ьұндардың көмегімен иозыларды батысқа ығыстырады да Іле өзені алқабы мен Ыстықкөл алқабындағы құнарлы қонысқа орнықты. Ұлы иозылардың көшіп кете алмағаны осы өңірде қалып, үйсіндерге қосылды. Осылай үйсіндер ірі елге айналды. (Сонда: 59-60бб.)

Осы айғақтамалар Бичуриннің жазғанымен тонның ішкі бауындай әбден қабысып жатыр емес пе?!

Адамзатқа Шыңғысхандай ардақ перзентті берген жалайыр тайпасының елдік мәртебеміздің үстем болуына қосқан үлесі ұшан-теңіз. Оның бәрін тізбелеу артық дәл

қазір. Дегенмен, жалайырлардың Шыңғысхан орнатқан Еуразиялық мемлекетте ғана емес, Шыршық пен Ангренде де 14 ғасырда өз ордасын құрғанын, сондай-ақ Иран-Ирак жерінде Ұлы Шейх Хасан Бұзырық жалайыр мен Сұлтан Уәйіс жалайыр құрған Жалайыр елхандары мемлекетінің 14-15 ғасырларда ғажайып тарихымен ерекшеленгенін еске түсіргеніміз абзал. Сондықтан да болар, белгілі тарихшы Ислам Қабышұлы қазіргі Моңғолия жері ежелгі Тұранның бір пұшпағы екендігін айта келіп былайша тізгін тартады: «Түрік қағанатының негізін салушы Бумын қаған 552 жылы Жужандарды жеңген соң Елхан атағына ие болды. Демек, қазақтың жалайыр тайпасының тарихы елхандардың бәрі моңғолдар болғандығын нақты дәлелдейді. Шығыс тарихшылары, әсіресе парсы ғалымдары елхан лауазымын түркілер хандары да иеленгенін ежелден бері жазып келеді». (Тұран әлемі, А-ты, Санат, 2007 ж. 45 б.)

Иә, ақпейілді ағайын, Ұлы қағанмен бірге ел болып қайта түлеп, жабаңға жар сала қайта жаңғыратын сәт туды! Қуаныштысы сол, күннің көзін қалай қалқалауға болмаса, ақиқаттың ауылын да солай жауып қоюға уақыт деген төреші қоймайды екен. Еуропалық астамшылдар қамшыны қаншалықты басса да, отаршыл орыстар нәшеме жерден бұғауласа да мұқым түрік жұрты, мұның бел ортасында қазақтар да туған тарихымен қуана қауышты. Қазіргі таңда бұл бағытта соны серпін, тың жігермен көптеген құнды зерттеулер мен деректі дүниелер өмірге келуде. Соларға жете қанығып, ғасырларға ұласқан шөлі басылған сайын халқымыздың еңсесі көтеріліп, рухы жарқырай түсуде. Шіркін, Азаттықтың таңы қандай жарық, неткен жарқын десенізші!

ӘДЕБИЕТТЕР

1. З. Қинаятұлы. «Шыңғысхан және қазақ мемлекеті», Алматы. 2010 жыл, 4 бет.
2. Рашид-ад-Диннің «Жамиғ ат-Тауарих», I т.2 к. 8 б.
3. Н.Я.Бичурин (отец Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Тт. I-II-M.-Л., 1950. 151с.
4. Әбілғазы «Түрік шежіресі», Алматы, 1992 жыл, 177 б.
5. Шаһкәрім «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі», 40 б.
6. «Истории династии Тан», 45 б. М Мағауин. «Келешек көкжиегіне бастасын». Республикалық «Шыңғысхан» журналы, № 1, 2011 жыл, 3 бет.
7. Рашид-ад-Дин «Жамиғ ат-Тауарих», I т.2 к. 38 б.
8. Ақселеу Сейдімбеков. «Көшпелілер тарихы», А., 1995, 5 б.

ӘОЖ 245.160

ШЫҢҒЫСХАННЫҢ АРҒЫ ТЕГІ

Өміре Әрін

*І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қ-сы*

Мақалада нақты деректер негізінде Шыңғыс ханның ата-тегі, жорықтары, тарихтағы рөлі және ұрпақтары жайлы айтылған.

В данной статье рассматривается история потомков, походов и происхождения Шынгыс хана, его роль в истории.

This article examines the history of the descendants, hiking and origin Shyngys Khan, his role in the stories.

Кілт сөздер: Шыңғыс хан, тарих, зерттеу, маңғұл, сiбір, шежіре.

Шыңғысхан тарихы мен ата-тегін қаншама жазып жатса да, құпиясы азаяр емес. Тiптен «Моңғол» деген атаудың қашан, қалай пайда болғанын әркім әртүрлі (Маңғұл, Мыңқол, Мәнгі ел т.б. деп) түсіндіріп жүр. Көптеген тарихи деректерге қарағанда, моңғол деген этникалық атау пайда болғанға дейін ол жерлерде тұрған халықтардың дені түркі халықтары болған, ал кейінгілер Сібірде өсіп-өнген «Орман елі». Ал қан төгіп жүріп, жарты әлемді жаулап алған түріктер шет қалып, олардың атақ-даңқына жаңа пайда болған халықтың ие болғаны түсініксіз. Бұның бәрі әдейі жасалған, сайқал саясаттың ісі екені анық. Әлемге таралып кеткен бұрмалаушылықты түзету оңай емес. «Шындық өлмейді, өтірік өнбейді» демекші, біздің түркі халықтарының тағы бір дәлелі, олардың ата шежіресі. Тарих пен шежіре үйлескен кезде шындық айқындалады.

Шежірелердің ішіндегі Шыңғысханның тікелей ұрпақтарының бірі, өзіне дейінгі он сегіз байлам шежірелерді саралап жазған Әбілғазы ханның «Түрік шежіресінен» деректер келтіре кетелік. Шежірелердің көпшілігі Адам атадан басталады, ал біз оның тек Нұх пайғамбардан басталатын жерінен бері қарай қарап көрелік: Нұх пайғамбар, одан Иафес, одан Түрік хан, одан Елше хан, одан Деббақой хан, одан Күйік хан, одан Алынша (Алаша) хан. Осы Алынша ханның Татар және Моңғол деген егіз ұлдары болған екен. Хан қартайған соң, қарамағындағы елін екі ұлына бөліп береді. Бұлар бір-біріне еш жамандық ойламай ұзақ жылдар тату-тәтті, бақытты өмір сүріпті. Осы екі хандықтың ұрпақтары сегіз атаға жеткенде, татардың Сүйініш ханы мен моңғолдың Ел ханының арасында қырғын соғыс басталады. Бұл соғыста моңғолдар қатты жеңіліп, мал-жаны мен дүние-мүліктерін талан-таражға түсіреді. Қолға түскендердің үлкендерін қылыштан өткізіп, кішілерін пенде етіп бөліп алады. Пенде болғандары сол қожасының атын алып, ол қай ру болса, бұл да сол ру болады. Ел ханның ұлдарының ішінде тірі қалған кіші ұлы Қиян мен інісінің Нүкүз деген ұлы өз әйелдерімен бір қостағы кісілердің қолына түскен екен. Олар оншақты күннен кейін қашып шығып, өздерінің жұртында қалған малдан біраз алып, жұрт аяғы жетпейтін жер таппақ болып, тауға қарай малдарын айдап кетіп қалыпты. Таудың етегінен архардың ізімен, таудың басына қарай көтеріле береді. Бас айналар биік шыннан өтіп, таудың үстіне шықса, онда үлкен бір жазық бар екен, ағаштарында түрлі жеміс-жидек өсіп тұрған, суы мол жер екен. Мұны көргеннен кейін, олар тәңірге шүкіршілік етіп, сол жерге қоныс теуіпті. Ол жерге «Еркіне қон» деген ат қойыпты. Осы жерге келгелі олардың бала-шағалары өсіп-өніп Қиян әулетінен шыққандар – Қият, ал Нүкүз әулетінен тарағандары – Нүкүздер және Дәрлікендер деп аталатын болыпты. Жалайырдың негізгі түбі осы Дәрлікен руынан болар деп жазады Әбілғазы хан. Олар 450 жылдай «Еркіне қонда» тұрып, өсіп-өніп, мал бастары симай бара жатқаннан кейін, ақылдасып таудан түспек болады. Таудан түсетін жол іздеп, ақыры бір шынды балқытып жол жасап, бірнеше күн дегенде таудан түседі. Сол таудан түскен күнді тойлау барлық моңғолдардың дәстүріне айналады. Бұл күні бір кесек темірді отқа салып қызған кезде оны қысқашпен ұстап төстің үстіне қойып әуелі хан, одан кейін бектері балғамен ұрар еді. Олар сол күнді «Тар қапастан шығып, ата жұртымызға келген күніміз» деп құрмет тұтатын. Еркіне қонған моңғолдарды бастап түскен патшасы Қият нәсілінен шыққан Бортечино деген кісі болған. Олар қайтып оралғаннан кейін, татар мен моңғолдар қайтадан қол жинап, әскер шығарып соғысады. Бұл соғыста моңғолдар жағы жеңіп, татарлардың үлкендерін қылыштан өткізіп, кішілерін пенде қылады. Сонымен, моңғолдар 450 жылдан кейін татарлардан кектерін қайтарады.

Жоғарыда қысқаша тоқталған Әбілғазы ханның шежіресінің жалғасы ретінде «Моңғолдың құпия шежіресін» қарап көрелік. Онда Бортечино мен зайыбы Ғоуай Марал Теңізден көшіп келіп, Онон өзенінің басындағы Бұрхан Халдун тауын мекендеген екен.

Шежіреден үзінділер: Доиун (Тобан) мерген бір күні Бохочақ шоқысынан аң

аулауға шығып, орманда атып алған құнан бұғының ішек-қарнын қабырғаға шаншып жаубүйрек жасап жеп отырған Жалайырдың Ойранқай (Ұранқай) руының бір адамына кездеседі. Доиун мерген оған: «Ей, нөкер, олжаға ортақтастырмайсың ба?» дейді. Сонда әлгі адам: «Мақұл, байлансаң байлан» дейді де өкпесін, жүрегін және терісін алып қалып, қалған етін түгелдей Доиун мергенге береді...

Доиун мерген қайтыс болғаннан кейін де, оның жесір әйелі Алон Ғоуа (Алан-Қауа) үш ұл туады. Оларға Бұқах атағы, Бұқату салты және Бұдұнчар Мұңхақ (Боданжар Мыңғак) деп ат қояды. Әкесінің тірі кезінде туған екі ұлы Бұғұнетап мен Белғұнетап оңашада: «Шешемізге замандас еркек жоқ, ал мына үш ұлды қайдан тауып жүр» деп өзара күнкілдеседі. Бір күні шешесі бес баласын шақырып алып, үлкен екі ұлына қарап: «Сен екеуің үш баланы қайдан тапты екен деп, менен күмәнданасындар. Бұларың орынды. Дегенмен, мұнда да бір сыр бар, әр күні түнде бір ақсары адам кейде түндіктен, кейде маңдайшадан сағымдай сырғып, сәуледей созылып келеді де, менің қарнымды сипалайды. Ол сәуле, құрсағыма сіңіп кеткендей болады. Таң сызылмай, ай бұзылмай тұрғанда әлгі сәуле сары ит секілденіп өрмелей үйден шығып кетеді. Сонымен мен екіқабат болып қаламын. Онан күмәнданатын дәнеме жоқ. Байқаймын, осы балалар тәңірдің шапағатынан жаралса керек» деген екен. Осыдан кейін, Алон Ғоуа бес баласына: «Егер сендер алды-алдына кетсендер манағы сыңар жебе секілді оп-оңай опырыласындар. Кім көрінгенге жем боласындар. Бастарыңды біріктіріп, жұптарыңды жазбай жүрсендер, біріктіріп бұған бес жебедей жұмылсаңдар сендерді ешкім де сындыра алмайды. Ешкімнің де қолына түсіп, жеңілмейсіңдер» деп ақыл айтыпты. Бірақ, шешесі өлгеннен кейін, жасы үлкен төртеуі барлық мал-мүлікті өзара бөліп алады да, ең кенжесі Бұдұнчар Мұңхақты туыс санатына қоспай, әлсіз бокмұрын неме деп, еншіден қағып, ешнәрсе бермей қояды. Ағаларына өкпелеген Бұдұнчар Мұңхақ бозшолақ атын мініп Онон өзенін жағалап жүріп кетеді. Сол жүргеннен Балжұн аралы деген жерге келіп, шөптен күрке жасап алып, қолына түскенді қорек етіп, күн көреді. Бір күні тұзақпен қаршыға ұстап алып, оны үйретіп, үйрек-қаз ұстайтындай дәрежеге жеткізеді. Сөйтіп күн көріп жүргенде, бір күні Түнгілік бойына бір ауыл көшіп келеді. Бұдұнчар Мұңхақ күндіз сол ауыл маңына қаршыға салып, ауылға барып, қымыз ішіп, ет жеп, түнге қарай күркесіне түнеп жүреді. Осылайша олардан ешнәрсе де сұрамай жүре береді. Күндердің бірінде ағалары інісін еске алып, іздеп шығады да, манағы көшіп келген ауыл адамдарынан сұрастырса інісі сол ауылда болып шығады. Інісін тауып алған Бұқахатағы Онон өзенін бойлап, жүріп келе жатқанда, артындағы інісі: «Аға! Кісі ағасымен, тон жағасымен» деп қалады. Ағасы бұл сөзге мән бермей, үн-түнсіз жүре береді. Аздан соң інісі әлгі сөзді тағы екі рет қайталайды. Сонда ағасы: «Сен қайта-қайта бір сөзді айта бересің ғой?» дегенде, інісі: «Түнгілік бұлақтың бойында отырған жаңағы ауыл үлкен-кіші, жақсы-жаман дегенді парықтамайтын бейбас ел екен. Біз оларды бағындырып алсақ қайтеді?» дегенде, ағасы: «Олай болса, ағаларыңмен ақылдасып көрелік, бағындырсақ бағындырып алайық» дейді. Еліне қайтып барған соң, ағаларымен ақылдасып, ол елді өздеріне қаратып алуға келісіп, ауылдың жәй-жапсарын біліп келу үшін Бұдұнчар Мұңхақтың өзін тыңшы етіп жібереді. Ол ауылға келіп, бір екіқабат әйелге жолығып, онан: «Сен неғылған адамсың?!» деп сұрайды. Сонда ол: «Мен Жарчихир (Жалайыр) Адам-Қанның Ойранхай (Ұранқай) руының адамы едім» дейді. Одан ауылдың барлық жәйін ұққан соң, ағайынды бесеуі барып сол ауылды бағындырып, мал-мүлкін, азық-түлігін түгел иемденіп, адамдарын жалшы етіп алады. Бұдұнчар Мұңхақ манағы екіқабат әйелді алып, ол бір ұл туады. Оған жат нәсілден болған бала ғой деп, Жажырадай деген ат қояды. Жадаран руының арғы атасы сол Жажырадай болатын. Жажырадайдан Тургудей, одан Бұлчиру, одан Қарақадаған, одан Жамұха туған екен. Бұлардың бәрі Жадаран руын құрайды. Бұдұнчар Мұңхақтың манағы әйелі тағы бір ұл табады. Қолға түскен қатыннан туған бала ғой деп Бағаридай деген ат қояды. Бағарин руының арғы атасы сол еді. Бағаридайдың баласы Чидоқұл палуан болған екен. Одан Менен Бағарин

руы тарайды. Бұдүнчар Мұнхак кейін бәйбішесімен еріп келген күнді тағы алып, одан Жечуредей деген бір ұл туады. Бұдүнчар тірі кезінде Жечуредейді басқа балаларының қатарына қосса, ал ол өлгеннен соң, оның басқа балалары қатарға қоспай қойғандықтан, оның ұрпақтары Жечуредей (Жат, Жұрат) рулары атанып кеткен көрінеді.

«Моңғолдың құпия шежіресін» оқығандардың ең алғашқы сұрағы мен күдігі Добұн мергеннің әйелі Алон Гоуаның соңғы үш ұлының «Тәңір шапағатынан» жаралуы туралы болмақ. Мұндай аңыз-ертегілерде жиі кездесетін жағдайларға қазіргі кезде бес жасар баланы да сендіру оңай емес. Осыдан барып, күдікті пікірлер туындай бастайды. Барлық тіршіліктің жаратылуына қарай өзіндік түр-түсі мен басқа да қасиеттері болары анық. Егер тәңірден «Сәуле» болып келсе, оның балалары да «Сәуле» болып ұшуы тиіс қой? Осы жерде саяси мүдденің араласып кеткені байқалады. Шындығында ол үш «Нүрилер» жалайырдың ойранқай руының бірінен болуы мүмкін (Кезінде Добұн мергенге бұғының етін берген мерген немесе сол рудың басқа біреуі).

Шешелері (Алон Гоуа) өлгеннен кейін, жетім қалған бес бала қалайша енші бөлісе алмады? Ағалары болашақ шаңырақ иесі болатын перзентті неге «Бокмұрын» деп еншіден қағады? Бұл жерде де бір сырдың бары анық. Ағаларына өкпелеп кеткен Бұдүнчар Мұнхак шөптен күрке жасап алып, онда қанша уақыт тұрды. Ұстап алған қаршығасын қаншалықты үйрек-қаз ұстайтындай етіп, тез үйретіп алды? Бұл іс, тәжірибелі құсбегілерге де оңай тимес.

Жалайырлар Лияу және Жин патшалығы кезінде саны мол, өріс-қоныстары ұлан-ғайыр өңірді алып жатқан. Олардың бір шеті Онон бойында болса, енді бір шеті Қаракорымның Қадыма деген жеріне дейін созылған. Осы жалайырлардың Ойранқай руының бір ауылын жетім қалған немесе үш (Нирун) бала қалайша өздеріне қаратып, мал-мүлкін иемдене алады? Жалайырлар тайпасының Ойранқай (Ұранқай) руы ертеректе екі топқа бөлініп, бірі «Орман Ойранқайы» болып, екіншісі Ойранқай немесе Жалайыр атанған. Ал, «Орман Оранқайлары» кейін тағы бөлшектеніп Ойранқай-Саха (Якут), Ойранқай-Тыба (Тува) атанса керек. Осындай елді жас балалардың бағындырғаны көңілге қонбайды. Енді сол бағындырып алған ауылдан, үйленбеген жас жігіт неге туайын деп отырған әйелге үйленеді? Одан туған баладан әйгілі Жалайыр Жамұханың ата-бабалары Жадаран руы тарайды. Тағы бір әйелінен (күннен) туған баласынан Жалайыр тайпасының Жат, Жұрағат рулары тарайды. Мүмкін Шынғысхан дәуіріндегі жалайырлардың Жат руынан шыққан ұлы қолбасшы Мухали Гованның руы осы Бұдүнчардың баласы Жаржыдайдан басталатын шығар?

Бұдүнчар Мұнхактың балаларының кімнен, қалай туғандары туралы Әбілғазы хан да, Қадырғали Жалайыр да жазбаған. Демек, бұл да күдікті. Бұдан кейін, «Нирундер» мен Жалайыр руларының араласып кетуіне Қайду ханның тұсындағы мына бір оқиға себеп болған сияқты. Бір рет Қытайдан көп әскер келіп, Жалайыр халқын шауып, мал-мүлкін талап кетеді. Шабылған елдің аш-арығы жеуге ас жоқтықтан Қайду ханның ат шаптыратын жерінен пияз қазып алып, жерді шұқырлап тастайды. Содан барып үлкен төбелес болады. Жалайырлар аштықтың ызасымен Қайду ханның сегіз бауырын шешесімен өлтіреді мұны естіген Қайду хан ауылына келіп: «Мұндай іс жасағандар, бұған не деп жауап бересіндер?» деп жалайырларға кісі салады. Жалайырлардың ақсақалдары мен игі-жақсылары, бұл іске араласқандарды санап, жетпіс кісіні бала-шағасымен Қайду ханның алдына алып келеді. Хан айналасындағылармен ақылдасып, әрі бұлармен туыстығын ескеріп, ұлдарын құл, қыздарын күң етуге келіседі. Бұл жамағат өсіп-өніп, өздерін Жалайыр емес Қият ұлдарымыз дейді екен.

Жоғарыда айтылған Қиян (Қият) және Боржигин деген сөздердің мағынасына тоқтала кетелік. Алғаш рет Қиян деген ат, баяғыдағы Ел ханның кіші ұлына қойылған. Мағынасы – таудан құлап, күшпен аққан сел деген сөз. Ханның ұлы атына сай – тез әрі күшті кісі болған. Қият – соның көпше түрі. Арада оншақты ғасыр өткеннен кейін, Хабұл ханның ұлдарын Қият деп атайды. Олардың бәрі шетінен батыр, палуан және шапшаң

болғандықтан «Қияттар» деп атады. Осы кездегі пенде болып жүрген жалайырлар және оларға еліктегендері де, таңбасы мен түбінің бір екенін ескертіп, өздерін Қият ұлдарымыз деуі мүмкін.

«Боржигин» деп, сол кездегі жалайырлар сияқты, өзі сары, көздері көк адамдарды атаған. Ал, Иесукей батырдың балалары осындай болғаннан кейін, оларды «Боржигин Қияттар» деп атап кеткен. Бұл баяғы Алон Ғоуа айтатын, оған келіп ашына болатын адамның да реңі ақ сары, көздері көк болатын. Соның нышаны тоғыз атадан барып шыққан. «Боржигин Қият» деген атау осыдан тараған.

Менің ойымша, Алон Ғоуа соңғы үш ұлды тәңірден емес жалайырдың Ойраңқай руының бір адамынан тапса керек. Шешелері өлген соң Бұдұнчар Мұңхак ағаларына өкпелеп емес, өздерінің қандас туыстарын іздеп шығып, олармен табысқан. Туыстары оларды қабыл алып, қолдау көрсеткен. Бұл жерде Бұдұнчар Мұңхак бір оқпен үш қоянды бірдей атып алған. Біріншіден, олар Бортечинодан басталатын аталардың атақ-даңқын сақтап қалды. Екіншіден, тәңір шапағатынан жаралған «Нирундер» атанады. Үшіншіден, есепсіз көп әрі жауынгер Жалайыр руларын арқа сүйер етіп алады. Осы үш бағытты тең ұстаған Бұдұнчар Мұңхак үрім-бұтақтарына үлкен мұра қалдырды.

Шыңғысхан (1162-1227) дәуірінде жалайырлар мен нұрдан жаралған Бұдұнчар Мұңхактың үрім-бұтақтары (Нирундер) әбден араласып кеткен көрінеді, Оның басты себебі, түбі - таңбасы бір, бірі құл болса, екіншісі туыс әрі құдандалас болып, есепсіз көп жалайырлардың ішіне саны аз нирундер сіңіп, әдет-ғұрыптары мен тілдері таза түркіленген.

Менің ойымша, картада көрсетілгендей жалайырлар мен боржигендерде шегара болмаған. Өйткені «Боржигин» деген сөздің мағынасын жоғарыда айтқан едік, яғни ол өзі сары, көк (рыжи) адамның реңі. Жалайырлар болса, жаратылысынан солай суреттеледі, ал нирундерден алғаш Алон Ғоуаға тәңір жіберген ашынасы мен Шыңғысханның әкесі Иесукейдің балалары (Боржигин Қият) боржигин болған екен. Ата-бабаларымыздың дәстүрі бойынша, әрбір жеті атаға толғанда, жеке ру атануға рұқсат етіледі. Сондықтан кәзіргі кезде көне рулардың тарап кеткен тармақтарын табу оңай емес. «Моңғолдың құпия шежіресіндегі» үлкен бір тайпаның негізі Жалайыр руы атымен аталған адамдарға қысқаша тоқтала кетелік.

Жалайырдың Ойраңқай руының адамы Желме, оны жас кезінен бастап, әкесі Жарчудай жалшылыққа беріп кеткен екен.

Ал, Жамұха болса, Бұдұнчар Мұңхактың тұңғыш ұлынан тараған Жалайырдың Жадаран руының адамы. Жамұха бала кезінен Теміршінмен андаласып дос болған, ол туралы шежірелерде толық жазылған.

Теміршінің әйелі Бөртеңі меркіттер алып кеткенде Жамұха, Тұғырыл хан үшеуі барып, оны алып қайтып келіп, елдеріне тарасқанда, Жамұхадан бөлініп, көптеген рулар Теміршіге көшіп келеді. Алдымен Жалайыр руынан Хачиғұн, Харахан және Қаралдай Тохороғұндар көшіп келеді. Одан кейін Жалайыр руынан Сечи Домох, Архай Хасар және Бала сияқты тағы бір топ адамдар келіпті. Осылайша Теміршінің жанына 20-30 шақты рулардан құралған халық ант беріп, серт байлап, Теміршінді тайпа ханы етіп сайлайды. Сонымен ол 1189 (сары тауық) жылы 28 жасында хан болады. Осыдан кейін, оның хан болғанын мойындамай жүрген Жүркін руын жаулап алса, олардың ішінде жалайырлардың Жат руынан шыққан Телечету байдың үш баласы - Гуин Ғоуа, Чилағұн Қайшы және Жебекелер бар екен. Олар өздерінің кінәлерін мойындап, Гуин Ғоуа өзінің Мұхали және Бұқа деген балаларын ертіп келіп, Темучинге тапсырады. Қайшы да өзінің Түнге мен Қаши деген екі ұлын береді.

Осы кезде Темірші ханның қарсыластары жиналып өздеріне жалайырдың Жадаран (Жажырат) руының Жамұхасын гүрхан сайлап алады. (1201 ж.)

Бұл жерде, егер Жамұха текті жерден шықпаса, оны қалайша хан сайлайды? деген сұрақ туындайды. Бұдұнчар Мұңхактан бастап он атаға дейін заңды ұрпағы болып

келген Жамұханы, өлгеннен кейін нирундерден бөліп, түбі бір, рулары көп Жалайыр тайпасына қарай сырғыта салған. Білдіртпеу үшін оның оншақты аталарының жартысын ғана көрсетіп Жалайырдың Жамұхасы деп бүркемелеген.

Осындай жағдай атақты Мұхали Гованда да болса керек. Бұдунчардың төртінші ұлы Жегүредейді әкесі өлгеннен кейін, оның басқа балалары: «Біздің үйде бір Адаңха Ойранқай руының адамы тұрушы еді, бұл содан шығар» деп, тасаттық беруге қатыстырмай қояды. Сондықтан Жегүредей ұрпақтары Жалайырдың Жат, Жұрағат руы болып кетсе керек.

Сонымен Жамұханың хан сайланғанын естіген Темірші хан бұл хабарды дереу Уаң ханға жеткізеді. Уаң хан келген соң Темірші Жамұхамен соғысуға аттанады. Бұл соғыста Жамұхалар жеңіліс тауып, қашып кетеді.

Осы шайқаста Темірші мойнынан жараланып, тамырынан қан кетіп шыдамаған соң, күн бата сонда жатып қалады. Оның мойнынан қанды Желме ауызбен сорып, басқаларға сенбей жалғыз өзі қарады. Түн ортасы ауа Темірші қаны тиылып, есін жиып: «Шөлдеп кеткенім-ай» дейді. Мұны естіген Желме іш киімінен басқасын түгел шешіп жалаңаштанып, айналаны қоршаған жаудың ішіне кіріп арбаларын ақтарып бір ұрттам да қымыз таба алмайды. Қымыз табылмаған соң, бір арбадан сабасымен тұрған қатық пен айранды көтеріп келеді. Тағы да су алып келіп, қатықты езіп Теміршіге ішкізеді. Оны ішіп алып, «Па, шіркін, жаным жадырап, жарықты көретін болдым» деп басын көтеріп отырады. Айналасындағы қанды батпақты көріп: «Мынаған не болған, неге алысырақ төкпедің?» деп сұрайды. Сонда Желме: «Сен қиналып жатқанда алысқа барудан қорқып, жұтқанын жұтып, төге алғанымды төктім, ішіме қаншасы кеткенін кім білсін» деп жауап берді. Желме бұл жолы Теміршіні аман алып қалды.

Темірші бала кезінен өтірік пен сатқындықты кешірмеген, олар ешкімге опа бермейді, жазасы өлім деп білген. Керісінше, жауы болса да, шындықты айтқандарға кешіріммен қараған. Соғыстан кейін, тайшығұттардан бөлініп Сорхашыра мен Жырғоғадай келгенде Темірші: «Сонау жотадан менің соғыста мінетін атымның мойнынан атқан кім?» деп сұрады. Сонда Жырғоғадай тұрып: «Мен едім» депті. Шындықты жалтармай айтқанына разы болған Темірші хан: «Соғыста мініп жүрген сарықұла атымның желкесін үздіре атқаныннан мергендігің байқалып-ақ тұр, мергендігіңе ризалық ретінде сенің Жырғоғадай деген атыңды Жебе – деп өзгерттім. Бұдан былай менің жанымда жүресің» деп әмір етіпті. Жебенің тайшығұттардан ірге бөліп, Шыңғыс ханға қосылып, ночн-қолбасшы болуы осыдан басталған екен.

Темірші ханның күн сайын беделі артып келе жатқан хабарын естіген наймандар мен Жамұха батаған қарсыластары бірігіп, оны жаулап алмақ болды. Бұл хабарды естіген Темірші де дайындалып, жалайыр Архай Хасарға: «Мың батырды таңдап ал да, соғыста атойлап алда жүретін бол, әдеттегі күндерде жанымның жақын торхағы (ханды жақыннан қорғайтын шеріктер) болыңдар» деп, медет бере жарлық етеді.

Наймандар мен меркіттер жеңілген соң, наймандармен бірге жүрген Жамұха қарамағындағы елінен айырылып, бес-ақ адамын ертіп, қаңғып қалады. Ақыры жанындағы бес нөкері ұстап алып, Теміршіге алып келеді.

Жамұханы өз нөкерлері ұстап әкелгенін көрген Темірші хан: «Өз ханына сатқындық жасаған жандарды қалайша тірі қалдыруға болады. Ондай адамдар кімге нөкер болып опа қылар дейсің? Олардың үрім-бұтағына дейін қырып тастаңдар» деп әмір етті. Жамұханың көзінше, ұстап әкелген нөкерлерінің басын алдырды. Осыдан кейін Жамұха: «Енді мені тезірек бір жәйлі етіндер» дейді. Бар кінәсін айтып, әрі кешірімін қабылдамаған соң, Темірші Жамұханы өз өсиеті бойынша қан шығармай өлтіреді. Сүйегін далаға тастамай қастерлеп қойғызады.

1189 жылдан бастап моңғол тайпасының ханы болып, төңірегіндегі халықтарды тыныштандырғаннан кейін, 1206 (қызыл барыс) жылы Онон өзенінің бойында жиын өтіп, Теміршіге «Шыңғыс хан» деген абырой-атақ беріледі, Моңғол ұлының ханы ретінде

такка отырады. Ұлыстың ханы болғаннан кейін Шыңғыс хан ұлысты құрғанда өзімен бірге жүріп, есе қосқан адамдарға мындық ұйым құрып, әрбір мың түтінге мыңбасыларын тағайындайды. Олардың әрқайсысына сіңірген еңбегін айта отырып, нояндардың жалпы санын 95-ке жеткізеді. Шыңғыс хан алдымен жалайырдың Жат руынан шыққан Мұқалиға: «... Енді мен сол дескеніміз бойынша үлкен такка отырғандығымнан саған «Ұлыстың Уаңы» деген атақ беремін. Сенің ұрпағыңнан – ұрпағыңа Ұлыстың Уаңы деген атағың жалғаса берсін. Сен сол қол Харағұн Жыдұнның маңындағы түмен түтінді басқар» деп әмір етті. Бұдан басқа да, Жалайыр тайпасынан шыққан мыңбасылар көптеп саналады. Олардың ішіндегі ең беделдісі осы Мұқали болса керек. Мұқали мен Бұғұрчо дер кезінде ақыл-кеңес беріп, ашуын басатын. Ол туралы Темірші: «Мұқали мен Бұғұрчо екеуіңіз менің дұрыс ісімді демеп, қате жерімді тежеп, ақыл айтып осыған жеткіздіңдер» деді.

Осылайша Монғол мемлекетін құрған Шыңғыс хан, 1207-жылдан бастап іргелес жатқан елдерді бағындыру саясатын іске асыра бастайды. 1207-1211 жылдары Сібір мен Шығыс Түркістан халықтарын бағындырып, одан кейін Солтүстік Қытайға жылжып барып, оның 90-ға жуық қалаларын қиратып, 1215-жылы астанасы Чжунду (Пекин) қаласын басып алады. Осылайша 10-12 жылдай көптеген елдерді бағындырған соң, Орта Азияға бет бұрмақ болды. Ол ойын тездетуге себепші болған 1218 жылы Отырар қаласының әкімі Қайырқан Иналчиктің Шыңғыс ханның саудагерлері мен тыңшыларын өлтіріп, керуендерін тонауы еді.

Сонымен Шыңғыс хан 1219 жылы 120-150 мыңдай жасақпен Орта Азияға Ертіс өзенінен бастап жорық жасайды. Бұл соғыс 1219-1225 жылға дейін созылған болатын. Осыдан кейін Шыңғыс хан еліне қайтып, енді әлемді жаулап алу туралы құрылтай ашпақ болады. Батысты барлауға кеткен Сүбедей мен Жебені қайтаруға Тохучарды хабаршыға жібереді. Хабаршы жеткенше олар Киевке дейін барып, қайтарында... при обратном походе впереди монгольского войска ехал Сүбедей батыр. Он вез в торбе голову Киевского князя Мстислава Романовича, его стальной шлем и нагрудный золотой крест на цепочке... («Чингиз хан». В.Г.Ян. Нукус, 1975 г.).

Жалаладин сұлтан мен Мәлік ханды қуып кеткен Жалайыр Бала ноян Индус елінен көптеген түйе мен ешкілер айдап келгеннен кейін 1225 жылы Шыңғыс хан еліне қайтып келіп, Таңғұттың Бұрқан ханын жеңіп, 1227 (доңыз) жылы дүниеден өтіпті.

Шыңғыс хан өлгеннен кейін, оның өсиеті бойынша 1229 жылы Үгетай хан болады. Үгетай өлгеннен кейін әйелі бес жылдай билік жүргізіп, үлкен ұлы Күйікті сайлатқызады. 1248 жылы Күйік хан қайтыс болғаннан кейін «Ата жолы» деп, хандыққа мұрагерлікті Күйік ұрпақтарынан Толы әулетіне аударып береді. Осыдан бастап Шыңғыс хан ұрпақтарынан арасында билікке таласу мен бөлшектену күшейе бастайды. 1251 жылы құрылтай ашып, Мөнкені аға хан сайлап жатқанда, Күйік әулетінің адамдары Мөнкені жасырын өлтірмек болады. Бірақ олар әшкереленіп, туыскандықтан айырылады. Содан бастап, Күйік пен Мөнке ұрпақтары арасында өшпенділік орнай бастайды.

Мөнке хан өлгеннен кейін, 1260 жылы Құбылай хан такка отырады. Ол 1267-1268 жылдары хан ордасын Ханбалыққа (Пекинге) көшіргеннен кейін, халықтар шетінен ыдырай бастайды. Қайду бастаған Үгедай ханның ұрпақтары 1268 жылдар шамасында Жетісуға көшіп кетеді. Түркітектілердің көпшілігі Алтын Орда мен Шағатай ұлысына көше бастайды. Осы кезде бос қалған Татан Даласына солтүстіктен «Орман» халқы қоныстана бастайды.

Ағайындар арасындағы қырық жылға созылған соғыстан берекелері кетіп жүргенде Иранда жалайырлар патшалығы пайда болады. Жалайыр руының Иран тарихына алғаш енуі Хулағу ханның саяси әрі әскери басшысы Илханның өз руларымен келіп кіруінен басталады. Бағдатта жалайырлар мемлекеті (1336-1432) жүз жылға жуық патшалық құрады. Әр кездерде соғыс жағдайына қарай мемлекет шегарасы да өзгеріп отырады. Олар кәзіргі Иран, Ирак, Ауғанстан, Түркия, Әзербайжан және Закавказия

жерлерін қамтыды.

Патшалықтың іргесін алғаш қалаған, жалайыр Шейх Хасан Бұзұрық патша (хан) болды (1336-1352), одан кейін Уәйыс (1352-1367), одан кейін Хусейін (1371-1379), одан кейін Ахмет (1379-1408), одан кейін Уәлет (1408-1409), одан кейін екінші Уәйыс (1413-1419), одан Махмуд (1419-1423), одан екінші Хусейін (1423-1431), Екінші Хусейін 1431 (836) жылы соғыс кезінде қайтыс болады. Ол өлгеннен кейін жалайырлардың патшалық дәуірі аяқталады.

Бүгінгі Қазақ мемлекетінің негізін құрап отырған жалайырлардың сол Бағдаттағы жүз жылдық билігі турасында біздің тарихшыларымыздың жұмған ауыздарын ашпауы кешегі бабадүр бабаларымыздың алдында да, келешек өскелең ұрпақ алдында да кешірілмес дүние деп білемін.

Қорыта келгенде, жарты әлемді жаулаған Шыңғысханның жеңістерін қан төгіп жүріп алып берген түркі халықтарының аты аталмай, ешбір соғысқа қатыспай-ақ, абырой-атаққа Халқа (Орман елі) ие болғаны өкінішті. Ол аз болғандай, бұлар қытай мен орыстарға қосылып, Шыңғысханның тұқымдары мен түріктерге қарсы жат әрекеттерді де қолдаса керек. Оған республикалық «Шыңғысхан» журналының №1 санында әлемдік Шыңғысхан академиясының президенті Пурэв-Ойдовын Даваанямның «1929 жылы Моңғолияда коммунистер «Алтын ұрық» әулетінен 13 мың 475 адамды қырып тастап, дүние-мүлкін талан-таражға салды. Үкімет күні бүгінге дейін оларды ақтаған жоқ» деген дерегі дәлел. Қытай мен кеңес өкіметі де олардан кем түспеді деп есептеймін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Рашид-ад-Дин «Жамиғ ат-Тауарих I том, 2 кітап, 122 б.
2. М. Мағауин. «Шыңғысхан және оның заманы», Алматы, «Дәуір» баспасы, 2011 жыл, 35,98 бет.
3. И. Бичурин. «Мыңқолдың төрт ханы», 347-348 бб. Астана, «Фолиант» баспасы, 2011ж.
4. «Ғаламат апат шындығы», «Дат», 23.05. 2012.
5. Қойшығара Салғараұлы, «Түрік әлемі», Астана, «Елорда», 2000.155-156 бб.
6. «Шыңғысхан» журналы, 126 б. №4, 2012 ж.
7. Т. Әбенайұлы. «Шынына көш тарих! Шыңғысхан кім?», Алматы, «Нұрлы әлем», 2008 жыл, 58 бет.
8. Әбілғазы. «Түрік шежіресі», Алматы, 1992 жыл, 17 бет.
9. Қ. Жалайыри. «Шежірелер жинағы». А., «Қазақстан», 1997 жыл, 39 бет.

UDC 378.147.2:811.112.2.

TERMINOLOGY AND TERM-SYSTEM

Suyumbekova B.T.

*Zhetysu state university named after I. Zhansuguurov, Taldykorgan city
Bal_1991@mail.ru*

Мақалада терминология және терминдер жүйесі туралы қарастырылған. Термин сөздердің бір тілден екінші тілге аударылу әдістерін қолдана отырып, терминологияның аударылуына мысалдар келтірілген.

В статье рассматривается о терминологий и системе терминов. Даны примеры на переводы терминологий учитывая структуру перевода терминов с одного

языка на другой.

In this article is examined terminology and term-system. Consider structure of translating terminology from one language into another was given translating examples of terminology.

Key words: terms, terminology, multilingual terminology, bilingual terminology, typological terminology science

Terminology is the study of terms and their use. Terms are words and compound words that are used in specific contexts. Not to be confused with "terms" in colloquial usages, the shortened form of technical terms (or terms of art) which are defined within a discipline or speciality field. The discipline Terminology studies among other things how such terms of art come to be and their interrelationships within a culture. Terminology, therefore, denotes a more formal discipline, which systematically studies the labelling, or designating of concepts particular to one or more subject fields or domains of human activity, through research and analysis of terms in context, for the purpose of documenting and promoting correct usage. This study can be limited to one language, can cover more than one language at the same time (multilingual terminology, bilingual terminology, and so forth), or may focus on studies of terms across fields.

Terminology is not connected with information retrieval in any way, but focused on the meaning and conveyance of concepts. "Terms" (i.e. index terms) used in an information retrieval context are not the same as "terms" used in the context of terminology, as they are not always technical terms of art.

Terminology science may be also defined as branch of linguistics studying special vocabulary nowadays. The main objects of terminological studies are special lexemes, first of all terms. They are analyzed from the point of view of their origin, their meanings, formal structure and functional features. Most of all terms are used to denote concepts; therefore, terminology science also concerns itself with formation and development of concepts and with the principles of exposing the existing relations between concepts and classifying concepts. In addition, it concerns with the principles of defining concepts and appraising the existing definitions. Considering the fact that characteristics and functioning of term depend on its lexical surrounding, nowadays it is common to view as the main object of terminology science not separate terms, but rather the whole terminology used in some particular field (also called subject field), such as oil and gas, metallurgy, chemistry fields. Terminological researches were especially fruitful at the last forty years and were started seventy years ago. At that time the main types of special lexical units were singled out and studied, such as terms proper, nomens, terminoids, prototerms, preterms and quasiterms. The main principles of terminological work were elaborated and terminologies of the leading European languages belonging to many subject fields were described and analyzed. It should be mentioned that terminological studies at the former USSR were conducted on especially large scale. While in the 1940s only four terminological dissertations were successfully defended, in the 1950s there were 50 such dissertations, in the 1960s their number reached 231, in the 1970s – 463 and in the 1980s – 1110. As the result of development and specializing of terminological studies, some of the branches of terminology science – such as typological terminology science, terminography, terminology science, terminological perinatology, cognitive terminology science, semasiological, functional terminology science, historical terminology science, comparative terminology science and some branch terminology sciences – nowadays has the status of independent scientific disciplines.

The term terminology is itself used in different respects. The most frequent use nowadays is that terminology is the “vocabulary of a special subject field”. The International Standardization Organization (ISO), who define terminology as the “set of terms representing

the system of concepts of a particular subject field". Another possible definition is that «terminology is a theory, i.e. the set of premises, arguments and conclusions required for explaining the relationships between concepts and terms». In this sense terminology is the scientific discipline dealing with the terminology in the first sense. ISO defines this as Terminology Science, which is «the scientific study of the concepts and terms found in special languages». The third definition, also frequently used, is that terminology is the «set of practices and methods used for the collection, description and presentation of terms». This is also called terminography.

There are different directions and focuses in terminology science. Picht names five terminological schools: Prague, Vienna, USSR, Canada and Nordish area (northern Europe). Picht consider that these schools only differ in a few respects. Only few details distinguish them from each other and they share most characteristics. All of them refer to concept systems and most of them regard the relation of concept and term as a linguistic relation. Nevertheless, the approaches and tools are similar - all of them design term banks. The results of research can be used by the other schools despite of their tradition. Terminology as a science itself is differentiated in many areas: terminology in relation to translation, terminology management systems formats, terminology for language planners and interchange formats of terminology management systems [1, 174].

The linguistic nature of lexical meaning has very important consequences. Expressing a notion, a word does so in a way determined by the peculiarities of the lexical and grammatical systems of each particular language and by the various structural ties of the word in speech. Every word may be said to have paradigmatic ties relating it to other words and forms, and giving it a differential quality. These are its relations to other elements of the same thematic group, to synonymous and antonymous words, phraseological restrictions on its use and the type of words which may be derived from it. On the other hand, each word has syntagmatic ties characterising the ordered linear arrangement of speech elements.

The lexical meaning of every word depends upon the part of speech to which the word belongs. Every word may be used in a limited set of syntactical functions, and with a definite valency. It has a definite set of grammatical meanings, and a definite set of forms.

Every lexico-grammatical group of words or class is characterised by its own lexico-grammatical meaning, forming, as it were, the common denominator of all the meanings of the words which belong to this group. The lexico-grammatical meaning may be also regarded as the feature according to which these words are grouped together. Many recent investigations are devoted to establishing word classes on the basis of similarity of distribution.

In the lexical meaning of every separate word the lexico-grammatical meaning common to all the words of the class to which this word belongs is enriched by additional features and becomes particularised.

The meaning of a specific property in such words as *bright, clear, good, quick, steady, thin* is a particular realisation of the lexico-grammatical meaning of qualitative adjectives. These adjectives always denote the properties of things capable of being compared and so have degrees of comparison. They refer to qualities that vary along a continuous scale and are called gradable. The scope of the notion rendered by the lexico-grammatical meaning of the class is much larger than the scope of the notion rendered by the lexical meaning of each individual word. The reverse also holds good: the content of the notion expressed by the lexico-grammatical meaning of the class is smaller, poorer in features than the content of the notion expressed by the lexical meaning of a word.

Not any lexical units can be a term, but only those, which possess the certain features (unambiguous, is deprived from expressions and etc.). Some authors try to remove "threshold terminologisation", which is fixed by statistical way. By the degree of the terminologisation there are the terms and tepminoids, the second have the lexical units either not yet became

term, or not meeting the requirements, presented to terms. V.A. Tatarinov defines *terminoids* as term-like special lexical units with unclear status. At the same time, the scientist offers to distinguish *terminonims*, i.e. the proper names, used in special text, which are execute the terminological functions or even are term-forming lexical units, for instance, "Miranda warning"(the police say his rights while arresting) "Molly Maguire"(the member of secret Irish society, strived with high rental payment). In such cases the proper names usually lose their independence, and word moves to level of the term (for instance, "diesel"), but such lexical units hold in terminology subordinated position [2, 249].

Thereby, the *terminoids* and *terminonims*, which other authors called the *quasiterms*, *preterms* or *prototerms*, is impossible refer to terminology.

The terminology aside from terms also comprises *nomens*. G.O. Vinokur wrote about need of the delimitation of the term and *nomen*: "Unlike terminology, it is necessary to understand that nomenclature is a system of absolutely abstract and conditional symbols, which has single purpose to give greatly suitable means for indication the items, things, without direct relations with needs of the theoretical thoughts, handling with these things" [3, 223].

Since the appearance of the top-level names (the *nomens*) the terminology started to form. *Nominative* units become the term of the science. The difference between them considered in the degree of abstractions of word concept (the term reflects the abstract general concept, the *nomen* reflects its concrete individuality, this can be the proper names). The names of concrete items, processes, materials, machines (vehicles) are concerned to *nomens*. The lesser degree of abstractiveness is expressed that *nomens* present itself the simple list of special objects without claim on revealing the essential intercoupling between them, for instance, "car" is a term, but a "Camry" is a *nomen* [2, 253].

It is also necessary to look into a matter of professionalisms, which status in the terminology is not enough clearly determined. Some researchers consider the terms as variant units of generally accepted terms or vernacular terms and include them into terminology, others consider that it is necessary to withdraw the professionalisms from terminological system and mark them as disembodied, which not united in closed system or units, as a rule, has a certain picturesque and figurativeness [3, 82].

S.P. Hizhnyak gives to the professionalisms the place in separate type of special lexicon and conducts the delimitation between terms and professionalisms mainly by functional-stylistic signs. The main difference of professionalisms is a limited sphere of their use, which is reduced to oral speech of specialists in informal situation. The use reduced *determinologised* lexicon is closely connected with colloquial speech and characterized by the presence of emotional colouration and expressive connotation in the lexicon of this type [4, 27].

When we have defined the signs of the terminological units and have conducted the delimitation between terms and the other types of special lexicon, it is necessary to consider the correlation of concepts "terminology" and "term-system", moreover, it has different looks of the researchers [2, 89].

First of all, it is necessary to stop on the relations between terminology and general literature lexicon. Some authors consider that discriminating peculiarities of the terminological units (independence from context, absence of emotional-expressive quality, inviolacy and others.) allow us to consider the terminology as a special subsystem of the literary language and note the existence of the binary opposition "term is not a term" in language. Terminology is opposed to general literature lexicon, and terms as special units, differing from ordinary words, are fit in closed systems, i.e. in terminological fields of certain spheres of the knowledge.

R.U. Kobrin's and B.N. Golovin's approach is useful for us, who offer to consider the terminology in the system of general literature of language, as far as the one and same lexical

units can simultaneously appear in form of terms and commonly used words [5, 127]. Besides, both of them are damaged in same degree by different lexical-semantic transformations, as follows: the use of the same word-building models and have tends, in different degrees of intensities, to poly-semantic, homonyms and etc.

The trend for hard separation of the term from other language units and separation of closed systems, in which the terms are functioned, influenced in correlating the concepts "terminology» and «term-system». We always understand the terminology as "a collection of the words and word-combinations, marking special scientific and technical concepts and serving for realization of the communications in given area, but the terminological system as "a ranked great number of terms with fixed relations between them", i.e. codified and unified terminology [6, 211].

V.M. Leychik is for delimitation of terminology and term-system. He notes that the collections of terms can be formed spontaneously or consciously. The spontaneously established collection of terms is offered to call as a terminology, but consciously formed as a term-system. The base of term-system is constructed and marketed in sign form system of concepts or logical scheme [2, 96].

The terminology manifests in two spheres:

- in the field of operation(operating), where terminological units exist in a context and where the interaction of terms within the framework of given term-system(the special literature, monographs, texts of the legislative acts and etc.) is realized.

– in the field of fixation, where terms are found in the condition of the closed system and where they are isolated from each other(special bilingual and explanatory dictionaries, encyclopaedias, thesauruses).

Terminology science may be also defined as branch of linguistics studying special vocabulary nowadays. The main objects of terminological studies are special lexemes, first of all terms. They are analyzed from the point of view of their origin, their meanings, formal structure and functional features. Most of all terms are used to denote concepts; therefore, terminology science also concerns itself with formation and development of concepts and with the principles of exposing the existing relations between concepts and classifying concepts. In addition, it concerns with the principles of defining concepts and appraising the existing definitions. Considering the fact that characteristics and functioning of term depend on its lexical surrounding, nowadays it is common to view as the main object of terminology science not separate terms, but rather the whole terminology used in some particular field (also called subject field), such as oil and gas, metallurgy, chemistry fields. Terminological researches were especially fruitful at the last forty years and were started seventy years ago. At that time the main types of special lexical units were singled out and studied, such as terms proper, nomens, terminoids, prototerms, preterms and quasiterms.

Technical terminology is the specialized vocabulary of any field, not just technical fields. The same is true of the synonyms technical terms, terms of art, shop talk and words of art, which do not necessarily refer to technology or art. Within one or more fields, these terms have one or more specific meanings that are not necessarily the same as those in common use. Jargon is similar, but more informal in definition and use. Legal technical terms, often called (legal) terms of art or (legal) words of art, have meanings that are strictly defined by law.

An industry term is a type of technical terminology that has a particular meaning within a specific industry. The phrase industry term implies that a word or phrase is a typical one within a particular industry or business and people within the industry or business will be familiar with and use the term.

Technical terminology exists in a continuum of formality. Precise technical terms and their definitions are formally recognised, documented, and taught by educators in the field. Other terms are more colloquial, coined and used by practitioners in the field, and are similar to slang. The boundaries between formal and slang jargon, as in general English, are quite

fluid, with terms sliding in and out of recognition. This is especially true in the rapidly developing world of computers and networking. For instance, the term firewall (in the sense of a device used to filter network traffic) was at first technical slang. As these devices became more important and the term became widely understood, the word was adopted as formal terminology.

Technical terminology evolves due to the need for experts in a field to communicate with precision and brevity, but often has the effect of excluding those who are unfamiliar with the particular specialized language of the group. This can cause difficulties as, for example, when a patient is unable to follow the discussions of medical practitioners, and thus cannot understand his own condition and treatment. Differences in jargon also cause difficulties where professionals in related fields use different terms for the same phenomena. For instance, substantial amounts of duplicated research occur in cognitive psychology and human-computer interaction partly because of such difficulties.

When we have defined the signs of the terminological units and have conducted the delimitation between terms and the other types of special lexicon, it is necessary to consider the correlation of concepts "terminology" and "term-system", moreover, it has different looks of the researchers.

REFERENCES:

1. Skorokhodko E.F «Вопросы перевода английской технической литературы» – Киев: 2003.-258с.
2. Вреус E.V. "Основы теории и практики перевода с русского языка на английский: Учебное пособие." – М.: Изд-во УРАО, 2000.-325с.
3. Ryabceva N. K. "Научная речь на английском языке". "Руководство по научному изложению". «Словарь оборотов и сочетаемости общенаучной лексики». «Новый словарь–справочник активного типа» (in English). -М.: 2002.-263с.
4. Razinkina N.M. "Функциональная стилистика (на материале английского и русского языков): Учеб. пособие." – М.: High school, 2004.-265с.
5. B.N. Golovin "Роль терминологии в научном и учебном общении. Термин и слово." – Изд-во ГГУ им. Н.И.Лобачевского, 2000.-296с.
6. Komissarov V.N. "Теория перевода (лингвистические аспекты): Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз". – М.: High school, 2001.

ӘОЖ 245.160

АБЫЛАЙ БЕЙНЕСІ – ХАЛЫҚ ЖҮРЕГІНДЕ

Әнуар Сыдықов

Алматы құрылыс және халықкәсіпшілігі колледжінің оқытушысы

Бұл мақалада атақты Абылай ханның бейнесі қазақ аңыз-әңгімелерінде қалай жасазанын теориялық жағынан талдап береді.

В статье анализируется образ Абылай хана в казахских легенд-рассказах.

This article analyzes the character of Ablaikhan in kazakh legend-stories.

Кілт сөздер: хан; халық; әңгімелер; туған жер; билер; қырғи қабақ соғыс; елі үшін аянбай тер төгу.

Алтайдан Ақ Еділге дейінгі тұлпардың тұяғын, қыранның қияғын тоздырып

барып бір шетінен бір шетіне жеткізетін қазақ сахарасын ата-бабаларымыз ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен қорғап, ұрпағына мұра еткен. Сол далаға көз сүзбеген, асты да, үсті де байлыққа тұнған ырысы басын айналдырмаған көршілеріміз жоқ-ты. Бақытымызға орай Шыңғыс ханның қанынан жаратылған асыл ұрпақтары қазақ тізгінін берік ұстап, мықты мемлекет етіп ұйыстырып, тәуелсіздігін сақтап қалуға қанын да, терін де аямай төгіп, тарихи қызметін адал атқарғаны ел жадында. «Мың өліп, мың тірілген» халқымызды тарихтан мүлдем жойылып кетуге дейін жеткізген ата жауы - Жоңғар қалмақтары.

Шығыс жағынан Цин империясы, солтүстік-солтүстік батыс жағынан Россия империясының қыспағына түскен Жоңғар хандығы көршісі, өзіндей көшпелі қазақ халқын атамекенінен қаһарлы от қаруымен ығыстыра бастайды. Бұл өліспей-беріспеуге негізделген қанды қырғын 1530 жылдан 1758 жылға дейін толастамай, яғни Жоңғарларды жер бетінен мүлдем жойғанға дейін толастамаған. Әсіресе, Жоңғарлар Галдан Башоқту (1671-1697) мен Цэван – Рабдан (1697 - 1727) хандық құрған кезеңде қазақтарды «ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаға» жеткізді. Күллі Жетісу, Алтай өлкесін жаулап алып, Әулиеата арқылы Сайрамға ауыз салды. Барар жер, басар тауы қалмай, қазақ жұрты ойы ойран, ақылы айран шақты еріксіз бастан кешті. Жойылып кету, дұшпанның табанына тапталу қауіпі ұйқысынан оятқан үш жүздің марқасқалары тәуекел етіп, 1726 жылы біріккен қазақ қолына Әбілқайыр ханды басшылыққа тағайындап, жан алып, жан берісе қан төгулерінің арқасында мейманасы асқан жоңғарларды есеңгірете ұйпалап, тарихи ерлікке қол жеткізді. Еңсегей бойлы Ер Есім, салқам Жәңгір, Тәуке, Тәуекел хандар билік құрған дәуірде бірде қалмақтар, бірде қазақтар үстем түскен қанды шайқастар бір сәт толастап көрмегені аян. Әйтсе де Әбілмәмбеттен кейін Орта жүз тағына, кейіннен үш жүздің тағына отырған Абылай (1711-1780) хан 228 жылға созылып дінкелеткен Жоңғар шапқыншылығына нүкте қояды. Қылышпен келген жаулаушыларды сол алмас қылыштан сазайын тарттырып, туған жерді азат етіп, ел ұғымындағы «алтын ғасырды» орнатты. Туысы бөлек, тіршілігі бөлек, мінез – ұстанымы бөлек, ниеті бөлек, ерлігі бөлек, төңірегімен жұғысымы бөлек, таққа отырысы тайқы маңдайларды таң қалдырған, халқы аласыз көңілмен алақанында ұстап, төрін тосып, төбесіне көтерген айрықша құрметке кенеліп өткен Абылай ел арасында кеңінен танылған аңыздарда бала кезінен жасы жетіп, өмірден өткенге дейін аралықтағы бейнесі толық жасалынған. Сол аңыздардың ішіндегі артық-ауыс қоспалардан тазарып, ақ жұмыртқа, сарыуыз қалпында бізге жеткені – ақын, шежіреші, халық творчествосын жинауда өзіндік мектебін қалыптастырған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының үлгілері. Сол үлгілерді байыппен оқи отырып біз «Басқаның патшалары бәрі жақсы, біздің хандар қалайша жаман болған?!» деген сауалға орнықты жауап табамыз. Қазақтың Абылай хан, оның айналасындағы батырлар, билер, жыраулар, шешендер дәріптелетін өлең-жырлар қаншама, сүбелі де құлашты, отты да терең мазмұнды, арналы. Біз әңгімемізді олардан бірде кем емес, аңыз әңгімелеріндегі академик В.В.Бартольд сүйсіне жазатындай: «XVIII ғасырдағы ең күшті Орта жүздің ханы Абылай болды» деген тұжырымның ақиқатқа қатысын сол аңыз әңгімелерді талдай отырып байыптамақпыз.

Абылай – көкірегі алтын сандық, өзгенің өзегін өртеп шыққан, кілті жеті қат жерге жасырынған, жұмбақ саналған құпиясын емеурінінен аңғарып қоятын сұңғыла жаратылысымен ерекшеленіпті. Зымиян, қулығы түлкінің жымындай Бұқар ханы Инжарәй Шәріп Абылайды тосылдырып, тақыр жерге отырғызуды көздеп: «Май қатығын тауып берсін» деп елшісінен сәлем айтады. Әлі ойын баласы саналатын он төрт жасар Жанайдарға Абылай: «Балам, май қатығы не болады?» деп сұрағанда, ол «май қатығы тұз екеніне» имандай сендіреді. Абылай көпті көрген көнелер былай тұрып, «бесіктен белі шыға қоймаған» жасөспірім даналығымен көптің алдын орағанына марқаяды. Көп түйеге тұз артып, әлгі баланы атқосшы етіп, ақылы дария

қырық биді сыйлықты алып баруға жұмсайды. Дәулеті шалқыған, тақтың буымен балқып, Құдайдан бір кем еместігіне көңілі ұйып, асып-тасыған Бұқар ханы қазақ ханы жіберген 40 биді қабылдап, «Абылай артық па, мен артық па?» сұрайды ғой. Алтын Сарайда езуінен бал сорғалатқан құрметке мастанған олар Бұқар ханына өз хандары Абылай астар болмайтынын жарыса жеткізеді. Қызыл тілмен талайды жиіркенбей жалап, өтеуіне қымбат сый дәмектен сатқын билерге қарны ашқан жырынды Инжарәй Шәріп: «Абылайдың осы отырғандарыңыздан басқа жіберген кісісі бар ма еді?»- деп сұрапты. Сонда олар: «Қоста бір атшы бала бар, он төртте» дейді ғой өздерінен зордың жоғына меңзей. Атшы баланы шақыртып алып Бұқар ханы 40 биге қойған сауалын қойғанда, ол көзі ұшқын шашып, еш қиналмастан: «Абылай артық!.. Өйткені Абылай атасы садағын сағымға көтерткен. Нұрдан пайда болған. Сіздің атаңыз Ақманғыт, Тоқманғыт. Біздің қазақтың балалары ойнағанда: «Маңғыт, аузына саңғыт», - деп ойнайды. Түбі – тегің Маңғыт жақсы болатұғын болса, ауызға өй деп алынбас еді», - деп өректіген ханның алқынын басады. Сасқан үйрек құйрығымен сүнгитіннің кері, хан енді атасының данқымен абырой жинай алмаған соң, басқа тарапқа қарай бұлтартып: «Балам, Абылайдың тұрған жері асыл ма, менің тұрған жерім асыл ма?», - дейді ғой Абылайдың желдің өтінде, аңыздақтың бетінде күн кешкен бейдауа тірлігіне мұрнын шүйіріп, мұнарасы күн нұрымен шағылысқан сәулетті шаһар, алтын Сарайдағы жұмақ өмірі баланың тілін байлайтынына сеніммен арқа тіреп. Бала Жанайдар айылын жимастан: «Сіздің өзіңізден Абылайдың өзі асыл, жеріңізден жері асыл. Сіздің жеріңіз асыл болатұғын болса, суды Самарқаннан алдырып ішер ме едіңіз? Тұзды Сарыарқадан сұратар ма едіңіз? Абылайдың тұрған жері – Сарыарқа, екі басса, бір бұлақ. Ағар суы бал татиды, ақ шабағы май татиды. Екі басса, бір тұз. Бір үйінен бір үйі тұз сұрамайды, - дейді елді басқарғанына асып, тақты жамбасымен жаншығанына танауы шелектей боп делдиген ақылы аз үрген қарынға. Бұқар ханы өзін ақылынан алжастырған атшы баланың кемелдігінен шошиды. Қазақ билеушісінің өткенінен болашағы мықты, берендігіне иманы қасым болады. Ендігі өмір барға бөркін ату, күні түскенге иіліп-бүгілетін жарамсақ, жағымпаздықтан несібесі бөлектеу екеніне Бұқар ханы Жанайдардың болмысына басқаша көзбен үніліп, қанатын жинайды. Ханның тойғанына мез тоғышар, есебіне жүйрік Абылайдың сатқын 40 биінен ақылы асып туған Жанайдардың орны биік тұрғанын, Абылайдың өзінен бағы да, басы да артық екенін мойындамасқа шарасы қалмайды. Аңызда қазақ баласының жеме-жемге келгенде алпыс адамның ақылы бар дейтін хандарды да ақылынан тосылдыратын қасиеті текті қан мен текті тәрбиеге қатыстылығына назарыңызды аудартады. Абылайдың артықтығы - күндіз күлкі, түнде ұйқыдан безіп, халқына сіңірген еңбегін артынан ерген елі ғана емес, он төрт жасар жасөспірімдеріне дейін бағалап, басқаның алдында әділдіктің ақ жібінен аттамай, өзінікіне өзегін жұлып беруге әзір мәрт болашағының барлығында. Кейіннен шешендігімен «қара судан қаймақ қалқыған» Жанайдар, Бұқар ханын осылайша «тәубесіне келтіріп», Абылайдың абройын «бесіктен белі шықпай жатып» асырыпты.

Абылай жайлы аңыздарда асыра айту, мифтік желі, мифологиялық бояу жоқ, орыс былиналарындағыдай нақты реалистік шындықтан алшақ кетпеген. Мәселен, Қалмақ шабуылынан жұрт жаппай қырғын тапқан шақта он екі жасар Әбілмансұр қызметшісі Оразаулық деген сартқа ілесіп келіп әуелі Түркістан қаласындағы Әбілмәмбет патшаға қызмет етеді, сосын Төле бидің түйесін бағып, онда да көп тұрақтамай Сарыарқаға шығып, Дәулеткелді байдың жылқысын бағады. Атын сұрағанға көлгірсімей қазіргі бастан кешіп, құлшылық етіп жүрген күйіне тән «Сабалақ» деп өзін таныстырады. Көптің көзі – сыншы, көңілі – таразы. Дәулеткелді бай көп сасық байлардай емес, төңірегіне көкірек көзімен үніліп, жалшыларына қамшы үйірмей, жыртық шапанның астында Адам жүргенін ескерген. Кімнің кім екенін қас-қабағы, жүріс-тұрысы, адамшылық соқпытына қарай бағалаудан жаңылмаған.

Сабалақты тануда да сол өлшемді берік ұстанып, бәйбішесіне: «Өзге жалшыдай көрме мұны, күте гөр, осы Сабалақ анық сарт емес. Ана Оразаулық сарт болса болар! Көзі алақандай, табаны түйенің табанындай жап-жалпақ болып, беті қызыл болып, көзі адамды ішіп-жеп, аузынан суы ағып, ессіз-түссіз болып отыра береді. Мынау Сабалақтың ешнәрсемен ісі жоқ, ойлағаны ғақыл-ой, езу тартып күлмейді, қабағын шытып кеймейді. Алты күн, алты түн аш жүрсе де саркытын кісіге бермесе, көңілі көншімейді. Жерге бір отырмайды. Дәнеме табылмаса сайын далада болса да киімін астына шешіп салып отырады. Және ұйықтап жатқанда үсті жап-жарық болып тұрады. Сыйлап ұстай гөр, қасиеті болып бір нәрсесіне ұшырап қалып жүрмейік», - деп дер кезінде ескертеді. Үзіндіден аңғаратынымыз, анасынан құл боп туған мен болған-толған отбасында дүниеге келгендердің арасындағы айырмашылық дәл бейнеленген. Әбілмансұр жағдай өз еңбегімен күн көруге мәжбүр еткендіктен, түйе бағуға да, жылқы бағуға да жанын сала кіріседі. Еңбек адамы еңбек таңдамайды, адам таңдамайды, қайсысына да жақын, беріліп істейді. Басқаның төбесінен қарап, сенімсіздік тудыруын ұнатпайды. Мейлінше төзімді, аштық, жалаңаштық, ауыр еңбек оған құдайдың өзі маңдайына жазуы санаған. Сондықтан алты күн аш жүрсе де қабағын шытпайды, тақыр жерге отырып, астына сыз өткізуден сақ. Киімі тозса да, өмірі тозбасын, салақтықтан ауыру жалғап алудан сақтанады. Ұйықтап жатқанда үсті жап-жарық боп тұруы – мифология. Бәрі жеріне жеткізе бейнеленгендіктен, Әбілмансұрдың туысы бөлектігін басқамен шатастырмас үшін «асыра сілтенгені» байқалады. Жасынан бойын жасырып бұққаннан сақтанатын Әбілмансұрды сәл-пәл романтикалық бояумен ерекшелеп көрсету кейіпкер табиғатына үйлесіп кететін тәрізді. Бастысы, «Еңбек түбі - зейнет», сол еңбекке құштарлық Абылайды өмірге де, адамға да мейлінше жақындастырып, бойына демократиялық үрдістің озық өркендерін ерте бастан сіңірген. Абылайдың Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Қаз дауысты Қазыбек, Шақшақұлы Жәнібек, Көкжарлы Көкжал Барақ, Шанышқылы Бердіқожа, Сырым Малайсары, Керей, Уақтан Сары мен Баян тұрғанда айдыны асқан қалмаққа қарсы жанын шүберекке түйіп, «Абылайлап» жылқышы Сабалақтың жауға жолбарысша атылып, айласын асырған дұшпанға қырғидай тиіп, оққа кеудесін төсеп, өртті кешуі қалың батырдың намысын тасқайраққа жанып, соғыстың көрігін қыздырады. «Сабалақ» Абылайға айналып, текті қан халықтың көзін ашып, ноқтасын дер кезінде қолына ұстатар сәті туады. Еңбектің ауырын иығымен көтеріп, ерлігін батырлар жаудың айлалы әрекетінен жүрегі шайлыққан сәтте көрсетіп, хан тұқымы екенін жекпе-жектегі жеңісте әйгілеп, батырлықтың, қаны асылдығының қасиетіне дүйім жұртты тамсандырып, ел басқарудың үздік үрдістерінен айнымай, халқын қара басының үлгісімен тәрбиелеген Абылайдың қазақ тарихындағы орнын аңыз әңгімелерде былайша толғайды: «Қалмақтың құтын қашырып, Сарыарқадан аударған, басына қара қан жаудырған Абылай хан екен. Абылай заманында сүрген дәуренді қазақ байдың баласы Абылайдан бұрын Адам Атаға шейін көрген емес, Абылайдан соң бұл заманға дейін көрген емес». Демек, қазақ тарихында «мың өліп, мың тірілген» халқымызды құрып кетуден аман алып қалған көсемі, қолбасшысы, көшбасшысы, Елбасы, желеп-жебеушісі «Абылайдай хан болғанын» Ұлы Дала бір ауыздан мойындап, аруағына тағзым етеді.

Жалпы халық мойындаған Көшбасшы, Елбасылық екінің біріне бұйырмасы ақиқат. Ондай сирек бітімді, біртуар, бекзат, Кісілігі мығым тұлғаның бойына, мінез-құлқына өзгеде жоқ қасиеттер тән екенін Абылай жайлы аңыз-әңгімелерден аңғарамыз. «Абылайдың қалмақтың ханы Қалдан Серенге тұтқын болған хикаясында» ақылды, тақыс, ұлылығы басқа қалмақ хандарында ұшыраса бермейтін Қалдан Серен Сәру (Шырын) ханзаданы жекпе-жекте Абылайдың өлтіргенін кек тұтып, қалмақтан қашқан Сына батырды қайтармаған ерлігі үшін қазақ ханын жазалау үшін арнайы жасырын әскер жіберіп, оның анда жүрген алаңсыз шағында қолға түсіріп, Қалдан Серенге

жеткізеді. Қолға түскеннің көзін жоя салу онша қиын емес. Ақылды, көреген Қалдан Серен қазақ халқының қаһармандығын, елдің үздік менталитетін бағалайтындықтан, кіріптар ханзадасының таққа лайық, лайық еместігін сыннан өткізеді. Жеті күн зынданда аш ұстап, сегізінші күні ыдысқа суық су құйдырып, ішіне бармақтың басындай сары май салдырып қызметшілері арқылы жібереді. Аш, тілі тандайына жабысқан Абылай суық суды ішкенмен, өзегін жалғайтын сары май қалқып аузына ілікпеген сәтте қолын ыдысқа малмай ызыланып, майы бар ыдысты түндіктен сыртқа атып жібереді. Такыс қалмақ ханы егер Абылай ыдыстағы майды қолын тығып алып жеп, құлша мінез танытса, бекзаттықтан, асыл қаннан ада оны табанда өлтіріп тастауға бұйрық берген-ді. Екінші бұйрығы бір топ жеңдетті Абылайдың үстіне кіргізіп, басын алдырмақ болады. Онда да қолы кісендеулі ол желкесіне қылыш тақалғанда осалдық танытып, жеңдеттерге жалбарынса, бірден басын шауып тастауға пәрмен берген-ді. Бірақ Абылай жеңдеттерден сескенбей, кеудесін тік ұстап, көзіндегі оты ұшқын шашып қарсы алады. Оның бұл қайсарлығы Қалданның мейірімін оятады, аман қалады. Қалдан Серен қолға түскен қазақ ханының қанында ақсүйектік бар ма, жоқ па соны сынау үшін тағы да бір қитұрқы әдісті ойлап табады. Токсан серіктесін жиып, бәрін өзінен артық киіндіріп, бір үйдің ішіне қатар түзеп отырғызып, өзі көптің бірі есепті болып, серіктестерінің ортасына отырып: «Абылайды осы үйге шақырып келіндер, ешқайсысың қағылып орын бермендер. Қара болса, босағаның қасына, оттың басына, бала күндегі өскен жеріне отыра кетер. Ақсүйек болса, баса-көктей жоғары отырып, мені айтпай танып, сұрамай білер», - дейді қызметшілеріне. Абылайды шақырып келіп, үйге кіргізгенде, ол жан-жағына жалтақтап қарамастан төрдегі тақтың бос тұрғанын көріп, тұп-тура барып, таққа мініп, Қалдан Сереннің отыратұғын орнына отырады. Қалмақтар оның өз тақтарына отырғанын ауырлап:

Ол жерге неге отырасың?- деп қауқылдасқанда, Абылай саспастан: - Бұл орын Қалдан Серендікі еді, оның құты қашты да, менің аруағым басты. Өз орнына өзі отыра алмай, менің атағымның зоры, аруағымның күштілігінен орнына безіп шығып кетті. Тақтың үсті ханның орны болады, қалмақтың ханы Қалдан Серен отырмағанда, қазақтың ханы Абылай отырмағанда бұл орынға шайтан отыра ма?- деп іші күйген, көкірегі зор қалмақ жуандарының тілін тістетеді. Кеудесі көк тіреп, жасытпақ болғандардың өздерін «жасытып», шешендік пен көсемдіктің қылшылбырын мойындарына тастайды. Қалдан Серен Абылайды тығырыққа тіреп, ауыр жазалау үшін ол жекпе-жекте өлтірген «Сәру қайда?» деп үш рет сұрайды. Қайта-қайта қақылдап, бір сұрақпен алдын кесе берген соң Абылай көптің ортасында отырған Қалдан Серенге:

- Көрінбеген Сәруді іздегенше, көрініп тұрған өзінді ізде, - дейді хан басымен қараның пенделігіне жеңдірген ұсақтығына қитығып.

- Бұл не дегені?- деп серіктеріне Қалдан Серен таңқала қарағанда Абылай:

- Өзің қарап тұрып тағыңнан айырылып қалдың. Осы күнде тақ үстіндемен отырмын. Қара бұқараның бірі есепті сен отырсың. Осы сағатта басыңды алдырсам, кім менің алдыма шығады? Жарлық менде, жабдық сенде болды деген сөз осы», - дейді. Мағынасы терең, дәлелі мықты қисынды сөздер Сарайдағы қалмақтың ығайы мен сығайы оны пенде қылып алдырғанына, сынаймын деп орнына шығарып алғандарына кейіп, асқан ақылды, кең ойлайтын кемеңгерді ары сынаудың артықтығын сезініп, дипломатияға жетік, дана Қалдан Серен оны құшағына тартып, жауласудың орнына жақындасудың амалына көшеді. Қазақты жеңудің орнына, қазақтан жеңілетін шақтың тумай қоймайтынын, Цин империясы мен Россия империясы түбіне жететінін сезіне бастаған ұлы хан, ғұлама саясаткер Қалдан Серен 1743 жылы Абылайды Жонғар түрмесінен босатуымен қоймай, қызы Топыш сұлуды қосып, соғыста қолға түскен тұтқын қазақтарды босатып, рулы ел қылып көшіріп, қайтарған көрінеді.

Тегі данаға дана ғана миын солқылдатып, жүрегін алқындырған арманын айтады емес пе? Қалдан Серенге Абылай үш арманы бар екенін есіне салыпты. Бірінші арманы:

Көшпелі қазақты бір жерге қала салып, отырықты ете алмай жосыған күйінде қалдырдым; екіншісі, мен Сәруді (Шырыш) қан майданда, жекпе-жекте өлтірдім, мен сол Сәруше майданда өлмей, қапыда ұйықтап жатқанда ұсталып өлдім, соған қиналам; үшіншісі, төрт атадан жалғыз едім, балам жоқ, өлсем тұқымсыз қаламын-ау деп өкінемін. Сонда Қалдан Серен өзі де үш атадан жалғыз екені, Көбегені де осы Абылай секілді күйге тап боларын ойлап, қазақ ханын тұтқыннан босатқан. Онда да түсіне де кірмеген үлкен құрметпен аттандырғанын жоғарыда айттық. Асылы, Абылайдың ең үлкен арманы қазақ арқасын тамға, аузын нанға сүйей алмай кеткеніне қатты қынжылады.

Аңыз-әнгімелерде ұлы хандардың нақсүйерлері де жұрт мойындаған кемел туысты жандар ретінде дәріптеледі. Айталық, қазақ пен қалмақ арасындағы қырғи-қабақ саябырсып, бейбіт тірліктің көп мәселесін септеуге Абылай Қалдан Серенге елші жіберіпті. Қалмақ ханы шұбырған елшіні қабылдағысы келмей, ханымы Қарабасты қазақтан келген жолаушыларды жансыз байқап, бітім алып қайтуға тұрарлық кісісі болса сынап алып келуге, жоқ болса, өзін көрсетпей қайырып жіберуге тапсырма берген ғой. Қарабас ханым жолаушыларды аралап көріп, Қаз дауысты Қазыбек биді, Айдабол бидің баласы Тайкелтір биді, Балтакерей Тұрсынбайды, Шақшақ Жәнібек – төрт кісіні таңдап Қалдан Серенге алып келеді. Осылардың әрқайсысының өзіндік ерекшелігін, қоғамдағы алатын орнын саралап береді. Жәнібекті «екі аяқты, бір бастының сырттаны екен. Күнінде ыныршағынды отқа жағып, бақайшағынның майын алатұғын осы» дегенде хан өнебойына суық жүгіріп өтіп: «Мұны осы жерде өлтіріп тастасақ болмай ма?» деп сасық бір иіс шығарғанда, тереңнен ойлайтын Қарабас ханым: «Ханның ақылы баланың шүметайымен бір бәс деген осы екен-ау. Қазақ, қалмақтың тыныштығы болсын деп елші жіберді дейсің, келген елшіні өлтірсек қайтеді дейсің. Осы отырған төртеуі- дүниенің төрт тіреуі сықылды кісі емес пе?! Атса мылтық өтпейтұғын, шапса қылыш кеспейтұғын, суға салса батпайтұғын деп осындай жандарды айтады», - деп кімнің кім екенін зерттеп, көкейкөзбен ерекше жаратылысты, халықтың ұйытқысы, қорғаушысы, ары мен намысы саналатын адамдарды дәл танып, оларға құрметпен қарап, жаулық пиғылмен қылшығы құрамауына өлшеусіз септігі тиген. Сондай көреген ақылды әйелдердің санатына Абылайдың аты белгісіз ханымы да жатады. Ел болған соң басбұзар, аты шықпаса, жер өртейтіндер де табылмақ қой. Бірде Абылай Қаз дауысты Қазыбек еліндегі бір тойға қатысып, сонда атақты бидің інісі Мөртаңдайлы Балапан ханның тасасында тұрып, аңдаусызда шыбықпен басындағы бөркін қағып түсіреді. Хан ештеңе сезбегендей кетіп қалады. Біраз уақыт өткенде Қызылжар жәрменкесінде Абылай Тортуылдан Ботаханды, Қаркесектен Жанайды байлап әкетіп, Ботаханды тірідей көрге салдырып келгенін ханымына айтқанда, ол: «Көтек, не дейді, бұл Орта жүзден бізге дым бұйырмаған екен, ойбай! Шығара көріңіз көрден», - деп шала бүлінеді. Көрге жатқызған Ботахан намыстанып, өзін-өзі жарып өледі, Жанай байлаулы. Бесмейрам болып аттанып, Абылайды шаппақшы. Бекболат би бастап, Едіге қостаған. «Не Абылайдың басын алмасам, не қатынын ат көтіне салмасам, не қара қазанын қақ айырмасам, әкем Қазыбектің аруағы ұрсын» деп анттасып, серттесіп атқа мінетінін ханның ханымы дәл байыптайды. Ол Абылайға дереу бұл жерден көшуді ұсынады, бірақ та: «Қара қазанды асулы бойымен жұртта қалдырыңыз, сиыр атаулыны айдатпай жұртқа тастаңыз. Бір күні қарны ашқаннан қырық күн ақыл сұрама демей ме, «аш атасын танымас» деген сөз бар емес пе?! Сиырды топырлатып айдап келіп сояр да, даяр тұрған асулы қазанға асып жеп тояр да, тамақтары тойған соң сабасына түсіп, ашулары басылып, ұрысамыз, соғысамыз дегенін қояр да»,- деген ақыл қосады. Ханымның ақылымен жұртта қара қазанды ошақ үстінде асулы бойымен, 300 қаралы сиырды қалдырып көшіп кеткен. Ханымның айтқаны айдай келіп, Бекболат Абылайды хас әулиеге балап, дау-талас бейбіт келісіммен аяқталған. Демек, әйел - отбасы, ошаққасының иесі деу аз, ерінің

ақылшысы, қамқоршысы, қорғаны, сақтаушысы, жебеушісі, халықтың анасы. Абылай жайлы аңыз-әңгімелер - оқиғаның ізі суымаған заманның, көзі көргендер мен біреуден естігендердің дерегіне негізделген реалды шындықтың өзі. Мұндай шығармалардың жуан ортасында Абылай бейнесі еш әсірелеусіз тұлғаланып шығады. Ол - төңірегін естіп, көре білген, түйсігі мен түйсінуі терең ерекше сезімтал жан саналған.

Абылай бастаған соғыстың бәрі қорғану, Отан соғысы, қазақтар үшін намыс пен ардың ісі саналған. Жеңіс оңайшылықпен келген жоқ. Адам қаны селдей ағып, туған жердің әр сүйемі қанмен суғарылды. Соғыста шығын аз болуы үшін оны шебер ұйымдастыра білетін нағыз жүрек жұтқан ерлер қатары молдығы-табысқа жеткізетін бірден бір жол. Аңыз-әңгімелерде Абылайдың нөкерлері, ру көсемдері, батырлар нағыз «сен тұр мен атайынның» сойы. Абылай бастаған ұлы жорықтарда Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шақпақұлы Жәнібек, Көкжарлы Барак, Шанышқылы Бердіқожа, Сырым Малайсары, Уақ Сары мен Баян, Балтакерей Тұрсынбай, Шапырашты Наурызбай т.б. «атса мылтық өтпейтұғын, шапса қылыш кеспейтұғын, отқа салса күймейтұғын, суға салса батпайтұғын» баһадүрлердің өзі. Абылайдың оң қолы олар тізе қосып кіріскен жерде қандай қырғын шайқасыңызда да жау жеңіліс тауып, ел көптен күткен мұратына жеткен. Сол мұратқа жету жолында Абылайдың өзі батырларымен қатар тұрып, майданның ең жойқын шайқастары өтіп жатқан ортаға түсіп, ерлік шежіресін алмас қылыштың жүзімен жазған. Ерлік жасауды ол өзінен бастаған, өйткені өзгеден талап еткеннен, өзіне талап қойғанның үйретері шексіз. Сондай тұста Абылайдың да басына ажал бұлты оралған сын сағаттар аз емес. Сондықтан батырлары қамал бұзар серкесі Абылайды көзінен таса қылмай, оның амандығын өз амандығынан гөрі көбірек ойлаған, міндеті санаған. Мәселен, Ер Жәнібек бір алмағайып соғыста аты жараланған Абылайға астындағы тұлпарын ұсынады: «Сіз қолға түссеңіз ел басшысыз қалар, мен қолға түсем, қазақтың бір әйелі ұл табар», - деп аты барлыққан ханға астындағы көк дөненін түсіп береді. Міне, Абылайдың жұрт алдындағы беделі, оған деген жұрттың сүйіспеншілігі, құрметі, берілгендігі, патриоттық сезімі, ұлтжандылығы, жеке бас үлгісімен қалдырған сабағы.

Аңыз-әңгімелерде Абылай серік таңдағанда Ер Жәнібек тәрізді өлім мен өмір қатар сынға түскенде досы, серігі үшін өзіне өлім, оған өмір тілеген мәрт мінезділерді іріктеген. Оқиға теріс айналғанда жеке бас пайдасына бола қанды көйлек досын сатып кететін оңақтарға қақпасы жабық-ты. Ол ерінбей-жалықпай қатарларына қосылмақ боп келгендерді қатал сынақтан өткізген. Сынағынан сыр алдырмай өткендерге көңілінде алалық қалмай шүбәсіз сеніп, жауапты тапсырмалар беріп, даңқын шығаруға жол ашқан. Мәселен, кейіннен бал жаласқан, жан беріскен абзал досына айналған, «ерлігінде міні жоқ, еңбекшілдігінде де міні жоқ» Балтакерей Тұрсынбай құс ұшпас, құлан жортпас Бетпақтың Сары даласында Абылайға тосыннан кезігіп қалып, жөн сұрасқанда:

Көн етікті демесең, көпке татыр өзім бар, көн садақты демесең көпке тиер сөзім бар Балтакерей Тұрсынбаймын», - деп танысады. «Атыңа қанық едім, жүзіне танық едім, батыр, жорықтас болайық, олжалас болайық» деп Алатауға қарай аттанған жорығына ілістіре кетеді. Жорықта жүрген қақаған қыс күндерінің бірінде піскен тамақ таусылып, мал сойып, қатық қылып ішуге отын табалмаған қысылтаң шақта Тұрсынбай батырды өзен бойындағы көп моланың ішіндегі оған таныс көрдегі бейіт ағашты отқа жағуға алып келуге жұмсайды. Абылай Тұрсынбайдың батырлығын сынамаққа күндіз сол бейітке қарулы жігіттерді жіберіп, соның бірін көрге отырғызып қояды. Көзге түртсе көргісіз қаранғыда өзіне таныс ағашы бар көрді тас-талқан етіп бұзып, бетағашын ала бермек болғанда, көрдің ішінде жатқан:

Өлген менің көрімде әкеңнің құны бар ма еді!» - деп Тұрсынбайдың жағасынан шап беріп ала кеткен ғой. Сонда қаары қорқынышын айықтырып жіберген батыр:

Уай, енеңді... Сен шала-жансар өліп жатқан неме болсаң, мен шын өлтіріп кетейін, өлген кісі өліп көрде жата берер болар. Тірі кісі бейіт ағашын алып жаға берер болар. Өлі саған бола тірі Абылай аштан өле ме?» - деп «өліктің» үстіне міне түскен ғой. Қаруына қол жүгірткен Тұрсынбай өлтіріп тастауы да мүмкін еді, бірақ алысып жатқан адам батырдан сауға сұрап, бар шындықты айтып, зорға аман қалыпты. «Жүрегі тас па, мүйіз бе» осындай батырлығы асқан нар тұлғалы азаматтар Абылайдың қасына еріп, қалмақты жеңіп, құмырсқадай қаптаған Қытайды шегіндірген, елінің «алтын ғасырын» орнатқан ата-бабаларымыз ғой.

Аңыз-әңгімелерде елді қалмақтан азат етіп, атақонысына қондырып, бейбіт күнге қол жеткізген Абылайдың халық алдындағы беделін түсірмеу үшін данагөй билердің сіңірген еңбегі де аз болмаған. Ел болған соң қымызға мас болып, құдайын танымайтын есерлер төбе көрсетпей тұра ма, Қаз дауысты Қазыбек би еліндегі бір жиында ұлыхан Абылайдың абройына шіркеу түсірмек боп, ерсі әрекет көрсеткен бұзақылар қылығына орай кейін ол Тортуыл Ботаханды, Қаракесек Жанайды байлап әкеткені, арты кісі өлімі, үлкен дау-дамайға ұласып, қазақ елі бір сілкінгені бар. Орта жүздің күллі руларының басын біріктіретін Бес мейрамды Абылайға қарсы көтерген Бекболат би мен Едіге батырға баласы Жанақты жіберіп, Күлік Шобалай баласы Жәнке батыр – би мынандай сәлем жолдапты: «Ханын жаулаған қалмақ оңбаған, ханын жаулаған кара оңбайды. Хан қисайса – бәрі оңбайды деген. Халық қадірін білмесе, хан тартпақшы жазасын, хан қадірін білмесе халық тартпақшы сазасын». Осы сойқанға кара кінәлі ме, хан кінәлі ме анығына жетіп, әділеттік іс қылуға үндейді. Абыз Жәнке ханның қадірін жалған рулық намысқа жеңіп бермей, халықтың тағдырын шешіп отырған ханның беделіне нұқсан келтірмеуге, бірлік пен татулықты, ынтымақты жарастырып, қай істе, жағдайда бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығаруға шақырады. «Хас әулие» Абылайға деген ел сеніміне, ыстық ықласына, сүйіспеншілігіне селкеу түсірмеуге барша қазақ билері, жыраулары үлестерін қосқаны мәлім. Олар – ел арманы мен мүддесін кара бастың қамынан жоғары қоя білген рухани көсемдері еді.

Абылай өзі хан болған, қазақ халқын құрған ру-тайпалардың тарихын – шежіресін, олардың ел өміріндегі орнын, қадір-қасиетін жете біліп, бағалаған. Мәселен, өзін біраз әуреге салған жоғарыдағы Орта жүз құрамындағы «Бес мейрам» тайпасы жөнінде былайша толғаныпты: «Осы Бес мейрамның баласы деген ел пайғамбар мен шадияр тумалары демесендер, адамның бұлбұлы мен дүлдүлі түгел туған ел. Батыры көптіктен жаудан қорықпайды. Шетінен шешен бола туады да даудан қорықпайды...» Міне, ерліктің дастанын жазған, жарастықты ақ бесікте тербеткен, қазаққа таң атырып, күн шығармаған жауыз қалмақтарды Жоңғардан ары асырып, қазақ елінің шекарасын бекітіп, халқын қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған заманға қолын жеткізуді армандап, күллі өмірін алтын тақта емес, ат үстінде, туған жұртының ортасында өткізіп, серкелігінен жаңылмаған Абылайды халық аңыз-әңгімелерінде осылайша дәріптеген. Ғасырлардан ғасырларға жететін мәңгі ескерткішін асыл сөзбен тұрғызып, Асылының қадірін ұрпағының жүрегіне сіңіріп, мәңгіліктің сырын ұғуды өсиет еткен.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абылай хан (Құрастырған С. Дәуітов). Алматы. «Жазушы» баспасы, 1993
2. В.В. Бартольд. История турецко - монгольских народов. М., 1968, 5-т.
3. Р.Сүлейменов, В.А. Монсеев. XVIII ғасырдағы Қазақстан тарихынан. Алматы, 1988
4. И.Я. Златкин. История Джунгарского ханства. М., 1964
5. Мәшһүр Жүсіп. Абылай хан дәуірі («Абылай хан» жинағы. А. «Жазушы», 1993).
6. Р.Бердібаев. Кәусар бұлақ. Алматы. «Жазушы», 1989.

КУЛЬТУРА И СПОРТ

УДК 78(574)

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВЛЕННОСТЬ
ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА К УЧАСТИЮ
В МУЗЫКАЛЬНОМ ТЕАТРЕ**

Арапова Г.И., старший преподаватель.

Никиткова Т.В., старший преподаватель:

Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова.

Айтылмыш жұмыста ұялайды және өзгешелік және кіші мектептің жасы бала-шағасының дайындығының тізбектілігі қатысуға музыкалық театрда ашылады.

В данной работе обосновываются и раскрываются специфика и последовательность подготовки детей младшего школьного возраста к участию в музыкальном театре.

In this work, settle and reveal sequence specificity and training of primary school children to participate in musical theater.

Ключевые слова: возрастная динамика, эмоциональные переживания, единство эмоционального и сознательного, нравственная проблематика, эмоционально-оценочная функция.

Современный учитель-музыкант должен находиться в постоянном поиске таких средств приобщения школьников к музыкальному искусству, которые, с одной стороны, были бы адекватны по силе воздействия получаемым извне впечатлениям, а с другой – способствовали бы формированию вкуса, потребности в общении с высоким искусством.

В системе подготовки школьников к музыкально-художественной деятельности важным звеном может стать школьный музыкальный театр, который синтезирует в своей структуре все виды и способы музыкально-художественной деятельности, обеспечивая тем самым наиболее эффективные возможности для развития навыков и умений школьников, знакомит его с увлекательной, интересной формой музыкального исполнительства.

Изучив научную, психолого-педагогическую методическую литературу по организации детского музыкального театра, мы выяснили, что в основном она посвящена работе с детьми старшего школьного возраста. Известно, что большая работа в этом направлении была проделана педагогами Н.Сац, В.Чепуровым. Вместе с тем опыт музыкально-эстетического развития детей начальных классов средствами не нашел должного отражения. Поэтому актуальность избранной темы обусловлена неразработанностью проблемы.

Исходя из цели определены следующие задачи:

1 Определить психолого-педагогическую подготовленность детей к участию в музыкальном театре.

2 Найти наиболее эффективные пути и методы организации и работы музыкального театра детей младшего школьного возраста.

Рассмотрим содержание музыкальной культуры, соотношение с психологическими возможностями развития современного школьника.

Если исходить из обучения как процесса взаимодействия учителя и учащихся, то, с одной стороны, учитель руководствуется в своей деятельности прежде всего

целью музыкального обучения; с другой стороны, у учащихся в процессе овладения музыкальной культурой формируются определенные качества личности.

Психологические возможности детей необходимо рассматривать с учетом потенциала развития личности и тех требований, которые предъявляются школой к результатам педагогического процесса.

Если цель включает в себя социальные требования, учитывает возрастные особенности учащегося и тенденции его развития, то музыкальное обучение будет не только опережать это развитие, но и сообщит ему определенную направленность. Уровень интеллектуального развития современного учащегося в последние годы значительно возрос. Младшие школьники обладают такими интеллектуальными возможностями, которые, согласно представлениям современной психологии, позволяют им уже на первой ступени обучения усваивать основы наук. Это положение является существенным для определения направленности содержания музыкальных занятий в процессе формирования музыкальной культуры школьников.

В современной психолого-педагогической науке все большее внимание уделяется возрастной динамике эмоционального развития ребенка. При этом выделяются три ярко выраженные ступени, которые характеризуют своеобразие эмоциональной жизни школьника.

На первой ступени обучения для детей характерна живая увлеченность самим процессом учения. При этом эмоциональные переживания детей тесно связаны с наглядными образами и представлениями.

На следующих возрастных ступенях своеобразие эмоционального развития школьников особенно активно выражается в стремлении к общению, в желании приблизиться к духовной жизни сверстников.

На более высоких ступенях возрастного развития преобладает эмоционально-оценочная функция – стремление школьника овладеть определенными социальными нормами поведения и общения.

Особое значение имеет достижение единства эмоционального и сознательного в развитии личности, что значительно повышает психические возможности школьников искусства.

Музыкальное восприятие детей является основой их музыкального развития. В психологии утверждается единство непосредственного эмоционального восприятия музыки и мышления. Вместе с тем единство эмоционального и сознательного составляет основополагающую характеристику музыкального искусства.

Современная дидактика требует конкретизировать учебный предмет на уровне его ведущих задач. Это важно для более эффективного педагогического руководства процессом усвоения материала школьниками на основе выявления определенных линий их развития. При конкретизации цели музыкального обучения можно выделить три ведущие задачи: формирование эмоционального, сознательного и деятельно-практического отношения школьников к музыкальному искусству. Эти три задачи реализуются на основе развития восприятия музыки. Они подразумевают разные грани включения личности школьника в процессе овладения музыкальной культурой.

Первая педагогическая задача - формирование эмоционального отношения к музыке на основе ее восприятия. У школьника необходимо развивать эмоциональную отзывчивость на музыку, музыкальное чувство, тонкость эмоционального проникновения в образную сферу музыки; пробуждать активное стремление к усвоению знаний, приобретению умений и навыков, желание слушать и исполнять музыку; пробуждать интерес к выявлению связей между уроками музыки и жизнью.

При решении этой задачи необходимо учитывать специфику эмоционального по своей природе музыкального искусства, значение эмоционального воздействия музыки в формировании у школьников потребности в общении с искусством.

Вторая педагогическая задача – формирование осознанного отношения к музыке. Школьнику важно приобрести опыт осознанного восприятия произведений; уметь применять музыкальные знания; не только чувствовать, но и понимать характер музыкальных образов, логику их развития, приблизиться к осознанию идейной основы сочинения, жизненности его содержания. Решение этой задачи связано с формированием у учащихся художественного мышления, умением самостоятельно применять знания в новых ситуациях. Обе эти задачи реализуются в единстве; осознанное отношение к музыке формируется на основе опыта эмоционального, образного ее восприятия, и наоборот.

Третья педагогическая задача – формирование деятельно-практического отношения к музыке в процессе ее исполнения, прежде всего хорового пения как наиболее доступной формы музицирования. Решение этой задачи предусматривает такую направленность формирования музыкальной культуры школьников, которая связана с развитием у них конкретных музыкально-слуховых представлений и исполнительских навыков в процессе восприятия музыки.

Важно предоставить учащимся широкую возможность почувствовать себя внутренне сопричастными процессу музыкального творчества, воплощения художественного образа. Эта сторона музыкального обучения в особенности близка младшим школьникам.

Задача реализуется одновременно с первыми – формированием эмоционального и осознанного отношения школьников к музыке.

Содержание музыкального обучения рассматривается как компонент целостной системы и определяется целью предмета.

Главное в содержании музыкального обучения – воспитательная направленность.

Воспитательной направленностью отличаются и ключевые знания о музыке, составляющие основу ориентации школьников в различных явлениях музыкального искусства.

Усвоение знаний, формирование умений и навыков в музыкальном обучении осуществляются на художественном материале. Восприятие этих произведений в процессе учебной деятельности школьников всегда своеобразно, оно носит творческий характер. Творческая учебная деятельность должна пронизывать весь процесс усвоения знаний, формирования умений и навыков, и поэтому не выделяется как самостоятельный элемент содержания музыкального обучения.

Все элементы содержания музыкального обучения: а) опыт эмоционально-нравственного отношения человека к действительности, воплощенный в музыке; б) музыкальные знания, в) музыкальные умения и навыки, проявляющиеся в творческой учебной деятельности школьников, - представлены во взаимосвязи и единстве.

Нравственная проблематика – утверждение добра и осуждение зла – всегда была определяющей в содержании музыки. Первейшей воспитательной задачей детских оперы и балета является научить ребят не только различать добро и зло, но и бороться со злом. Этому способствует масштаб данных музыкально-театральных жанров, позволяющих развернуть целый ряд событий, и наличие драматического сюжета, движимого, как правило, взаимодействием остроконфликтных образов. В детских опере и балете конфликтное противопоставление добрых и злых сил должно быть предельно выпуклым и очерченным. Другое важнейшее условие, обусловленное психологией детей, - завершение драматического сюжета обязательно радостным исходом, победой добра над злом.

Эстетическое воспитание служит активным фактором духовного развития личности. Цель эстетического воспитания – расширить познание детей о действительности, сформировать мир их чувств, развить и утвердить творческое

отношение к жизни.

Проблемы эстетического воспитания – широкий и самостоятельный круг проблем в системе воспитания. В самой общей форме сущность эстетического воспитания состоит в формировании и развитии у ребенка образного, идейно-эмоционального восприятия и отношения к явлениям искусства и действительности, способности к творчеству, художественного вкуса.

Эстетическое воспитание развивает чувственно-образные формы восприятия учащимися окружающего мира. При этом оно предполагает формирование в человеке универсальной способности восприятия мира, которая необходима во всех областях его жизни и деятельности. Эстетическое воспитание воздействует на эмоциональную сферу, затрагивает область мыслей, понятий, убеждений человека. Одной из задач эстетического воспитания, помимо развития художественно-образного мышления, является формирование высокого эстетического вкуса как результата осознания, оценки эстетического чувства разумом.

Высшей формой эстетического освоения действительности является искусство, как выражение наиболее развитого эстетического сознания, как особая форма художественной деятельности человека и чувственно-образного познания действительности. Все виды искусства служат выполнению главной цели - формированию нового человека.

Эмоциональная реакция на литературное, живописное или музыкальное произведение не будет тождественной. Музыка является искусством, которое обладает наибольшей силой эмоционального воздействия на человека и тем самым служит одним из важных средств формирования идейных убеждений, нравственных и эстетических идеалов людей. Никакое другое искусство не вторгается с такой властной силой в эмоциональный мир человека, как это доступно музыке.

Воздействуя на человека, она с особенной силой пробуждает в нем все хорошее, делает его чище. Исследованием вопросов эстетического восприятия музыки и выявлением ее воспитывающего влияния на человека занимались многие педагоги, психологи, музыковеды.

Таким образом, анализ психолого-педагогической литературы показывает, что при конкретной цели музыкального образования можно выделить 3 ведущие задачи: формирование эмоционального, сознательного и деятельно-практического отношения школьников к музыкальному искусству. Главное же в содержании музыкального обучения – его воспитательная направленность.

Участие во внеклассной работе открывает перед школьниками возможность углубленно заниматься тем, что их влечет. Учитель же, занимаясь с заинтересованными учащимися, имеет возможность больше приобщать их к музыке, формировать самостоятельность и творческую активность.

Организуя внеклассную работу по музыке, следует помнить, что:

- все виды внеклассных музыкальных занятий должны быть направлены на нравственно-эстетическое воспитание школьников, формирование их музыкальных вкусов и интересов;
- широкое использование различных методов должно способствовать пробуждению художественных интересов, развитию художественного воображения, музыкальных, творческих способностей школьников;
- необходимо воспитывать у учащихся интерес к просветительской работе, стремление пропагандировать музыкальную культуру.

Детский музыкальный театр является одним из видов внеклассной музыкальной работы со школьниками.

Участие во внеклассной работе открывает перед школьниками возможности эстетического воспитания. Детский музыкальный театр является одним из

эффективных видов внеклассной музыкальной работы со школьниками.

Однако анализ литературы показывает, что возможности эстетического воспитания средствами искусства во внеклассной работе рассматриваются на примере учащихся старших классов. Важно предоставить учащимся широкую возможность почувствовать себя внутренне сопричастными процессу музыкального творчества, музыкального образования и воспитания, в особенности младшим школьникам.

Вместе с тем, опыт развития детей начальных классов средствами музыкального театра не нашел должного отражения в психолого-педагогической литературе, что и обусловило актуальность исследуемой нами проблемы.

ЛИТЕРАТУРА:

- 1 Абдуллин Э.Б., Николаева Е.В. Теория музыкального образования. - М.,2011..
- 2 Музыкальное воспитание и образование в Республике Казахстан - Алматы: АГУ им.Абая, 2009.
- 3 Музыкальное наследие Казахстана как средство воспитания.-Алматы: ШДС «Парасат» 2011.
- 4 Музыкальное образование учащейся молодежи Республики Казахстан. АГУ им .Абая. Алматы, 2010.
- 5 Из истории музыкального образования учащихся Республики Казахстан. //Вестник КазНУ им.аль-Фараби, 2011.

ӘОЖ 541.124

ҰЛТТЫҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІНІҢ ШЫҢЫ - «БІРЖАН-САРА» ОПЕРАСЫ

Жаркенова Д.Қ., аға оқытушы,
Нусупова Э.Д., музыка пәні мұғалімі

І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қаласы, zharkenova@mail.ru
№13 орта мектеп (арнаулы сыныптармен)Талдықорған қаласы nusupova@mail.ru

Халқымыздың маңдайына біткен ұлы композитор, дара тұлға Мұқан Төлебаевтың 100 жылдық мерей тойына бағышталған. Мұқан Төлебаевтың атақты «Біржан-Сара» операсы оқигалардың өрістеу, операдағы драмалық жайлардың даму жолдары, ондағы тартыс, күйініш-сүйініштер мен іс-әрекет, мінез-құлықтардың музыкалық суреттемелері баяндалады.

Посвящается к 100-летнему юбилею со дня рождения великого композитора казахского народа, выдающемуся деятелю современного отечественного музыкального искусства Мукана Тolebaeva. Обобщая краткий обзор о музыке М.Тolebaeva, хочется сказать о том, что опера «Біржан-Сара», являющаяся вершиной творчества композитора – это глубоко национальное, поистине интернациональное произведение, ставшее художественной ценностью сокровищницы мирового музыкального искусства.

K 100-year anniversary of the birth of the great composer MukanTolebaev.Generalize a brief overview of the music M.Tolebaeva that the opera – «Birzhan-Sarah»yavlyayuschasya top of the composer is deeply national truly an international product, which became the artistic treasure miorvogo music.

Ключевые слова: опера, форма, ария, ариозо, хор, би, терме, толғау, желдірме, айтыс.

Опера - көркем өнердің шоғарланып келетін көлемді жанры. Көптеген өнер түрлерінің: музыканың, поэзияның, хореографияның, драмалық, бейнелеудің біртұтас жиынтығы. Күрделі қойымдылық эффектілерімен, көпшілік сахналарымен, терең мағынадағы драматургиялық шиелініскен кезеңді музыканың күшті тілімен, түрлі-түсті көрікті де сұлудикорацияларымен және сахналық көрініс қимылдарымен тек театрда орындалуға ғана арналған көркем өнер.

Опералық жанр – қазақ музыкасының XX ғасырдың орта кезеңінде күрт дамыған өнер саласы. Ұлттық музыка өнерімізде бұл саланың өркен жаюына, кәсіптік дамуына үлес қосып, ұлттық операның негізін қалаған МұқанТөлебаев атамыз. «Композитор өзінің «Біржан-Сара» туындысы арқылы бүкіл қазақ операсының өткен ғасырдағы өшпес өрнегін жасап қалдырды», - деп бүгінгі ұрпақ нық айта алады. 1946 жылдың 7 қарашасында «Біржан-Сара» операсы алғаш рет сол кездегі еліміздің астанасы Алматы қаласында қойылды. Бұл еңбек бірден жоғары бағаланды. Арада үш жыл толмай жатып, 1949 жылдың сәуір айында опера театрының шығармашылық ұжымы мен композиторға КСРО Мемлекеттік сыйлығы берілді.

Ұлы Отан соғысының қиыншылық жылдары композиторға қуат беріп, шығармашылыққа зор сенім білдірген адамдардың бірі - «Біржан-Сара» операсылибреттосының авторы, ол кезде белгілі ақын, жазушы, әдебиет зерттеушісі ретінде халқымызға жақсы танымал Қажым Жұмалиев болатын. «Менің де осы саладағы бірінші еңбегім, сенің де музыкадағы алғашқы ірі туынды болсын, бердім саған либреттамды, жаз опера», - деген-ді Қажым аға. Өзіне артқан бұл сенімді Мұқан аса зор бағалап: «Қажекен тырнақалды тұңғышын маған қиды», - деп қатты ризашылық білдірді.[2] Опера театрында ұдайышығармашылық пікір алмасу арқылы композитор мен жазушы аз уақыттың ішінде бірін-бірі жақсы түсінісіп, біте қайнасып кетті.

Қазақ опера жанры шығармашылығының шыңы аталған «Біржан-Сара» операсының либреттосын жазған академик Қажым Жұмалиевтің естелігінен: «Мұқан сөз жоқ, озат талант, өршіл оптимист, терең ойлы, шексіз сезімді, шын мәніндегі өз мамандығының ақыны еді. Ол қысқа өмірін үздіксіз оқу, талмай іздену, ерінбей еңбек етумен өткізді. Осылардың нәтижесінде қазақтың музыкалық мәдениетін биікке шығарушылардың белділерінің бірі болды. Оның музыкалық туындыларының биік шыңы - «Біржан-Сара» операсы совет музыкасының тамаша жетістіктерінің бірі саналды. Демек, Мұқан ағамыз кейінгі ұрпаққа өлместік мұра, өшпестік ат, үлгі етерлік өнеге қалдырды.

Көп жылдар бірге істесе жүріп, оның творчестволық қабілетінің екі түрлі жақсы қасиеті мені қатты сүйсіндіретін. Бірінші, өзі өлең жазбаса да шын поэзияны Мұқан жақсы түсінетін, жаны ақын адам еді. Операның ең жауапты бөлшектері ариоза, ариялардың сөздері мазмұнына түрі сай шығып, мүлтіксіз дәрежеге жетсе, қатты қуанып, қайта-қайта оқып, күйсандықтың әр пернесін бір басып, әдемі, жұмсақ қоныр даусымен алғашқы сөздерінен әнге қоса бастайтын. Кейде «кілті табылды» деп қуанып қалатын да, «бұл осы қалпында біткен нәрсе, енді тименіз», деп бәйек болатын. Кейбір мәтіндерге келгенде әр сөзге бір қадалып, не мазмұны, не әуезділігі жетпей жатқанын аңғартушы еді. Қысқасы, ол жаны сүйген өлеңге өзінің терең ой, үлкен сезімін оята алатын, шың мәніндегі поэзияға ғана музыка жазатын.

Екінші, драмалық шығарманың да өзіне тән ерекшелігін терең түсінерлік қабілеті мол, өмір құбылыстарына терең ой көзімен қарайтын адам еді. «Біржан-Сараның» әр актысында оқиғалардың өрістеу, даму жолдарын, ондағы тартыс, күйініш-сүйініштер, іс-әрекет пен мінез-құлықтардың музыкада қалай берілетіндігіне ой жіберген адамға, операдағы драмалық жайлар мен музыканың мына жері қабыспай тұр-ау деп ешкім де айта алмайтын. Бұл екеуі операда ара жігін білдірмей, сомдап соққандай бір бүтін болып шығуы – композитордың асқан дарындылығымен қатар, опералық пьесаның драмалық жақтарын жақсы ұға білуімен де байланысты. Ол артына өлместей із қалдырды. Жанға сүйесін, көңілге демесін – тек осы ғана. «Біржан-Сараның» лейтмотиві болған:

Тән өлсе де, ән өлмейді
Шырқа Біржан ақын-сал.
Шығарушы сен болсаң,
Шырқататын біздер бар,-

деген сөздерді енді өзіне айтуға тура келді»,- деп академик Қажым Жұмалиевжан-жүрегімен қынжыла еске алады.[2]

Операның сюжетіне әнші-ақын Біржан Қожағұлұлы мен ақын Сара Тастанбекқызының айтысы арқау болды. Олардың тағдыры арқылы халықтың арманы, адамның жеке басының азаттығы, шығармашылық еркіндігі үшін күресі бейнеленген. Сюжеті және музыка мазмұны жағынан бұл шығарма лирика-эпикалық опера жанрына жатады.

Операның ең алғашқы қойылымында басты кейіпкерлерді сомдаған халқымыздың үздік әншілері Әнуар Үмбетбаев және халқымыздың мақтанышы, сүйіктісі ерекше танымал Күләш Байсейітова болатын. Олардың орындауындағы үлкен қызуқандылық пен динамикалық ерекшеліктер, халықтық мерекелердің көріністері шынайы сахналық айтыс додаларына айналды. Театр көрермендері сахнада болып жатқан оқиғаларға жан-тәнімен беріле, еріксіз қайран қалысты. Олардың сұлу да, қайталанбас тамаша дауыстары ән-әуенмен өз үйлесімін тауып жатты.

Мұқан Төлебаевтың жаңашыл қабілетіне сүйсініп, оның жаңалыққа деген ынталылығын бағалай отырып, «Біржан-Сара» операсының тұңғыш дирижері, профессор Григорий Арнольдович Столяров (кезінде Москвадағы В.Немирович-Данченко және К.Станиславский театрында бас дирижерлік қызмет еткен, Одесса консерваториясының ректоры, Москва консерваториясының профессоры болған жоғары дәрежелі тәжірибелі маман) өте жоғары бағалап, композитордың творчествосын ерекше бір ұстаздық ықыласымен қабылдады. Григорий Арнольдович Мұқанның оркестрге лайықтап өңдеу жұмысына үніле қарай отырып қайран қалатын жәнеоның асқан дарынына бас иетін. Сол кездердегі Қазақ әдебиетінің Москвада өткен он күндігінде тыңдаушылар тарапынан екі құрамы да аса жоғары бағаланды.

Композитор М.Төлебаевқа, режиссер-қоюшы Қ.Жандарбековке, суретші А.Ненашевке, жеке дауыста орындаушылар Ә.Үмбетбаевқа, К.Байсейітоваға, Б.Досымжановқа және Ш.Бейсековаға КСРО Мемлекеттік сыйлығы берілді. Бұл осы уақытқа дейін бұрынды-соңды қазақ музыкасының тарихында болмаған жағдай болатын. Сонымен қатар, дирижер Г.А.Столяровтың бастамасымен «Біржан-Сара» операсын КСРО радиокомитеті мемлекеттік симфониялық оркестр мен хор, сондай-ақ жеке дауыстағы әнші-вокалистердің орындауында Т.Сикорский мен С.Болотиннің орыс тіліндегі аударуында ұнтаспаға жазып алынды. Көркемшығармашылық кеңесінің бірауыздан қолдаған шешімімен сол кездегі кең байтақ КСРО республикаларына таратылды. Сонымен қатар, 1958 жылы қазақ өнерінің Москвада өткен онкүндігіне апарылған «Біржан-Сара» операсы - композитордың екшеуінен, өңдеуінен сан қайталап өткен, қайта жетілдіріліп, толықтырылғаннақты түрі болатын. Операның клавиірі осы нұсқада Москвада қазақша, орысша екі тілде тұңғыш рет баспадан жарық көрді.

Біржанның әндері Мұқанның қолымен айта қалғандай өзгеріп кетті, қайта жасап, жаңа өмірге жаңа «киім киіп» келді. Жеке нөмірлерде, дуэтте, хорда, оркестрде Біржан әндері жаңа сатыға көтерілді. Әсіресе, хор мен би қосылатын актыдағы көрініс бұрын-соңды қазақ операларында болмаған сурет берді. Бұл арада Мұқан қазақтың халық күйі «СоқырЕсжанды» басқа өзінің қаламдастары сияқты тұтасымен алып қана қоймай, тек тақырып, дерек есебінде алады, аржағын өзінің творчестволық күші арқылы алып кетеді. Бұл сахна тыңдаушысының делебесін қоздырады. Шынында да Мұқан бұл арада өзі айтқандай, Бородин дәстүріне еліктеп және соған жақындап барып қалады. Мұқанның оркестрлік полифониясы (музыкада – әрқайсысы өз жолымен, бірақ бір-бірімен қабыса жүретін көпдауыстылық) орыстың ұлы композиторлары үлгісінде жүреді. «Мазепа»

операсында «Полтава соғысын» тек оркестр тілімен берген Чайковский сияқты суреткер оркестрлік кесектер арқылы берілген. Бірақ иллюстрациялық музыка емес, терең мағынада драматургиялық шиеленіскен кезеңді музыканың күшті тілімен бере білген.

Сол кездегі КСРО Композиторлар Одағы басқармасының бірінші секретары, Социалистік Еңбек Ері Тихон Хренников: «Мен, ең алдымен, Москва жұртшылығының, музыка қайраткерлерінің атынан «Біржан-Сара» операсының авторы, қадірлі Мұқан Төлебаев жолдасқа мың да бір рахмет айтамын! Әсерлеп айтты деменіздер. Мұқанның бұл операсы тек қазақ совет музыкасының жұлдызы емес, бұл опера Москва, Милан, Париж, Вена сияқты әлемдік тұрғыдағы музыка сахнасының көркі болар еді. Біз Сізге әрдайым зортворчестволықшабыт, бақытты ұзақ өмір тілейміз», - деп осы онкүндікте тыңдалған қазақ музыкасы туралы пікірін осылай қорытқан еді.[2]

Операда адам жанына рухани қуаныш сыйлайтын, өнерге, өмірге деген сүйіспеншілік сезімін қозғайтын көріністер молшылық. Мысалы, бірінші актідегі Біржан мен Сараның айтысы, олардың кездесер алдындағы операдағы музыка айқындылығы, осы кездегі сахнадағы динамикалық қозғалыс, поэтикалық шалқар шабыт, музыкалық шиеленіс, шарықтау шегі т.б. міне, осылардың барлығы үлкен музыкалық кәсіби түйінде, жарқын да бейнелі, әрі әсерлі айтыс дәстүрінде асқан шеберлікпен шынайы суреттеледі. Бұл арада композитор өз халқының дәстүрлі өнер мұрасын мадақтай отырып, оның эстетикалық, қоғамдық әлеуметтік жағына да терең мән береді.

Біржан – халық өкілі, ол халықтан шыққан ақын шабытының қайнары. Музыкалық бейнеде халық өзінің сүйікті ақыны Біржанның қуанышына қол созып, уайым-қайғысымен де ортақтасады.

Жарты тондап көтетіліп отыратын хроматизммен келетін, кішкене оркестрлік кіріспе, қаншама тез өтіп кетсе де, көңілсіз жайдан хабар береді. Оркестрде кенет «Жамбас сипардың» қайырмасы өтеді. Шығарма сахнаға көңілділік отын шашқандай, жарқылдай түседі. Шымылдық ашылғанда - Қояндының жәрмеңкесі, шуылдаған жұрт. «Көтер туын базардың» деген сөздермен хор басталады, қызу жалғаса береді. Көңілді ән үстінде, сахнаға шыққан Жанбота бейнесі, қақаған қыстың сықырлаған аязы келгендей әсер қалдырады.

Енді оркестрде дүрілдетіп қаққан домбыраның үні естіледі. Ол үн бір топ жолдастарымен сахнаға шыға келген Естай ақынның дайындығы болады. Естай термелетіп кетеді. Шеберлікте шек жоқ дейміз. Сол сияқты операдағы Естай ақынның нөсерлете шалқыған төкпе речитативті термелері де есте қаларлықтай. Ақынның әсерлі үніне риза болған халық-хор: «Бас гармонды гүжілдет» деп оны қостай түседі. Естай Біржанның келе жатқанын айтады. Оркестрдеби кейіптес музыка естіледі. Оның аяғы хорға ұласады. «Арқаның ақиығы ұшқан самғап» деп Біржанды мадақтаған сөзбен «Жамбас сипарды» қайталайды.

Кенет оркестрде жаңа тақырып - «Гүлдер-ай» әнінің бастамасы естіледі. Бір жақтан Серік шығып: «Жетісудың бұлбұлы, ақын Сара келеді» деп хабарлап та үлгереді. Алдыңғы Сараның келуін хабарлаған, оркестрде өткен «Гүлдер-ай» әнімен Сара: «Арқаның аты шулы ардагері» деп Біржанға сөз тастайды. Сырттай көңілді болып көрінгенімен, музыканың негізі минор тональдігінде айтылған Сараның әніне, Біржан мажорда, сазды кейіпшен: «Саражан бала жастан қыздың өрі» деп байсалды, ағалық түрде жауап береді. Айтысқа келсе де әуелі амандасу керегін айтады. Осылай екеуі алма-кезек жауаптасып жатқанда, «Ер шекіспей бекіспес» деп, хор айтыстың қызығын қыздыра түседі. Сөзге сөзбен, әнге әнмен жауап беріп тұрған Сара Жиенқұлдың аты аталған кезде айтыстан «жеңіліп», ақырында Біржанның әнін қосылып айтып барып бітіреді. Операда Сараның Біржан әніне қосылуы, оның бас игенін суреттейді.

Біржан бейнесін жасауда композитордың бар ынтасы ақынның көңіл-күйін, ішкі жан-дүниесін, оның идеялық мақсатын ашуға, шындықты көрсетуге бағытталғандығын

байқаймыз.

Екінші актінің музыкалық зарлы кіріспесі – оның бой шымырлатарлық, тұла бойынды тітіркендірер лиро-драмаға құрылған музыка поэзиясы, табиғаттың суреттелуі және соңында Біржанның ариясы – композитордың асқан кәсіптік шеберлігін дәлелдеп, көрсететін туындылар.

Бұл бөлім оркестрдің әдемі кіріспесімен басталады. Баста виолончель, одан бір октава жоғары көтерілгенде, гобой іліп алып кететінін мелодия жаз күндей жылы, жүрекке жаға кетеді. Бір жағынан жастардың бақыт жыры, тағдыры деуге болады. Оркестрдің фонында бір кез флейта мен кларнет «Гүлдерай» әнін шырқатып, ойнақшытып алып кетеді. Сахна ашылғанда Бурабай көлінің жағасында Біржан жалғыз, ауыр ойға шомылып отыр. «Арманда аласұрып қиялданам» деп бастап, «Адасқақ» әнін шырқатады. Баласының ауыр қайғыда отырғанын сезіп, далаға шыққан шешесі - Аналық: «Шырағым шыңға біткен жалғызым-ай», -деп сол «Адасқақтың» музыкалық контекстсінен алған бір әуенмен қосылып дуэт айтысып кетеді. Мейірімді ана мен жаны нәзік әншінің музыка тілімен айтысқан сыры тыңдаушының жүйкесін босатады. Ардақты әншінің жан сырын тебірткен әуеніне риза болған достары (хор) қошаметпен қоштап, («Айтпайдың» қайырмасымен) ауыздарын жиғанша болмай Сара келеді. Сараның ариясында үлкен толқу бар. Біржан мен Сара қосылып дуэт айтады, бірін-бірі сүйеге серттеседі. Жастар хоры мен Естай қостайды.

Операдағы басты кейіпкерлердің бірінен саналатын, халықтың ардақты да аяулы перзентінің бірі ақын Сара бейнесі де мәңгі жасайтын бейнелердің қатарынан табылады. Композитордың бірінші суреттемесіндегі бейнелеуінде Сара - ер көңілді, асау-албырт мінезді, алғыр, қағылз болатын. Ал, негізінен композитор ақын Сара бейнесі арқылы сонау замандағы келмеске кеткен зарлы қоғамдағы қыздардың ауыр тұрмыс-тіршілігінен хабардар етеді.

Үлкен шығармашылық шабытпен, мейлінше кәсіптік шеберлікпен мүсінделген күрделі көріністің бірі - үшінші пердедегі той - көпшілік сахнасындағы симфониялық би-хор музыкасы. Мұндағы тасқын атқан шалқу, әсем де, жарқын өршіл рухтағы музыкалық көркемдік сізді еріксіз ерекше бір асқақ та көтеріңкі күйге түсіріп, ілгері жетелейді. «Бұған дейінгі операларда ондай біртұтас және аяғына дейін тыңдаушыны билеп, өзге орын қалдырмайтын әсерлі көрініс болған жоқты», - деп, академик Ахмет Жұбанов мұны кезінде өте жоғары бағалаған болатын.

Сара бейнесінің шиеленісуі – үшінші актіде, оның той алдындағы «Шіркін, өмір, не жаздым мен?» деп басталатын ариясы. Музыка арманда кетіп бара жатқан Сараның ішкі дертін, қайғы-қасіретін, зарын суреттейді. Ариядан сүйгеніне қосыла алмай, қапыда «қара күштің байлауында» кетіп бара жатқан Сараның ащы зарын, мұңға толы назын естиміз. Үшінші актіде Жиенқұлдың ауылы. Тойға дайындық. Озбыр ауыл Сараны Жиенқұлға күшпен қосып жатыр. «Сараның құтты болсын ақ ордасы» деген қыздар хоры, сыртта той, мереке пішінде болғанымен, қайғы-мұннан құр емес.

Серік Алтынайға келіп, «Біржанды жын ұрыпты» деген хабар айтады. Сараға естіртуді Алтынай міндетіне алады. Бұл жайдың бәрінен хабарсыз Сара: «Жан тербеп, ой толқытпай ән бола ма?» деп басталатын өзінің Біржанға деген ғашықтығын «Гауһар қыз» әнімен береді. Алтынай отаудың қасында тұрған Сараға келіп, «Шолпан» әні арқылы «Біржан жынданыпты» деп естіртеді. Ойда жоқта, Алтынай айтқан әңгіме Сараны қатты толқытады. «Жай түсіріп төбемнен, не деді әлгі Алтынай» деген, осы кезде классикалық концерттік номер болып кеткен, көпшілікке танымал ариясын айтады.

Сараның жеке басының трагедиясы осындай болып жатқанда екінші жақтың улаған-шулаған, той-думан бастауға кіріскелі келе жатқан үндері оркестрде көрініс табады. Жігіттер тобы мен қыз-келіншектер тобы екі жақ болып «Жар-жар» айтысып, би биленеді. Композитор осы арада «Соқыр Есжан» күйінің тақырыбында ойнақы, көтеріңкі көңіл күйде суреттелсе, оркестрге қосылған хор қошаметтеп тұрады. «Соқыр Есжан» хормен

алмасып отырады. Бұл би мен хордың сахналық көрінісі Мұқанның аса сәтті табысыдеуге болады, себебі осыған дейінгі операларда ондай біртұтас және аяғына дейін тыңдаушының көңіл күйін эмоционалды тұрғыда баурап алатын тым әсерлі сахна көрінісі болған емес-ті.

Төртінші акті– Біржан зынданда. Оркестрдің кіріспе тұрғысында «Біржан сал»әнінің толық орындалуы, тыңдаушыны Біржан бейнесінен басқа жаққа ауытқытпайды. Біржанның:

«Тар заман көрсеттің-ау, көр азабын!
Арыды адуын күш, асау жаным.
Аңсаған алтын таңым атар қашан?
Амал не, іште кетті-ау бар арманым?
Салынды қолға кісен, тілге ауыздық.
Не пайда қайнағаннан ыстық қаным,
Мұнымды келешекке кім жеткізер,

Асыл сөз, сен болмасаң, асқақ әнім!» - деген қиналу ариясы естіледі. Осы төртінші актінің басындағы ария мен ең соңғы аяғындағы Біржанның қорытынды ариясының сөзін Мұқанның өзі жазған көрінеді. Амалын тауып зынданға келген Сара Біржанды шыдамдылыққа, ерлікке шақырады. Бұл іске бүкіл ел болып кіріскендігін, Естай бастаған жастар оны босатып алатындығын жеткізеді. Ал өзі Біржан үшін өмірге де, өлімге де дайын екендігін білдіріп, екеуі қосылып «Адасқақ» әнінің болмысымен махаббат дуэтын шырқайды.

Кенет оркестр ұсқынсыз жарты тондап төмен түсетін Жиенкұлдың жүрісін суреттегендей болады. Сахнаға Жиенкұл мен Жанбота шығады. Олар Біржан мен Сараға дінді, әдет-ғұрыпты бұзғандары үшін өздерінің үкімін оқиды.Болыс, молдалар кетісімен оркестрде ашық, жарық жұлдыздай аққан Біржанның досы Естайдың лейтмотиві «Хаулау» әуені орын алады. Сахнаға бір топ жолдастары, Аналық пен Сараны ертіп Естай шығады. Олар Біржанды зынданнан көтеріп алып, жартасқа отырғызады. Біржан өте әлсіз, достарымен қоштасып, соңғы тілегін білдіріп:

Сарыарқа сайрандаған жалпақ елім
Басымнан өтті-ау дәурен сан күндерім,
Байлауда, қара түнек тар қапаста,
Жете алмай арманымға сынды-ау белім.
Домбырам, жан серігім, Естай, Сара,
Әлпештеп аялатқан қайран ана!
Хош сау бол сөндірді үрлеп жарығымды
Опасыз мылқау заман. Бар ма шара?
Ақынның көр аузында бір тілегі
Аманат ән мен өлең барлығына

Саражан! Апа! – деп өзінің соңғы ариясын айтып дүниеден қайтады. Аналықтың сол арада баласына арнаған жоқтауы тек бір ғана ананың трагедиясы, қайғы-қасіреті емес, сол кезеңдегі теңсіздік, құқықсыз заманда еңсесі басылып, езілген халықтық қайғы-қасірет жыры болып кетті. Оркестрде созылта бар күшімен «Біржан сал»әнінің орындалуы, Сараның қолындағы Біржанның домбырасы, оның асқақ әнін ұрпағына беріп кеткенін, Біржанның рухы өлген жоқ деген ойға еріксіз әкеп сілтейді.

Операның ұтымды болуының негізгі себебі либретто авторы мен композитордың кейіпкерлерді жақтауында деп ойлаймыз. Басты кейіпкерлер мен қатар қосалқы кейіпкерлер, мәселен Алтынай, Серік, Қожағұл бейнелері үнемі асқан шеберліктің нышаны болып келеді. Авторлардың өздері енгізген: Естай, Серік, Аналықтардың да, жеткілікті, нанымды, музыкалық жағынан дәлелденген өзіндік мінездемелері бар, өздерін бейнелейтін тақырыптары бар. Олардың музыкалық мінездемелері тек мелодиялық жолмен емес, оркестр мүмкіндігінде, гармониялық суретте, интервалдық өрістеу (Біржан,Сара) немеседыбыс бояуының тоқырауы арқылы (Жанбота) беріліп отырады.

Операда неғұрлым оқиға қысқа, жинақы болса, нәтижесі үлкен болады. «Біржан - Сараның» ұтатын жақтары көп. Либреттода мезгіл көлемі шағын, оқиға жинақы, сөздері шұбалаңқылақ, жұмбақтылықтан аулақ, кейіпкерлерінің ішінде «мынауы артық-ау» деп қысқартатын артық жерлері жоқ, биі де, хоры да, көпшілік сахналары да, оркестр де негізгі мәселе-музыкалық драматургияның дұрыс шешілуіне бірдей үлес қосқан деуге болады.

Операдағы басты кейіпкерлерге қайшы келетін жағымсыз кейіпкерлер Жанбота, Жиенкүл бейнелері де өте айшықты, шынайы дараланған, өткір мазмұнда суреттелген.

Мұқан Төлебаев шығармашылығының бір ерекшелігі – шығарманың музыкалық драматургиясын, оның драмалық құбылыстары негізінде бағындыра білетіндігінде. Осы орайда, операдағы оқиғаларды ұштастыратын мазмұндық және музыкалық форма, кейде музыкалық диалогта болатын опера жанрының басты компоненті – речитативтік тақпақ сазды әуенге ерекше назар аударылған.

Ақын баласының қылығына налып, шаршап келген әкеге Біржанның шешесі Аналықтың: «О, не болды саған?» - деген тақпақ сазды әуендегі музыкалық үн, ырғақ иірімі де ана қобалжуын ұлттық ғұрыпқа тән шешен суреттейді. Біржанның шешесі Аналықтың дене түршіктіріп, жан тебіренткен «Қара бір шашым жаяйын да жаяйын» деп басталатын жоқтауы да күйзелу, қаралы-қасірет шеккен ананыңазалы, трагедия сипаттағы музыкалық бейнелеудің аса бір күшті, әсерлі түрі болып шыққан. Мұқанның басқалардан артықшылығы, композиторлық ерекшелігі де сол - жеке адамның күйінуін халықтық көрініске, халық қайғысына, халық ардагерін жоқтауға шебер айналдыра білуінде болатын.

Операда ұлттық дәстүрлі музыкалық мұра асқан шеберлікпен ұтымды пайдаланылады.

1958 жылы Мәскеуде болған қазақ әдебиеті мен өнерінің он күндігі кезінде Үлкен театрдың сахнасында «Біржан-Сара» операсы үлкен табыспен қойылды. Осы қойылымда операны тыңдаған өнер қайраткерлері оған өте жоғары баға берді. Сол жылы Мұқан Төлебаевқа қазақ музыкасын дамытудағы ерен еңбегі үшін «КСРО Халық әртісі» деген құрметті атақ берілді.

Мұқан Төлебаевтың замандасы, әріптесі, халық әртісі Байғали Досымжанов: «Дүние жүзіндегі кез келген ел италиян операларын қоюға тырысады. Ал әуенділігі, халықтығы жағынан «Біржан-Сара» операсы да кез келген елдің сахнасына лайық дер едім.», -деп операның өнер тарихымызда өшпейтін ескерткіш екенін мақтанышпен айтқан болатын.

Қазақтың бай музыкасы, ұлттық тұрмыс-салт дәстүрлері операда шебер бейнеленген. Дәстүрлі халықтық музыка жетілдіріліп, үлкен суреткерлікпен жаңаша сипатталған. Содан бері міне, 60 жылдан астам уақыт өткен көрінеді, қанша уақыт өтсе де, бұл шығармаға деген құштарлық, айрықша ықылас, осы музыкаға деген сүйіспеншілік, операны тыңдаған әр адамның, әр қазақтың бойын кернеген мақтаныш сезімі арта түспесе еш кеміген емес. Опера саласын түсінбеймін дегендердің өздері бұл шығарманы тыңдаған кезінде көздері жайнап сала беретіндігіне әркімнің де көзі жетеді десек адаспаспыз деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әуелеп ұшқан ән-ғұмыр. Алматы, 2003
2. Кузембаева С.А. Воспеть прекрасное. - Алма-Ата:Өнер, 1982
3. Кузембаева С.А., Егинбаева Т.Ж. Лекции по истории казахской музыки. Алматы, 2005
4. Біржан-Сара. - Алматы: Өнер, 1983

УДК 796.42

ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ НАСТОЛЬНОГО ТЕННИСА

Курсабаев Ж. А., магистрант
ЖГУ им. И.Жансугурова, г. Талдықорған

Бүгінгі таңда жастардың арасында дене қимыл-қозғалыстарының шектеулігі салдарынан соматикалық аурулардың көбейуі, еңбек ету әлеуеттерінің төмендеуі байқалады. Мақалада қозғалыс әрекеттерін белсендіруші, оның дәлдігі мен жылдамдығын, жүрек-тамыр және тыныс алу жүйесін дамытушы үстел теннис ойының сауықтыру мүмкіндіктері қарастырылған.

Малоподвижный характер деятельности провоцирует у студентов обострение соматических заболеваний, которые влечет за собой понижения работоспособности. В статье рассматриваются оздоровительные возможности настольного тенниса, которые включает разнообразные формы двигательной деятельности, развивает точность и скорость движений, сердечно-сосудистую, дыхательную систему.

Intensifying of somatopathies entails that to lowering of capacity provokes not mobile character of activity for students. Health possibilities of table tennis are examined in the article, including the various forms of motive activity, develops exactness and speed of motions, cardiovascular, respiratory systems.

Ключевые слова: Преподаватели, студенты, здоровье, физиология, тренировки, теннис, методика, адаптация, квалификация

Забота и практическая деятельность по поддержанию здоровья студентов во время их обучения в высшем учебном заведении является одной из основных гуманистических обязанностей профессорско-преподавательского состава любого образовательного учреждения отечественной высшей школы. В первую очередь это означает, что непосредственно сам учебный процесс и вся педагогическая деятельность преподавателей должны быть организованы таким образом, чтобы не только не развить у обучающихся те хронические заболевания, с которыми они уже приходят в вуз со школьной скамьи, или не спровоцировать развитие у них новых, как это, к сожалению, в настоящее время бывает нередко, но сохранить прежнее состояние их здоровья и даже улучшить его. Если не учитывать этого обстоятельства, то социальное предназначение всей системы высшего профессионального образования в Казахстане лишается смысла: работодателям не нужны больные работники, пусть даже и высококвалифицированные, которые по состоянию физического здоровья не способны выполнять свои трудовые функции.

В этой ситуации система высшего образования объективно становится оторванной от общества, его нужд и потребностей, так как не выполняет своего основного социального и цивилизационного предназначения – готовить квалифицированных, физически и психически здоровых специалистов младшего и среднего звена управления во всех сферах материального или интеллектуального производства, а также в сфере оказания частных или публичных услуг.

Наибольшую актуальность данное требование к организации и содержанию образовательного процесса приобретает применительно к учебным занятиям по физической культуре (как общей, так и адаптивной), поскольку именно они, как показывает практика отечественной системы профессионального образования, наиболее травмоопасны, а иногда, к сожалению, являются сопутствующей причиной, своего рода

«пусковым механизмом», наступления летальных исходов среди обучающихся. Это происходит, когда физические нагрузки, назначенные преподавателями, не соответствуют индивидуальному физическому развитию студентов, а состояние их здоровья не принимается во внимание при проведении учебно-тренировочных занятий.

Несмотря на то, что каждый случай производственной травмы, резкого обострения хронического заболевания или смерти студента в стенах учебного заведения всегда становится причиной пристального процессуального и служебного разбирательства со стороны прокурорских работников и должностных лиц органов управления профессиональным образованием, уровень травматизма и случаев смертности обучающихся во время занятий по физической культуре все-таки остается пусть и на невысоком, но стабильном уровне.

В стране объективно нет ни одного вуза, студенты которого в течение учебного года в единичных случаях не испытывали бы ухудшения состояния здоровья или даже обострения соматических (неинфекционных) функциональных расстройств организма после неправильно организованных или чрезмерно интенсивных по объему нагрузок тренировочных занятий по физической культуре, не говоря уже о спортивных тренировках, приводящих к временной потере трудоспособности.

Деятельность вузов по сохранению здоровья студентов в настоящее время осуществляется, а в ближайшей и среднесрочной перспективе объективно будет осуществляться в критических условиях: по данным Министерства здравоохранения и социального развития Республики Казахстан, среди выпускников общеобразовательных школ в 2012 году лишь 29,1% были признаны полностью здоровыми, т. е. по состоянию физического здоровья без ограничений годными к любой профессиональной деятельности. Для современной отечественной системы высшего профессионального образования это означает приблизительно следующее: большинство здоровых и физически развитых выпускников общеобразовательных учреждений будут поступать в военные или специализированные военизированные высшие учебные заведения, так как в этом сегменте профессионального образования сам факт физического здоровья, а не наличие у абитуриентов глубоких знаний, будет являться конкурентным преимуществом при зачислении на учебу за государственный счет.

В этих условиях гражданские университеты, академии и институты могут получить в ближайшие годы 90, а то и все 100% абитуриентов и студентов 1-го курса с отклонениями в физическом или психосоматическом развитии. Поэтому на отечественную систему высшего профессионального образования, уже в ближайшие 2–3 года автоматически ляжет бремя не только организации обучения студентов по избранной специальности или направлению подготовки, но и заботы о сохранении и, желательно, приумножении их физического здоровья и качественном повышении функциональности жизнедеятельности.

Следовательно, современным вузовским преподавателям физической культуры уже сегодня надо учиться понимать не только то, чему и как учить студентов, но и то, как их педагогическое воздействие отразится на здоровье обучающихся, их текущей и потенциальной работоспособности.

Состояние здоровья современного студенчества оставляет желать лучшего: по официальной статистике, самыми распространенными среди молодежи заболеваниями являются психосоматические (весь комплекс сердечно-сосудистых заболеваний, а также артериальная гипертензия, вегетососудистая дистония, бронхиальная астма, дистрофия на фоне анорексии и др.) – до 60% обучающихся, заболевания органов зрения или слуха – до 20%, заболевания травматической этиологии – до 20%, врожденные заболевания – до 20%, заболевания, вызванные нарушением обмена веществ, – до 15%, наркологические заболевания – до 10%.

Фактически, сегодня почти каждый казахстанский студент очной формы обучения

болеет одновременно 2–3 хроническими соматическими заболеваниями или морфофункциональными расстройствами организма (или они находятся в состоянии ремиссии), ограничивающими его способность к занятиям физической культурой и, тем более, интенсивным спортивным тренировкам.

На практике это означает, что ныне около половины представителей молодого поколения, обучающихся в вузах страны, имеют медицинские основания быть освобожденными от занятий по физической культуре или заниматься в группах адаптивно-оздоровительной физической культуры, методики проведения занятий по которой сегодня находятся на стадии разработки или апробации [1].

Иными словами, практически половина современного студенчества в рамках образовательного процесса объективно лишена возможности организованно – на занятиях по физическому воспитанию – компенсировать дефицит двигательной (моторной) активности, возникающий вследствие выполнения интенсивных учебных (интеллектуальных) нагрузок и связанного с ними малоподвижного образа жизни и учебной деятельности.

Результатом этого становится рост числа соматических заболеваний у студентов, главной причиной которого является недостаток физической деятельности и связанный с ним пониженный тонус мускулатуры и некоторых внутренних органов, активность и функциональность которых во многом зависит от интенсивности иннервации, вызванной мускульной деятельностью [2].

Фактически, мы можем говорить о том, что малоподвижный характер учебной деятельности отчасти провоцирует у студентов обострение имеющихся и даже возникновение новых соматических заболеваний.

Поэтому технология технической подготовки спортсмена сводится к биомеханическому анализу ситуаций, встречающихся в соревновательных условиях, формированию пакета двигательных теоретических представлений и пакета двигательных программ, адекватных соревновательным условиям.

Анализ литературы по настольному теннису показал, что вопрос технической подготовки юных спортсменов освещен недостаточно полно. Большая часть материала имеет скорее познавательный характер, либо является выражением собственного мнения или точки зрения авторов на какую-либо проблему [2].

Следует отметить, что на настоящей момент есть большое количество научно-методических работ, в которых дается описание того или иного технического приема в исполнении ведущих игроков в настольный теннис [3]. В других работах описание техники носит популярный характер и рассчитано на начинающих игроков [2].

Большинство из предлагаемых авторами положений основаны на их многолетнем практическом опыте [2]. В качестве рекомендаций, как правило, высказываются мнения об исходном положении при различных видах ударов, о месте соприкосновения мяча с ракеткой, о способах слежения за полётом мяча [3].

Естественно, что субъективность суждений приводит к различного рода противоречиям, как в вопросах описания техники, так и в вопросах методики обучения. Возникает необходимость поиска новых подходов и решений, способных качественно обновить сложившиеся представления о средствах и методах совершенствования спортивного мастерства в настольном теннисе.

В связи с этим особую актуальность приобретает разработка научно обоснованной методики технической подготовки игроков в настольный теннис на этапе начальной спортивной специализации, главной задачей которого является овладение основами рациональной спортивной техники.

Настольный теннис является одним из наиболее популярных видов спорта для оздоровления студентов самой доступной игрой в системе студенческого образования. Разнообразие двигательных навыков и действий, различных по координационной

структуре и интенсивности, способствует развитию быстроты, ловкости, общей и специальной выносливости, а также координации движений. В процессе игровой деятельности занимающиеся получают довольно значительную и, в то же время, посильную физическую нагрузку студенты овладевают новыми элементами техники и тактики игры, знакомятся с основными правилами игры, историей её развития.

Настольный теннис включает разнообразные формы двигательной деятельности, развивает точность и скорость движений, оказывает содействие развитию сердечно-сосудистой, нервной, дыхательной систем, улучшению обмена веществ, укреплению опорно-двигательного аппарата, также настольный теннис характеризуется непрерывным изменением игровой обстановки и помогает выработать быстрое ориентирование [2].

При систематических тренировочных занятиях в организме происходят морфологические и физиологические изменения, которые позволяют расширить функциональные возможности практически всех органов и систем, совершенствовать регуляторные механизмы процессов. Во время занятий настольным теннисом можно легко регулировать физические и психические нагрузки, определять каждому для себя, в зависимости от подготовленности состояния здоровья, степень интенсивности занятий, их продолжительность и регулярность [1].

В ходе анализа соревновательной деятельности игроков в настольный теннис, нами разработана качественная классификация технических действий спортсмена на основе целевых изменений параметров полета мяча в момент его соударения с ракеткой. Каждое техническое действие рассматривается с позиции сложности поставленной двигательной задачи по заданию параметров полета мяча - поступательной скорости, скорости вращения и траектории полета мяча, и распределяются по трем группам сложности решаемой двигательной задачи: к первой группе относятся технические действия, при которых изменяется один параметр полета мяча (подставка, завершающий удар); ко второй группе относятся технические действия, при которых изменяются два параметра (накат, срезка, свеча, сброс); к третьей относятся технические действия, при которых изменяются все три параметра (топ-спин, подрезка).

Полученные в ходе констатирующего эксперимента данные подтвердили существование рассматриваемой нами проблемы технической подготовки игроков в настольный теннис на этапе начальной спортивной специализации. В результате проведенных исследований выявлено, что организацию активности основных мышечных групп, участвующих в выполнении технических действий у спортсменов различной квалификации, можно охарактеризовать как индивидуальную. Определены общие закономерности организации двигательных действий - удара и топ-спина, и отличие организации двигательного действия - накат, что выражается в характере рисунков ЭМГ-активности исследуемых мышц у спортсменов различной спортивной квалификации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бальсевич В.К. Перспективы развития общей теории и технологии спортивной подготовки и физического воспитания (методологический аспект) // Теория и практика физической культуры. 2009. №4. С. 21—26; 39—40.
2. Барчукова Г.В., Богушас В.М., Матьшин О.В. Теория и методика преподавания настольного тенниса: учебн. для студ. ин-тов физич. культ. М.: Academia, 2006. — 528 с.
3. Захаров Г.С. Настольный теннис: теоретические основы. Ярославль: Верхне-волжское книжное изд-во, 2010. -192 с.

УДК 37

НЕКОТОРЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ

Туменбаева А.К.

*Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова,
г. Талдықорган*

Мақалада болашақ музыка пәні мұғалімінің ақпараттық мәдениетінің қалыптасуын зерттеудегі негізгі ғылыми тұрғылар қарастырылған. Жиынтығында болашақ музыка пәні мұғалімінің жеке тұлға ретінде қалыптасуының бағыттылығын көздейтін ақпараттық және мәдениеттанушылық тұрғысынан 5В 010600-Музыкалық білім мамандығы бойынша оқитын студенттердің ақпараттық мәдениетінің қалыптасуының мазмұны, өлшемдері мен көрсеткіштері дәйектелген.

В данной статье рассматриваются основные научные подходы к изучению информационной культуры будущего учителя музыки. С позиций информационного и культурологического подходов, которые в совокупности предусматривают направленность на формирование будущего учителя музыки как личности раскрыты содержание, критерий и показатели сформированности информационной культуры студентов, обучающихся по специальности 5В 010600-Музыкальное образование.

In this article the main scientific approaches to studying of information culture of future music teacher are considered. From posits information and cult urological approaches which in aggregate provide an orientation on formation of future music teacher as persons are opened the contents, criterion and indicators of formation of information culture of the students who are training in 5В 010600-Music education

Ключевые слова: музыка, образование, культура, педагог, философия, студент, литература.

Информатизация системы образования открывает большие перспективы для казахстанского общества. Реформирование системы образования Республики Казахстан предполагает введение в образовательный процесс эффективных дидактических средств, гарантирующих достижение конкретного результата, реализуя личностно-ориентированное обучение. Однако исследования ученых и наш опыт показывают, что традиционная методика не гарантирует такого результата обучения, т.к. для этого она должна совершенствоваться до уровня педагогических технологий обучения. Поэтому в настоящее время технологизация образовательных систем стала новым перспективным направлением педагогической науки и практики.

Данная теория, посвященная технологическому подходу в обучении, находит отражение в исследованиях Н.Ф.Тальзиной, М.В.Кларина, Ю.К.Бабанского, В.П.Беспалько, Е.С.Полата, В.М.Монахова, С.А.Смирнова, а также в исследованиях казахстанских ученых Ж.А.Караева, К.К.Кабдыкаирова, Е.У.Медеуова, С.М.Кенесбаева, Ж.У.Кобдиковой и др.

Наряду с этим в государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы поставлена задача о формировании единой образовательной среды и широком использовании информационных технологий в учебном процессе [1]. В этих условиях одной из актуальных проблем казахстанского общества становится необходимость анализа сущности, механизмов и технологий формирования у современного педагога информационной культуры, исследование

динамики этого процесса, особенностей организации и реализации в учебном процессе.

Исследования в области информационной культуры ведутся давно, но многие особенности этого феномена еще не изучены и раскрыты не полностью. Большинство авторов, анализируя понятие информационной культуры личности, представляют ее как составную часть общей культуры личности, как системную характеристику человека (Н.И.Гендина, Б.С.Гершунский, Н.Б.Зиновьева и др.).

Информационная культура, как знание о структуре, функционировании информационной среды, как умение и навыки, необходимые для взаимодействия с ней как традиционными средствами, так и средствами новых информационных технологий, рассматривается в работах Г.Г.Воробьева, А.П.Ершова, В.А.Каймина, а также казахстанских ученых Ж.А.Караева, С.К.Кариева, Е.Ы.Бидайбекова, Г.Д.Жангисиной, Т.О.Балыкбаева, С.А.Исаева.

Формированию основ информационной культуры студентов вузов посвящены работы казахстанских ученых таких как Д.М.Джусубалиева, работа которой посвящена формированию основ ИК в условиях дистанционного обучения; С.Н.Лактионова в своей работе рассматривает ИК учителей общеобразовательных школ (инновационный аспект) [2;3].

Однако, проведенный нами анализ педагогических исследований и, учитывая переход школьного образования на 12-летний срок обучения, позволил установить, что на данный момент, на наш взгляд, сложившейся общепринятой концепции формирования информационной культуры современного педагога, еще не решен вопрос о влиянии информационной культуры личности на социализацию, а также не выявлены содержание, структура и уровни информационной культуры, формируемой в процессе вузовского обучения.

Определение понятия информационной культуры (ИК), по тем или иным точкам зрения дают ряд авторов. В философской литературе мы находим раскрытие роли ИК в обществе; в педагогической литературе - попытки раскрытия содержания и строения этого понятия (В.А.Каймин, Е.П.Смирнов, И.М.Яглом и др.), определение роли, места и значения ИК в структуре общей культуры (А.П.Ершов, А.Кузнецов, и др.).

В понятие информационной культуры вкладывается различный смысл: оно трактуется как умение использовать в деятельности информационный подход (Г.Г. Воробьев), как способность эффективно сотрудничать и обмениваться информацией (А. Матюшкин - Герке, В. Каймин), как умение прогнозировать и контролировать последствия компьютеризации (В. и Е. Улениковы), как раскрытие творческих сил и способностей личности будущих учителей (В.В.Бизюк) и т.д.

Таким образом, на сегодняшний день существует несколько подходов к изучению информационной культуры и проблем ее формирования. Из них можно выделить информационный и культурологический.

В первом «информационном» - понятие информационной культуры можно обобщить как «Совокупность умений и навыков поиска, отбора, анализа информации, т.е. всего того, что включается в информационную деятельность, направленную на удовлетворение информационных потребностей». В структурном виде информационную культуру данного подхода можно выразить следующим образом: Информация - информатизация общества - использование информации - информационная культура (А.И.Ракитов, А.П.Суханов).

Во втором «культурологическом» - информационная культура рассматривается как способ жизнедеятельности человека в информационном обществе, как составляющая процесса формирования культуры человечества. Структура информационной культуры с точки зрения культурологического подхода представляется следующим образом: культура — культура личности - деятельность - информационная деятельность — информационная культура (А.П.Ершов,

Е.П.Смирнов, И.М.Яглом). В свете этого подхода формирование личности будущего учителя представляет собой самоопределение его в культуре мышления, действия, чувств, общения, поведения. Как серьезное продвижение в методологии и методике изучения личности культурологический подход позволяет трактовать усвоение информационной культуры как процесс личностного открытия, создания мира культуры в себе, развитие идей диалога культур, при котором происходит индивидуальная, личностная актуализация заложенных в ней смыслов.

Первый подход можно взять за основу для определения цели, содержания и задач формирования информационной культуры, а второй подход является методологической основой для разработки методов формирования информационной культуры личности.

Мы предлагаем свою цепочку формирования информационной культуры: грамотность (информационная и компьютерная) — образованность — информационная деятельность — информационная культура.

Таким образом, проблема формирования информационной культуры будущих учителей решается более эффективно, если она рассматривается с точки зрения информационного и культурологического подходов, которые в совокупности предусматривают направленность на формирование будущего учителя музыки как личности, способной эффективно участвовать во всех видах работ с информацией: получении, накоплении, кодировании и переработке любого рода, в создании на этой основе качественно новой информации, ее передаче, практическом использовании. В нашем понимании информационная культура - это один из элементов общей культуры, представляющий собой совокупность интереса и потребностей к деятельности, связанной с использованием компьютера; знаний о возможностях компьютера, его применении в профессиональной подготовке будущего учителя музыки; умений осуществлять процессы создания, сбора, хранения, переработки, передачи информации с помощью компьютера; умений практически использовать компьютер при решении разнообразных учебных задач; умений использовать средства современных информационных технологий в своей самостоятельной и исследовательской (творческой) деятельности; стремиться к полной самореализации в учебно-познавательной деятельности (рефлексии).

Исходя из вышесказанного, мы пришли к выводу, что информационная культура, в совокупности с формированием культуры личности, состоит из четырех компонентов: мотивационного компонента, содержательного компонента, компонента творческих способностей, компонента самореализации. Эти компоненты и приняты нами в качестве критериев уровня сформированности информационной культуры будущих учителей, так как именно они, на наш взгляд, наиболее целостно описывают процесс формирования и развития информационной культуры. Экспериментальное исследование позволило установить следующее соответствие между выделенными критериями и показателями информационной культуры личности будущего учителя.

Мотивационный компонент - интересы и мотивы информационной деятельности; содержательный компонент - знания и умение их использовать; компонент творческих способностей - способы решения информационных задач; компонент самореализации - сформированность рефлексивной позиции.

Показатели сформированности информационной культуры:

- *интересы и мотивы информационной деятельности*, характеризуют удовлетворенность компьютерной деятельностью рождает потребность в более сложной деятельности, приводит к критическому пересмотру целей и задач, изменению способов деятельности.

- *способы решения информационных задач* отражают стремление к поиску решения задачи, исследовательского или частично-поискового характера, пытается

найти оригинальное решение. Характерны: значительная активность при решении задач, осознание ценностных аспектов данных задач, поиск их общечеловеческой и личной значимости. Будущие учителя музыки уверены в истинности своих решений; умеют и стремятся отстаивать свою позицию; вступают в диспут по сути задач и характеру ее решения; показывают развитость мышления, нацеленность на конечный результат; способны понять свои возможности.

- *сформированность рефлексивной позиции* отражает наличие глубоких, адекватных знаний о себе. Проявляет самостоятельность, объективность и уверенность в оценке деятельности, поступков окружающих и самого себя. Стремится к наиболее полному самовыражению, самореализации в деятельности.

Исходя из выбранной системы компонентов и показателей, мы рассматриваем следующие уровни формирования информационной культуры будущих учителей:

- копирующе-воспроизводящий (низкий) - будущие учителя музыки выполняют лишь отдельные операции (хаотично, осознанно), любая сложная ситуация при работе за компьютером приводит к прекращению компьютерной деятельности; знания поверхностные, умеют решать задачи по образцу, деятельность носит случайный характер, требуется помощь учителя;

- воспроизводяще-исследовательский (средний) - будущие учителя музыки выполняют все требуемые операции, но их последовательность недостаточно продумана, проявляется успешное выполнение задания интегративного характера, умение видеть проблему, провести глубокий, но односторонний анализ, стремление планировать деятельность и переносить ее в новые условия;

- творческий (высокий) - целостные знания в области методики музыкального образования, способные к модернизации и усовершенствованию, умение применять нестандартные способы решения задач, умения самостоятельно выдвигать проблемы, проводить многосторонний анализ, умение быстро оценить ситуацию и выбрать оптимальный из возможных вариантов решения проблемы, осознанно выполнять в рациональной последовательности все операции и действия.

В проведенном нами эксперименте приняло участие 17 студентов, обучающихся по специальности 5В 010600-Музыкальное образование.

Эксперимент осуществлялся в ходе педагогической практики. Экспериментальная работа проходила в несколько этапов. Первое направление проведения констатирующего этапа эксперимента (2011- 2013гг.) было связано с изучением готовности будущих учителей выходить в рефлексивную позицию в процессе формирования навыков компьютерной деятельности. Вторым направлением констатирующего этапа эксперимента явилось выявление уровня исследуемой готовности студентов. При этом понятие «сформированность информационной культуры будущего учителя музыки» мы рассматриваем как качество личности обучаемого, характеризующееся наличием интегрированных методологических, теоретических, методических и практических знаний и умений, необходимых для осуществления компьютерной деятельности, творческими мотивами и интересом, построение модели обучения будущих учителей музыки и определение педагогических условий, способствующих развитию и формированию информационной культуры будущих учителей музыки в учебно-познавательной деятельности.

В результате проведенного исследования нами были выявлены следующие *педагогические условия*: интеграция педагогических и информационных технологий; конструирование учебных задач, способствующих развитию самостоятельности у будущих учителей музыки и выступающих измерителями качества сформированности информационной культуры; определение содержания и методов обучения школьному курсу информатики; разработка педагогически-программного сопровождения. На основании этого было установлено что, целенаправленное педагогическое воздействие

на будущего учителя музыки должно опираться на учет возрастных, индивидуальных и психологических особенностей личности.

Интегрирование музыкально-педагогических и информационных технологий позволит одновременно решить две основные задачи, поставленные перед образованием Республики Казахстан: введение в образовательный процесс эффективных дидактических средств, гарантирующих достижение конкретного результата, реализуя личностно-ориентированное обучение, т.е. педагогических технологий обучения, а также формирование единой образовательной среды и широкое использование информационных технологий в музыкальном образовательном процессе.

Мы предлагаем ввести следующие педагогические технологии в учебный процесс, способствующие формированию информационной культуры будущих учителей: технология трехмерной методической системы обучения (Ж.А.Караев); технологическое проектирование [4].

Использование в процессе обучения трехмерной методической системы обучения позволяет реализовать личностно - деятельностный подход к обучению. Наше исследование показало, что поуровневая организация процесса позволяет целенаправленно управлять этим процессом, развивая наиболее существенные и необходимые его характеристики. В свою очередь, внедрение в учебный процесс таких педагогических технологий, как технологическое проектирование способствует развитию самостоятельности и личной ответственности, саморазвития и самореализации, самоопределения и творчества.

Логика развития общеобразовательного курса методики музыкального образования подчинена общей логике деятельностного подхода: от объекта деятельности - информационных процессов - к обобщенным видам информационной деятельности, которые в условиях использования компьютера материализуются в информационные технологии. Вооружение будущих учителей музыки столь фундаментальными общеучебными умениями, как умение инструментировать интеллектуальную деятельность с помощью информационных технологий и умение строить информационные модели объектов и процессов и использовать их для решения задач является одной из важных черт всесторонне развитой личности. При таком подходе деятельность будущих учителей музыки может быть представлена как система процессов решения разнообразных задач.

Умение будущего учителя музыки соединить информационную модель и выбранную информационную технологию, наполнив информационную технологию конкретным содержанием, позволяет создать некоторую информационную среду, которую впоследствии можно использовать для решения разнообразных творческих задач.

В то же время проблематизация образования будет более эффективной, если система разноуровневых творческих задач будет более удовлетворять следующим требованиям: совокупность задач и заданий должна быть подобрана не случайно, а на основе принципа системности; при построении системы задач и заданий должна учитываться специфика изучаемого предмета; задачи должны располагаться в порядке возрастания их сложности от репродуктивных до творческих; система заданий должна способствовать не только приобретению знаний и умений, но и переносу их в новые условия, активизируя мыслительную деятельность будущих учителей; система должна обеспечивать возможности индивидуализации и дифференциации обучения; задачи должны развивать мотивационные, ориентационные и волевые качества личности, способствовать процессу саморегулируемого смысла - и целеполагания; определяя общую стратегию деятельности будущего учителя, осуществлять обратную связь в форме контроля и самоконтроля.

Опираясь на различные классификации задач и, учитывая сформулированные требования, мы разработанную нами систему творческих заданий для формирования информационной культуры будущих учителей, подразделяем на задачи информационно-поисковые; информационно-исследовательские и творческие.

Основным принципом организаций педагогической практики является сочетание научности и доступности предъявляемого материала. Использование компьютерной технологии при прохождении педагогической практики опирается на следующие принципы: системность; гуманизация; междисциплинарная интеграция; дифференциация. При этом предполагается формирование умений и навыков работы на компьютере, а также способностей решения творческих задач с его использованием, опираясь на компьютерное моделирование.

На первом этапе (2011 - 2012 гг) педагогического эксперимента проверялась эффективность изучения исследуемой проблемы в процессе решения специальным образом построенной и четко ориентированной на соответствующие знания и умения системы задач. На втором и третьем этапах (2012 - 2013) проверялась эффективность отдельных педагогических условий из выявленной совокупности, а также всей совокупности этих условий в целом. Таким образом организация экспериментальной работы включает в себя констатирующий (2011 – 2012 гг.) и обучающий (2012 -2013гг.) этапы.

Эксперимент проводился со студентами III-IV курсов.

В соответствии с задачами первого этапа обучающего эксперимента были сформированы три группы будущих учителей музыки. Группы обучаемых выбирались приблизительно равные по успеваемости и начальному уровню готовности к компьютерной деятельности. В контрольной группе проблема формирования информационной культуры решалась по традиционной методике, которую можно определить как информативную: будущие учителя музыки получали готовый учебный материал. В первой экспериментальной группе проверялось влияние усиления рефлексивных процессов на формирование информационной культуры материала; будущие учителя музыки творческого уровня деятельности в состоянии сами выдвигать проблемы и находить способы их решения.

Таким образом, в процессе решения системы задач будущему учителю музыки предстоит: освоить основные возможности информационных технологий; научиться строить информационную модель задач; научиться реализовывать построенные модели посредством информационных технологий; научиться использовать возможности информационных технологий для преобразования исходной информации и получения результатов решения задач.

ЛИТЕРАТУРА

1. Государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы. -Астана, 2010.
2. Джусубалиева Д.М.Теоретические основы формирования информационной культуры студентов в условиях дистанционного обучения: Дисс. ...докт.пед.наук.- Алматы,1997. -284 с.
3. Лактионова С.Н. Формирование основ информационной культуры учителей общеобразовательных школ (инновационный аспект): Дисс. ...канд.пед.наук. - Алматы,1995. -207 с.
4. Караев Ж.А. Оқытудың жана технологиясын жасау // Информатика. Физика. 1997.№ 3. -С. 3-5.

УДК 378.016

МУЗЫКАЛЬНО-СТИЛЕВАЯ КУЛЬТУРА УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ В ПЕДАГОГИКЕ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Усенова А.К., к.п.н., доцент

Сарбалина Г.С., магистрант

ЖГУ им. И. Жансугурова, г.Талдықорган, a.usenova@bk.ru

Необходимость изучения музыкального стиля в теоретико-методической подготовке учителя музыки направлена на формирование музыкально-стилевой культуры как компонента профессиональной культуры, являющейся фундаментом для самоактуализации и самореализации в дальнейшей профессиональной деятельности. Дан анализ переходных эпох, меняющих мировоззренческие убеждения человека. Рассматриваются вопросы формирования музыкально-стилевой культуры будущего учителя музыки педагогического вуза.

XX ғасыр музыкалық-ақпараттық өрістің шексіз кеңеюіне орай осы саладағы ескі өнер шеберлері және ренессанс пен барокко өнеріне орала отырып, олардың шығармашылығын жаңа көркемдік кеңістікке икемдеп, өте ертедегі музыка тілін замануи музыкалық тіл семантикасына енгізуге ұмтылды. Бұл өз кезегінде кең музыкалық-стильдік кеңістікке еркін бейімделе алу іскерліктеріне ие болған болашақ мамандар – музыкант-педагогтарды дайындау қажеттілігін тұғызады. Жалпы музыкалық білім беру мәнмәтінінде стильдік амал келелі мәселелері мұғалімдердің өзіндік тәжірибелерінде және қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған.

This article discloses the issues of the music style, reproducing adequacy, playing and musical composition interpreting by the students – future orchestra leaders.

Ключевые слова: *музыкальный стиль, интерпретация, музыкально-стилевая идентификация, эстетически-ценностное отношение, синтетически-диалогическое общение в музыкально-педагогическом процессе.*

Педагогика музыкального образования представляет собой область педагогического знания, в которой объект познания – музыка – многозначен, масштабен, способен преодолеть время и пространство, перевоплощаться, приобретать новые черты, привносимые последующими поколениями исполнителей и слушателей. В этом заключается секрет «вечной молодости» музыки как вида искусства [1]. Однако такая особенность музыкального искусства определяет и некоторые сложности в постижении и интерпретации, которые становятся предметом постоянных научных споров.

Один из самых спорных вопросов, возникающих постоянно и не находящих полного ответа из-за традиционной антинормии мнений, - это проблема музыкального стиля, проблема адекватности воспроизведения, исполнения, интерпретации музыкального сочинения и соответствия их художественным идеям автора, смысловой и ценностной составляющей авторского художественного мира. Особенно острые дискуссии возникают при анализе не только интерпретаций старых мастеров, но и сочинений современных композиторов, поскольку и те, и другие выходят за рамки традиционных классико-романтических моделей, на основе которых в течение многих лет воспитывались профессиональные музыканты.

Несмотря на значительные расхождения во мнениях по поводу различных исполнительских и научных интерпретаций стиля, в среде исполнителей, педагогов-музыкантов, исследователей существует единая позиция, которая заключается в том, что проблема музыкального стиля представляет значительные сложности. И сегодня, в начале 3 тысячелетия, она является особенно актуальной, поскольку развитие искусства в 21 веке дает наглядный пример трансформации стиля и жанра, диалектики художественного творчества, рождения множества неостилей, взаимовлияния и диффузного взаимопресечения их, возникновения жанровых и стилевых «гибридов» [2].

Ориентация в таком многоплановом художественном пространстве для современного учителя музыки чрезвычайно затруднена. Это является причиной ограничений в его исполнительском и педагогическом репертуаре, естественного желания опереться на достаточно освоенные сочинения, в основном относящиеся к классико-романтическому периоду, боязни выйти за пределы художественного пространства, в котором он ориентируется свободно. Возникает потребность существования в определенном ограниченном секторе художественного пространства, что является препятствием для целостного постижения его. Такая ситуация создает серьезные помехи для современного учителя музыки, его дальнейшего самосовершенствования и саморазвития, а следовательно, и для эффективности профессиональной деятельности, самореализации и самоактуализации на избранном поприще.

Все вышеизложенное свидетельствует о необходимости изучения музыкального стиля в теоретико-методической подготовке учителя музыки, направленного на формирование музыкально-стилевой культуры как компонента профессиональной культуры, являющейся фундаментом для самоактуализации и самореализации в дальнейшей профессиональной деятельности.

Существует значительное количество теорий художественного стиля. Так, в начале 20 века, когда художественное пространство стало приобретать новые черты, связанные с волной новаторских идей, завладевших эстетической мыслью, рождений новых теорий художественного стиля, было призвано осмыслить явления, происходящие в искусстве. На протяжении первой половины 20 века научная мысль ищет обоснование происходящим явлениям в осмыслении новых ценностных ориентиров, в осознании диалектики традиций и новаций, стиля и личности художника, вариативности восприятия. Стиль рассматривается как открытая динамическая система, обладающая единым содержательно-стилевым ядром.

Для осмысления логики трансформации музыкальных стилей и рождающихся в этом процессе новых стилевых моделей, необходимо проанализировать переходные эпохи, кардинально меняющие мировоззренческие убеждения человека. Так, Древняя Греция оставила в наследство будущим поколениям этические музыкальные учения (Аристотель, Платон), в которых музыкальный стиль является носителем не только эстетического, но и этического начала, воздействуя эмоционально на личность и способствуя, таким образом, воспитанию «идеального гражданина». В трактате Гераклида Понтийского (IV в. до н.э.) дорийский музыкальный стиль, в котором отражен характер дорийцев, отличает мужественность, достоинство, сдержанность. Для эолийского музыкального стиля характерно выражение бурного темперамента народа, его безудержность и неистовство, а для ионийского музыкального стиля – суровость, благородство. Древний автор непосредственно связывает трансформацию музыкального стиля с изменениями, происходящими в характере народа. Так, Е.Герцман в своей книге, посвященной изучению музыкальной культуры Древней Греции и Рима, приводит следующую цитату из трактата Гераклида Понтийского: «...характер современных ионийцев, больше потворствующих собственным слабостям,

очень изменился. Вследствие этого изменился также и характер гармонии» [3, 274-275].

Однако понимая, что музыкальный стиль изменяется вместе с изменением в характере народа, то есть с изменениями в его жизни, верованиях, идеалах, иерархии ценностей, для античности характерно представление об «итоговости» эпохи, о том, что все созданное ею (в том числе и музыкальный стиль ее) представляет собой завершение всего хода развития и поэтому является незыблемым, неизменным.

Итак, новое мироощущение способствовало рождению нового музыкального стиля и, соответственно, созданию новых стилевых моделей. В рамках монастырской культуры формировались средства выразительности, соответствующие аскетизму раннего христианства. С разделением в конце IV века Римской империи и возникновением двух веток христианского искусства: западно-римской и восточно-византийской, продолжается развитие профессиональной музыкальной культуры» [3,71]. Так XI - XII века знаменуют собой рождение новых стилевых моделей, связанных с переходом от одноголосия к многоголосию.

Лирическая поэзия средневековья, в которой воспеваются доблесть, мужество, благородство, верность, любовь, является показателем рождения нового музыкального стиля, а, соответственно, и новых стилевых моделей. В XIV веке впервые выдвинут лозунг “Ars nova” - “новое искусство”, что стало предвестием Ренессанса. Великой эпохе человечество обязано рождением нового прогрессивного идейно-культурного движения – гуманизма, кардинальным образом изменившего всю мировоззренческую картину мира. Исследуя гуманизм как этическую категорию, В.А.Рыбин [4, 18-19] выделяет ряд принципов, провозглашенных Ренессансом на основании новой гуманистической трактовки бытия, среди которых важнейшими являются:

- человек как творческая индивидуальность и вместилище творческой потенции представляет собой высшую ценность общества и имеет право на свободное всестороннее развитие личности, свободу, счастье, развитие и проявление своих способностей;

- для реализации своих творческих потенций человеку необходимо освобождение от тотального духовного господства феодализма и католицизма;

- человек эпохи Ренессанса в качестве образца избирает для себя духовную свободу античности, для чего обращается к античной философии, литературе, искусству.

Гуманистическая парадигма Ренессанса становится фундаментом того, что в творчестве композиторов этой эпохи - Г.Дюфай, Дж. Данстейбла, Ж.Беншуа, Ж.Депре, Г.Изаака, Я.Обрехта, Палестрины, О.Лассо старые формы наполняются новым содержанием, полифоническая техника соединяется с тонкой вокальной лирикой, аскетизм уступает место чувству возвышенного и прекрасного. Литература и живопись, философия и музыка устремляются к возрождению идеалов свободы, раскрепощения личности, к «оздоровлению» существующего миропорядка, нравственному совершенствованию, отказу от разгула фанатизма, жестокости, догматизма.

Однако в определенную эпоху может родиться не только один музыкальный стиль, что позволяет «жить и развиваться» в рамках локального отрезка времени множеству стилевых моделей. Примером тому служит эпоха барокко – один из интереснейших и сложнейших периодов в истории музыкальной культуры. Именно в эту эпоху музыкально-стилевое пространство начинает стремительно расширяться. Родается новая стилевая модель – опера, в которой декларируется право сольного голоса говорить от «первого лица».

Создателями оперы как новой стилевой модели являются члены флорентийской камераты, полемизирующие с засильем полифонии, в которой, по их мнению, человеческий голос тонет, а слово растворяется в многоголосном хоре. Стремление новаторов из флорентийской камераты вернуться к идеалам античности и возродить

синтез слова и музыки стало тем фундаментом, на котором стал рождаться новый стиль – стиль оперного пения. Эпоху барокко можно интерпретировать как стилевой прорыв в новое музыкальное измерение. В это время в музыкальный обиход прочно входит понятие «*inventio*» (изобретение), которое становится одним из мощных рычагов создания новых стилевых моделей. Так, К.Монтеверди создает новый музыкальный стиль «*concitato*», который открыл новые возможности для выражения глубин человеческой души.

Трудно отрицать тот факт, что рождение нового музыкального стиля и создание новых стилевых моделей – процесс сложный и достаточно болезненный, всегда вызывающий протест со стороны консервативно настроенного большинства, всегда стремящегося к сохранению традиции в ее незыблемости. История музыкального искусства дает множество примеров тому, как трудно происходит процесс самоутверждения новых стилей. Это происходило и с новым стилем К.Монтеверди, который ученый монах, каноник Братства святого спасителя Дж. М. Артузи, выпустивший в 1600 году в свет первую часть диалога «О несовершенстве современной музыки, распенил как оскорбляющий слух и разум и ведущий к упадку музыки».

Сегодня, когда музыка К.Монтеверди прошла испытание временем и ощущается созвучной современному слушателю, очевидно, что неприятие его современниками являлось следствием отсутствия подлинной стилевой культуры, позволяющей адекватно оценивать явления, происходящие в искусстве. Причем одинаково негативными могут быть как отрицания новых стилей, так и во имя нового отказ от устоявшихся, желание забыть все созданное во имя новых открытий.

Подобная особенность рождения, самоутверждения и трансформации музыкальных стилей требует от современного учителя музыки изучения такой сложной проблемы, как существующая во все века антиномия традиции и новации, которая, по мнению, Т.Г.Мариупольской, «в области истории, теории и методики преподавания музыки не получила до настоящего времени должного освещения» [5,4].

Рождение нового стиля постоянно сопровождалось осмыслением контекста – окружающего художника мира, особенностями его мироощущения. В частности, для К.Монтеверди это мироощущение вылилось в стиль «*concitato*», для которого характерна повышенная экспрессивность, преобладание трагических образов. Такое же мироощущение наблюдалось и у великого английского композитора Г.Перселла, который не только является автором известных музыкальных произведений, все шире входящих в круг музыки, востребованной современным слушателем, но и выдающимся теоретиком, осознававшим необходимость воспитания в музыкантах стилевой культуры. И хотя такой категории в XVII веке не существовало, но суть идей, которые Г.Перселл высказал в своем теоретическом труде «Введение в искусство музыки», свидетельствует о понимании им этой проблемы.

В своей теоретической работе великий композитор доказывает необходимость органического единства поэзии и музыки, разума и красоты и создания для этого нового стиля, который бы соответствовал, по его выражению, «веку нынешнему». Настаивая на необходимости хранить и оберегать традиции национальной культуры, Г.Перселл одновременно выдвигает положения о необходимости изучения новейших достижений европейского музыкального искусства, сложения новых прогрессивных музыкальных форм, а также осмысления проблем сложения нового музыкального стиля как обязательной составляющей профессиональной деятельности музыканта.

К этому же призывал композитор-романтик Ф.Шопен, о чем свидетельствуют его многочисленные ученики: К.Микули, К. Дюбуа, Ф.Штрейхер, В.Рубио, Е.Дёлер, А.Гутман, Ж.Матиас, М.Калерджи, Э.Перуци, М.Чарторыска, Я.Клечиньски и др. А.Корто в своей книге «О фортепианном искусстве» [6] приводит высказывания Ф.Шопена, суть которых заключается в требовании вхождения в образ, способности

видеть не только внешнюю сторону сочинения, но и проникать в глубинный, подчас скрытый смысл. Для воссоздания художественного образа, по мнению великого польского композитора, исполнителя и педагога, необходима интуиция, воображение, чувство, но всегда при этом следует стремиться стать на уровень творчества композитора, то есть вступить с ним в диалог.

Со своей стороны Т.Чередниченко предлагает собственную типологию музыкальных стилей, выделяя три основные модели музыкальной ценности, сложившиеся в процессе становления и развития музыкального искусства [7,79]:

1. Музыка как «инструментальная ценность» (Н.З.Чавчавадзе). Она прекрасна в той мере, в какой «пригодна». При этом главным критерием является ее соответствие смыслу и структуре определенного общества или общественной группы людей. Типичность и общепонятность – характерные признаки «инструментальной ценности» в музыке, связанные еще с таким ценностным качеством, как опора на коллективное интонирование (фольклор).

2. Переходный, «инструментально-самоценный» тип ценности музыки также имеет длительное историческое развитие: Средневековье, Возрождение и последующий период, характеризуются преобладанием жанрового норматива над авторской индивидуальностью. Здесь восприятие ориентируется на оценку мастерства автора и воплощение жанровых норм. Ценностный признак музыки этого периода – типичность – раздваивается: стандартная основа и авторское разнообразие. Раздвоению подлежит и другой ценностный признак – общезначимость смысла и однозначность смысловых музыкальных знаков (музыкально-выразительные средства сами по себе несут значимость и значимы в контексте).

3. «Самоценная музыка» побеждает к концу XVIII века, равновесие между жанровой нормой и авторской индивидуальностью нарушается в пользу последней, наступает стадия посттрадиционализма. Целостный смысл, концепция музыкального произведения теперь распознаются через «индивидуальные формулировки», «словесные подстрочники».

Таким образом, Т.Чередниченко рассматривает исторический ход развития музыкального искусства как длительный путь от установленных норм к личностным ценностям авторского замысла.

В своих трудах, А.И.Николаева рассматривает музыкальный стиль как динамическую систему, определяющую вектор композиторского творчества, и предлагает «целевой вектор стилевого подхода», сущность которого заключается в том, что стиль композитора является проводником и к стилю эпохи, и к пространству культуры в целом, и к личности ученика, его постигающего. Анализируя особенности стилевого подхода, А.И. Николаева рассматривает его «в качестве результативного воспитательного средства, оказывающего воздействие на становление личности будущего педагога-музыканта, и прежде всего на его нравственную сферу», поскольку, по мнению исследователя, «поиски стиля удовлетворяют естественную для человека потребность в поиске истины, а также в стремлении искать эту истину не только в искусстве, но и в жизни» [8]. Такой подход предполагает необходимость создания предпосылок для многостороннего диалога: композитор и его стиль – эпоха и ее стиль - учитель - ученик, находящиеся в определенном культурном пространстве, для которого также характерны определенные стилевые идеалы.

На протяжении веков традиция всегда будет сопротивляться новации, стремясь утвердиться навечно. Каждый новый музыкальный стиль и рожденные им стилевые модели преодолевают значительное сопротивление в процессе своего создания и самоутверждения. Знание логики этого процесса необходимо современному учителю музыки, стремящемуся к преодолению стереотипов, к обретению способности анализировать и осмысливать новые стилевые модели в процессе их рождения и

самоутверждения.

Музыкально-стилевая культура учителя музыки представляет собой неотъемлемую часть профессиональной культуры и является выражением «эстетически-ценностного» отношения к постигаемой музыке, способности к стилевой идентификации музыкального сочинения [9]. Таким образом, возникает серьезная и значительная проблема формирования музыкально-стилевой культуры учителя музыки.

Формирование стилевой культуры музыканта может рассматривать как одну из важнейших педагогических задач, поскольку это в значительной степени определяет способность свободно ориентироваться в разных культурных пластах музыкального пространства, осознавая его целостность как единение множественности разных авторских миров. При этом обретенная способность к синтетически-диалогическому общению дает возможность гибко реагировать на особенности музыкальных суждений, рождающихся у солистов, фиксируя внимание не на различиях, а на точках пересечения, общности, на встречном движении, позволяющем создавать единую, убедительную, оригинальную творческую интерпретацию, являющуюся плодом коллективного творчества. Стилевая культура педагога-концертмейстера способствует росту творческой активности всех участников создания интерпретации, так как учитывает творческую индивидуальность каждого из них. Освоение способов и методов стилевой идентификации музыкального сочинения составляет значительную часть учебно-воспитательного процесса.

На протяжении веков каждый народ создает музыку, которая одновременно несет в себе определенную общность, но при этом не является однозначно чем-то однородным, подобно тому, как члены одной семьи, имея несомненное фамильное сходство, отличаются друг от друга множеством неповторимых личностных черт. Каждый выдающийся художественный мир, созданный определенным автором, - это личностный мир, в котором страна, эпоха, окружающий мир являются контекстом, а созданный художественный текст во всей его самобытности и уникальности наполнен смыслами и ценностями творца, невидимыми узами связанного с культурой своего времени и народа.

Стилевая культура педагога-музыканта определяет постоянно возрастающую потребность в расширении профессионального горизонта, постижении новых направлений и стилей в музыкальном искусстве, не позволяя ему ограничиваться замкнутым стилевым пространством, что пока остается одной из основных проблем музыкального образования, прочно обосновавшегося в нише классико-романтического периода. Возрастающая познавательная активность способствует ускорению разворачивания спирали личностного развития, обуславливая эффективность творческой деятельности личности.

Формирование музыкально-стилевой культуры будущего учителя музыки педагогического вуза требует систематичности, целенаправленности, способности педагога, направляющего этот процесс, увлечь учеников идеей проникновения в новое художественное пространство. Для этого самому руководителю необходимо обладать высокой профессиональной культурой, способностью постоянно обновлять и расширять педагогический репертуар, ценностно осмысливать и давать оценку явлениям, происходящим в культуре в данный момент и не получившим пока единой оценки, а, напротив, вызывающим полярные мнения. Это накладывает на педагога-музыканта, поставившего перед собой задачу формировать в учениках высокий уровень стилевой культуры, значительную ответственность и способствует его профессиональному и духовному росту. То есть быть готовым к многостороннему диалогу для вынесения собственного личностно-осмысленного музыкального суждения.

Таким образом, можно рассматривать процесс формирования стилевой культуры музыканта не только как воспитательное средство по отношению к ученикам, но и как стимул для максимальной самореализации и самоактуализации педагога-музыканта, а следовательно, и как эффективное средство для совершенствования музыкального образования в целом.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Назайкинский Е.В. Введение в теорию музыкального стиля // Стиль и жанр в музыке: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. -М.: Владос, 2003., с.9-79.
2. Лобанова М. Музыкальный стиль и жанр. История и современность. - М.: Сов. композитор, 1990. – 221с.
3. Герцман Е. Музыка Древней Греции и Рима. – С.-П.: Алетейя, 1995. – 334с.
4. Рыбин В.А. Гуманизм как этическая категория. – М.: Логос, 2004. – 270с.
5. Мариупольская Т.Г. Проблемы традиций и новаторства в современной теории и методике преподавания музыки. - М.: Прометей, 2002. - 204с.
6. Корто А. О фортепианном искусстве.- М: Музыка, 1980.
7. Чередниченко Т.В. Музыка в истории культуры. Вып. 1. – Долгопрудный: Аллегро-пресс, 1994. - 215с.
8. Николаева А.И. Стилевой подход в исполнительской подготовке учителя-музыканта // Музыкально-педагогическое образование на пороге XX и XXI веков: Материалы VIII международной научно- практической конференции. -М., Репроцентр, 2004.
9. Коломиец Г.Г Музыкально-эстетическое воспитание (аксиологический подход). – Оренбург: ОИПКРО, 2001. – 238 с.

УДК 541.124

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ КОМПОЗИЦИИ

**Ж.Ш.Баримбеков - академический профессор ЖГУ, доцент,
Ж.Ш. Камбаров, Д.Б.Утельбаева**
ЖГУ имени И. Жансугурова, г.Талдыкорган, dikol_vip@mail.ru

Мақалада композиция мәселелерінің мектеп бағдарламасында қолдану мүмкіндіктері айқындалған.

В данной статье подробно освещаются вопросы композиции применительно к школьной программе.

In this article the questions of composition are illuminated in detail as it applies to the school program.

Тематические работы учащихся часто оказываются слабыми не только по перспективе, конструктивно-пропорциональному построению и цветовому решению, но и по композиции. Творческое мышление, воображение и фантазия школьников не подкрепляются в достаточной степени знаниями и потому не развиваются должным образом. Некоторые вопросы работы школьников над тематическими рисунками были затронуты в работах известного советского психолога Е. И. Игнатьева. На основе

исследования процесса изобразительного творчества он утверждает, что рисование на темы в школьном возрасте должно строиться так же, как и в большом искусстве, т. е. на основе тщательного изучения действительности.

Е. И. Игнатьев пишет: «Наиболее характерной ошибкой учащихся в процессе изображения является то, что они обходят решение изобразительной задачи в целом и сразу приступают к изображению отдельных деталей, отдельных компонентов рисунка» [1]. Эта ошибка связана с незнанием учениками законов композиции.

Однако исследования изобразительной деятельности детей показали, что у школьников V—VI классов поиски наилучшего композиционного решения тесно связаны с углубленной работой над образом. У них заметно более критическое отношение к своей работе. Учащиеся шестых классов обычно начинают выполнение сюжетных композиций с общего наброска, после чего занимаются прорисовкой отдельных деталей.

В VI классе у учеников замечен известный сдвиг в сторону значительной мыслительной активности в процессе наблюдения. Образы, создаваемые ими в этом возрасте,— это уже результат значительного труда. Но они часто не умеют изобразить те или иные предметы и явления, т. к. не обладают достаточными знаниями и опытом рисования. Поэтому нередко в этом возрасте учащиеся совсем бросают изобразительную деятельность. У некоторых же, наиболее способных, иногда проявляются задатки будущих художников, и тогда работа над образом начинает носить более профессиональный характер.

Естественно, изучение окружающей действительности детьми с позиций художника представляет собой не только простое ее наблюдение, но и освоение жизни с эстетической стороны. В процессе наблюдений и рисования с натуры дети-художники делают свое «открытие» мира. Материал для своих сюжетных композиций дети черпают из наблюдений окружающей жизни, где они видят интересные, яркие явления: в цирке, зоопарке, в парке, в лесу, на производстве, на спортивных состязаниях и т. д.

Безусловно, создание образа, выражение идейного замысла и передача смысловой связи в рисунке — это процессы, теснейшим образом связанные друг с другом. Конечно, главное — это идейный замысел, который учащиеся должны воплотить в сюжетном рисунке. Как показывают наблюдения, у учащихся V—VI классов возможны два пути выполнения работы. Первый путь — после выяснения замысла сразу возникают образы главного действующего лица и других персонажей, после чего анализируется связь между изображаемыми предметами и вносятся изменения и исправления. Другой путь заключается в том, что после выяснения общего замысла продумывается взаимосвязь отдельных объектов изображения, их место и положение (позы, движения). Задуманное вносится в эскиз композиции, а затем уже следует работа над образами отдельных фигур.

Более продуманное обучение и воспитание учащихся с разъяснением вреда шаблона и пользы творческой изобретательности, проведение бесед о выдающихся произведениях изобразительного искусства с точки зрения выразительности и цельности, использование новых эффективных приемов приводят к более удачному и грамотному выполнению сюжетных композиций.

Авторы разработали специальные таблицы, в которых были использованы репродукции картин известных художников. Каждая таблица иллюстрировала определенное понятие композиции. Особое внимание было уделено связи бесед об искусстве с уроками рисования на темы. Анализ художественных произведений поможет понять учащимся, что является главным в разбираемой картине и при помощи каких изобразительных средств художник выделяет это главное, добивается выразительности и цельности произведения. Занятия проводились в такой последовательности: сначала урок-беседа об искусстве, а затем урок рисования на тему. Таким образом, тематическому рисованию непосредственно предшествовала беседа об искусстве.

Во время урока-беседы был дан анализ произведений, репродукции которых были

использованы в таблицах. Кроме того, в них были даны схемы построения композиций этих картин. Кроме содержания и идейного замысла картины, педагог акцентировал внимание учащихся на композиционных достоинствах произведений. По ходу беседы учитель обращался к ученикам с вопросами, чтобы заставить их самих анализировать картину, после чего дополнял ответы учащихся и давал необходимые разъяснения. Содержание вопросов было примерно следующим: «Какое событие изображено на картине?», «Где происходит действие — на улице или в помещении?», «Какие действующие лица изображены?», «Кто главный герой?», «Как построена композиция картины?», «Как передана смысловая связь и каково идейное содержание произведения?» и другие.

Важнейшим требованием композиции является достижение цельности рисунка. Закон цельности обоснованный и сформулированный Е. А. Кибриком, является одним из основных объективных законов композиции. Кибрик считает, что ни форма, ни цвет не существуют сами по себе, а только в отношении к целому, как части целого. Серьезно, «прочно» нарисовать что-либо можно, только «построив» сначала свой мотив, т. е. обнаружив его «конструктивную идею», принцип его устройства. Такое построение обеспечивает цельность будущего рисунка. Рисуя подобным образом, художник как бы обнаруживает «композиционную схему» предмета, созданную природой, схему его гармонии. Кибрик пишет: «Сохранились самые первые наброски композиции знаменитой «Тачанки» Грекова. Они представляют собой пластическую абстракцию будущей композиции. Компонуя, Греков рисовал перспективно сокращенный прямоугольник (пятно будущей тачанки), расположение которого в границах эскиза создавало чувство стремительного движения[2].

Только найдя наиболее выразительную связь этого пятна с пространством — его окончательное место в композиции, найдя конструктивную идею ее, можно было рисовать коней, тачанку, пулеметчиков и т. д. Раньше это делать было бессмысленно»

Закон цельности хорошо усваивается учащимися IV— VI классов. Дети начинали выполнять рисунки с общего схематичного композиционного наброска, в котором обращалось внимание прежде всего на главное. Большинство учеников стремились даже через набросок передать сущность сюжета, свой замысел. Для школьников I—III классов эта задача представляется весьма сложной. И хотя схематичный набросок они не выполняют, но композицию начинают с главного и стремятся его выделить размером, тоном, цветом, позой, передачей степени движения. Главному они пытаются подчинить второстепенное, изображая его меньшим в размерах, на втором, третьем пространственном плане и др.

Бывает и так, что картина может иметь цельность, но быть пустой, невыразительной, без живого действия и ощущения жизни. Поэтому всегда следует помнить, что выразительность прежде всего зависит от идейного замысла, от того, что именно хочет сказать своей картиной художник.

Важными средствами достижения выразительности являются формат и размер произведения. Формат и размер определяются замыслом автора и зависят от темы и сюжета произведения. Например, если автор хочет показать большую массу народа, создавая эпическое произведение, то размер картины должен быть большим. Примером могут служить картины «Колхозный той», «Колхозная молочная ферма» Э. Кастеева и многие другие[3]. Жанровые сцены обычно изображаются на полотнах небольшого размера.

При изображении натюрмортов и пейзажей размеры картин также могут быть различными. Если художник хочет передать величие природы, ее мощь, то он выбирает обычно большой холст. И наоборот, если цель художника — изобразить интимный уголок природы, создать лирическое настроение, он берет холст меньшего размера.

Формат является одним из средств построения композиции. Если композиция

удачна и картина создает цельное и выразительное впечатление, попробуйте срезать часть ее слева или справа. Что получится? Возьмите «Вечер в степи» Ж. Шарденова. «Срежьте» ее мысленно слева на одну пятую, и вы увидите, что вся прелесть композиции исчезнет. Или, например, попробуйте мысленно закрыть небольшую полосу снизу в картине «Мальчики» [4]. Это происходит потому, что художники очень точно и продуманно компоновали произведения в избранных ими форматах.

Если портрет изображает фигуру в рост, естественно, что художник выбирает вертикальный формат. Вспомните «Портрет Казахская мадонна» У. Ажиева. Композиция этой картины настолько точна, что в ней нельзя срезать ни одного сантиметра ни слева, ни справа, ни снизу, ни сверху.

Большое значение для выразительности композиции имеет техника выполнения работы. Учащиеся на уроках тематического рисования работают различными материалами. Они могут работать на тонированной бумаге и получать интересные цветовые решения. Полезно применение бумаги разных тонов — это расширяет творческие возможности выполнения заданий.

Педагогическая практика показывает, что ознакомление школьников с основными законами композиции и некоторыми наиболее действенными композиционными приемами развивает творческую активность детей, способствует созданию грамотных и выразительных рисунков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Игнатъев Е. И. Психология изобразительной деятельности детей. М., 1961, с. 197-205.
2. Кибрик Е. А. Объективные законы композиции в изобразительном искусстве. «Вопросы философии», 1966, № 10, с. 105.
3. Кастеев Ә. Мастера изобразительного искусства Казахстана. Алма-ата, 1986, с. 23-32.
4. Юферова И.П. Изобразительное искусство советского Казахстана. Алматы, 1990, с. 161.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ**

**МАТЕМАТИКА, ФИЗИКА,
ИНФОРМАТИКА**

С.А. Филько ТЕХНОЛОГИЯ ИЗОБРЕТАТЕЛЬСТВА В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ.....	4
--	---

**ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ
И МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ**

А.А. Алипбаева ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КРЕАТИВНОСТЬ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТА.....	15
---	----

Г.М. Ожарова АУЫТҚУШЫЛЫҚ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ТӨН ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЕСЕПКЕ АЛУ НЕГІЗІНДЕ ОНЫҢ ЖАҒЫМДЫ АСПЕКТІЛЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ.....	20
---	----

Г.А. Тажинова БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТҮЛҒА ДАМУЫНА ӘСЕРІ.....	25
---	----

ЕСТЕСТВЕННО - ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

М.А. Джетимов, Г.М. Джумадилова, С.Токпаков ГИДРОХИМИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОЗЕР И РЕК АЛАКОЛЬСКОЙ ВПАДИНЫ.....	30
---	----

М.А.Джетимов, А.К.Бутенова, Г.Курмангажы ГИДРОХИМИЯ ОЗЕРА БАЛХАШ.....	36
---	----

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

А.Е. Мухаметкаримов ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК ТАБИҒИ РЕСУРСТАР КАДАСТРЫНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ ЖӘНЕ РӨЛІ.....	42
--	----

Б.А. Сериев, Н.Б. Сүлейменов АЗАМАТТЫҚ ТАЛАПТЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ СОТ ӨНДІРІСІНДЕГІ АЛАТЫН ОРНЫ.....	46
---	----

ЭКОНОМИКА

А.А. Адамов КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕРДІҢ ӨТІМДІЛІГІН БАСҚАРУ САЯСАТЫНЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСЫМДЫЛЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ЖАҒАРТЫЛУЫ.....	51
Ж.Т. Бейсенбаев ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНІНДЕГІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯНЫҢ ТЕРЕҢДЕУІ.....	58
К.Б. Блеутаева ҚАЗАҚСТАННЫҢ БОЛАШАҒЫ-БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ АДАМ КАПИТАЛЫ...	62
Д. Ж. Смагулова ИНВЕСТИЦИОННАЯ ПРОГРАММА КАК ОДИН ИЗ МЕТОДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СУБЪЕКТОВ ЕСТЕСТВЕННЫХ МОНОПОЛИЙ В СИСТЕМЕ ВОДОСНАБЖЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	66
Т.П. Табеев ӨҢІРЛІК ДАМУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	70
Н.Р. Тадевоян АНАЛИЗ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ ЯКУТИИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В РЕГИОНЕ.....	73
Т.Н. Тарасова ЭКОНОМИЧЕСКИЙ МЕХАНИЗМ УПРАВЛЕНИЯ ЗАТРАТАМИ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ АЛМАЗОГРАНИЛЬНОЙ ОТРАСЛИ (НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ САХА (ЯКУТИЯ)).....	77
М.В. Черова ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА СОСТОЯНИЯ ТЕРРИТОРИИ РЕСПУБЛИКИ САХА (ЯКУТИЯ).....	79

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

А.Т. Байгунысова СПОСОБЫ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	84
М.Ж. Бельгибаева АУДАРМА ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТ ТҮРІ РЕТІНДЕ.....	87
Әмре Әрін «МОҒОЛ» - БІЗДІҢ АРҒЫ ЕЛЕСІМІМІЗ.....	90

Әмре Әріп ШЫҢҒЫСХАННЫҢ АРҒЫ ТЕГІ.....	100
В.Т. Suyumbekova TERMINOLOGY AND TERM-SYSTEM.....	107
Әнуар Сыдықов АБЫЛАЙ БЕЙНЕСІ – ХАЛЫҚ ЖҮРЕГІНДЕ.....	112

КУЛЬТУРА И СПОРТ

Г.И. Арапова, Т.В. Никиткова ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВЛЕННОСТЬ ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА К УЧАСТИЮ В МУЗЫКАЛЬНОМ ТЕАТРЕ.....	121
Д.Қ. Жаркенова, Ә.Д. Нусупова ҰЛТТЫҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІНІҢ ШЫҒЫ - «БІРЖАН-САРА» ОПЕРАСЫ...	125
Ж.А. Курсабаев ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ НАСТОЛЬНОГО ТЕННИСА.....	132
А.К. Туменбаева НЕКОТОРЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ.....	136
А.К. Усенова, Г.С. Сарбалина МУЗЫКАЛЬНО-СТИЛЕВАЯ КУЛЬТУРА УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ В ПЕДАГОГИКЕ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	142
Ж.Ш. Баримбеков, Ж.Ш. Камбаров, Д.Б. Утельбаева НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ КОМПОЗИЦИИ.....	148

<p>ЖМУ ХАБАРШЫСЫ</p> <p>Ғылыми журнал 1997 жылы шыға бастады. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім Министрлігінде жанадан тіркеліп, 2003 ж.12 қыркүйегінде №4188-Ж куәлігі берілген. ISSN 1813-1123</p>	<p>ВЕСТНИК ЖГУ</p> <p>Научный журнал Издается с 1997 г. Перерегистрирован Министерством информации и общественного согласия Республики Казахстан. Свидетельство №4188-Ж от 12 сентября 2003 г. Международный центр ISSN в Париже зарегистрировал журнал «Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің хабаршысы» под номером ISSN 1813-1123</p>
---	--

ВНИМАНИЮ АВТОРОВ!

Общие положения

Журнал "Вестник Жетысуского государственного университета" принимает к публикации материалы, содержащие результаты оригинальных исследований, оформленных в виде полных статей, кратких сообщений, а также обзоры (по согласованию с редакцией). Опубликованные материалы, а также материалы, представленные для публикации в других журналах, к рассмотрению не принимаются.

Для публикации статьи авторам необходимо представить в редакцию следующие материалы и документы:

- 1) Текст статьи с УДК, подписанный всеми авторами;
- 2) Резюме на казахском, русском, английском языках должно кратко излагать предмет статьи и основные содержащиеся в ней результаты (3-5 предложений).
- 3) ключевые слова (5-10);
- 4) файлы всех представляемых материалов на электронном носителе;
- 5) на отдельном листе сведения об авторах: должность, ученое звание, ученую степень, место работы (наименование учреждения или организации, населенного пункта), телефоны и адреса электронной почты.

Материалы для публикации, поступившие в редакцию, направляются на научную экспертизу. Решение экспертной комиссии оформляется протоколом и при положительном отзыве статья публикуется в ближайшем номере Вестника ЖГУ.

Статьи магистрантов должны сопровождаться отзывом научного руководителя с пометкой о рекомендации к публикации.

Статья, направленная автору на доработку, должна быть возвращена в исправленном виде вместе с ее первоначальным вариантом в максимально короткие сроки (5-7 дней). Статья, задержанная на срок более трех месяцев или требующая повторной переработки, рассматривается как вновь поступившая.

Статьи могут быть представлены на казахском, русском и английском языках.

Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует правильность всех сведений о себе, отсутствие плагиата и других форм неправомерного заимствования в рукописи произведения, надлежащее оформление всех заимствований текста, таблиц, схем, иллюстраций. Авторы опубликованных материалов несут ответственность за подбор и точность приведенных фактов, цитат, статистических данных и прочих сведений.

Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами.

Плагиатом считается умышленное присвоение авторства чужого произведения науки или мыслей или искусства или изобретения (или их части). Плагиат может быть нарушением авторско-правового законодательства и патентного законодательства и в качестве таковых может повлечь за собой юридическую ответственность Автора.

Требования к оформлению

Текст статьи должен быть представлен на бумажном и электронном носителе в редакторе Microsoft Word 6.0/95 или в редакторах, совместимых с ним). Гарнитура - Times New Roman, кегль 12, одинарный интервал, для казахских текстов шрифт - KZ Times New Roman. Поля со всех сторон 2 см, абзац – 1,25.

Общий объем статьи должен составлять не менее 5 страниц.

Статья должна быть тщательно отредактирована и аккуратно оформлена.

Библиографические ссылки в тексте статьи следует давать в квадратных скобках в соответствии с нумерацией в списке литературы.

Список литературы должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.0.

Список литературы для статьи не менее 5 наименований.

Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками.

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные в рисунках, необходимо пояснить в основном подрисуночном тексте;

Все сокращения и условные величины должны быть расшифрованы в тексте. Размерности физических величин следует давать в системе СИ.

Названия иностранных фирм и организаций – в транскрипции первоисточников с указанием страны.

Рукописи статей, не соответствующие требованиям, не рассматриваются. Присланные рукописи обратно не возвращаются. Не допускается направление в редакцию работ, которые посланы в другие издания или напечатаны в них.

Структура статьи

С левого края прописными буквами УДК

Через один интервал–Название статьи прописными буквами по центру, жирным шрифтом

Через один интервал– Ф.И.О. строчными буквами по центру, жирным шрифтом, ученая степень, ученое звание

На следующей строке – место работы или учебного заведения/учреждения, город, адрес электронной почты - *курсивом*

Через один интервал – резюме на казахском языке

Через один интервал – резюме на русском языке

Через один интервал – резюме на английском языке

Через один интервал – ключевые слова

Через один интервал – текст статьи

Через один интервал – список литературы

Образец

УДК 541.124

СИСТЕМА СОВРЕМЕННОГО БИЗНЕС-ОБРАЗОВАНИЯ

А.Б. Мукашева, к.э.н., доцент

ЖГУ имени И. Жансугурова, г.Талдықорған, mukasheva@mail.ru

Резюме на казахском языке

Резюме на русском языке

Резюме на английском языке

Ключевые слова

Текст статьи

Список литературы

Корректоры:

М.К. Бисенкулов,
Г. Сырлыбаева

Компьютерная верстка, изготовление
оригинал-макета С.Д. Шудабаевой

Подписано в печать 27.09. 2013 г.

Гарнитура Таймс. Формат 200x280. Бумага офсетная.

Печать офсетная. Тираж 100 экз. Усл.п.л. 9.75.

Отпечатано в издательском отделе ЖГУ им.И.Жансугурова
Заказ № 00715

040009. Талдықорған, І. Жансүгіров атындағы Жетісу
мемлекеттік университеті, Жансүгіров көшесі, 187а.